

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

МАТИЦА SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

МАТИЦА SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–2019) •
Др Миломир Степић (2020–)

САВЕТ ЧАСОПИСА

Председник Савета
Академик Часлав ОЦИЋ (Београд)

Чланови Савета

Проф. др Масајуки ИВАТА (Токио, Јапан) • Проф. др Александар ЈОКИЋ (Портланд, САД) •
Проф. др Љубомирка КРКЉУШ (Нови Сад) • Проф. др Питер РАДАН (Сиднеј, Аустралија) •
Проф. др Богољуб ШИЈАКОВИЋ (Београд)

180

(4/2021)

УРЕДНИШТВО

Чланови Уредништва

Проф. др Даниела АРСЕНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Бошко И. БОЈОВИЋ (Париз,
Француска) • Проф. др Милан БРДАР (Београд) • Др Душан ДОСТАНИЋ (Београд) •
Проф. др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка) • Др Миша
ЂУРКОВИЋ (Београд) • Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ
(Београд) • Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора) • Проф. др Митко
КОТОВЧЕВСКИ (Скопље, Северна Македонија) • Проф. др Јована МИЛУТИНОВИЋ
(Нови Сад) • Проф. др Ђорђе МИТРОВИЋ (Београд) • Проф. др Милован МИТРОВИЋ
(Београд) • Проф. др Дејан МИХАИЛОВИЋ (Мексико Сити, Мексико) • Др Драго ЊЕГОВАН
(Нови Сад) • Др Александра ПАВИЋЕВИЋ (Београд) • Проф. др Јасмина ПЕКИЋ • Проф. др
Ранка ПЕРИЋ РОМИЋ (Бања Лука, Р. Српска, БиХ) • Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина) •
Проф. др Бранислав РИСТИВОЈЕВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Секретар уредништва

Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник

Проф. др Миломир СТЕПИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2021

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

180
(4/2021)

НОВИ САД
2021

Илуcтpација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек ишце за сѝолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Драган Проле ЕТОС ПОЗОРНИЦЕ ЕУСТАХИЈЕ АРСИЋ	Dragan Prole THE ETHOS OF THE STAGE: EUSTANIJA ARSIĆ
507–521	
Зоран Чворовић УВОЂЕЊЕ СУДИЈСКОГ ИСПИТА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ	Zoran Čvorović JUDGE EXAM IN THE KINGDOM OF SERBIA
523–541	
Олег Солдат „ДАНАС ЈЕ ИСТОРИЈА” Хроми хијазам Амона Гета и превладање стилистике	Oleg Soldat “TODAY IS HISTORY” Amon Göth’s limping chiasmus and Overcoming of the stylistics
543–556	
Бориша Н. Лечић ИСЛАМСКА ДРЖАВА: ИЗМЕЂУ ЈУЧЕ И СУТРА	Boriša N. Lečić ISLAMIC STATE – BETWEEN YESTERDAY AND TOMORROW
557–576	
Марина Савковић АНАЛИЗА ПОВЕЗАНОСТИ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА И ЗАПОШЉАВАЊА МЛАДИХ У СРБИЈИ	Marina Savković ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN HIGHER EDUCATION AND YOUTH EMPLOYMENT IN SERBIA
577–588	
Александра Тошовић Стевановић, Сања Јелисавец Трошић и Гордана Пешић УТИЦАЈ РЕФОРМЕ ПОРЕСКОГ СИСТЕМА НА ПОСЛОВАЊЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ	Aleksandra Tošović-Stevanović, Sanja Jelisavac-Trošić and Gordana Pešić THE IMPACT OF THE TAX SYSTEM REFORM ON BUSINESS IN THE REPUBLIC OF SERBIA
589–604	

Владимир Радивојевић и
Тања Станишић
ЕКОНОМСКИ ИЗАЗОВИ
УНАПРЕЂЕЊА ЕФИКАСНОСТИ
ЗДРАВСТВЕНИХ СИСТЕМА
У ЗЕМЉАМА „ЗАПАДНОГ
БАЛКАНА”: ПРИМЕР ПАНДЕМИЈЕ
ИЗАЗВАНЕ ВИРУСОМ *КОВИД-19*
605–621

Vladimir Radivojević and
Tanja Stanišić
ECONOMIC CHALLENGES TO
IMPROVE HEALTH SYSTEM
EFFICIENCY IN THE WESTERN
BALKAN COUNTRIES:
THE CASE OF THE *COVID-19*
PANDEMIC

Марија Стојановић,
Лидија Буквић Бранковић и
Бранислава Поповић Ћитић
КОЦКАЊЕ КАО СОЦИЈАЛНО-
КУЛТУРОЛОШКИ ФЕНОМЕН
623–638

Marija Stojanović,
Lidija Bukvić-Branković and
Branislava Popović-Ćitić
GAMBLING AS A SOCIAL-
-CULTURAL PHENOMENON

Весна Ђукић
ЗАВАДИ ПА ВЛАДАЈ: КУЛТУРНО
ПАМЋЕЊЕ СРПСКОГ НАРОДА У
ПОЛИТИКАМА ИДЕНТИТЕТА
ПОСТЈУГОСЛОВЕНСКИХ ДРЖАВА
639–652

Vesna Đukić
DIVIDE AND RULE: CULTURAL
MEMORY IN THE IDENTITY
POLICIES OF
POST-YUGOSLAV STATES

Татјана Попадева и Богдан Дражета
ЈЕЗИЧКА ПОЛИТИКА И
ИДЕНТИТЕТ: СЛУЧАЈ
БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
653–668

Tatjana Popadeva and Bogdan Dražeta
LANGUAGE POLICY AND
IDENTITY: THE CASE OF
BOSNIA AND HERZEGOVINA

Ева Вуков Рафаи и Јудит Рафаи
ЈЕЗИК И ИДЕНТИТЕТ
БУГАРА У СКОРЕНОВЦУ
669–683

Eva Vukov Raffai and Judit Raffai
LANGUAGE AND IDENTITY OF
THE BULGARIANS IN SKORENOVAC

НАУЧНА КРИТИКА И ПОЛЕМИКА /
SCIENTIFIC CRITICISM AND POLEMICS

Здравко Кучинар
ОСВРТ НА ЈЕДАН КУРС ФИЛОЗОФСКЕ МЕТОДОЛОГИЈЕ
685–690

НАУЧНА ХРОНИКА / SCIENCE CHRONICLE

ГРОКТАЛИЦЕ – ДЕО БУЊЕВАЧКОГ ЕТНИЧКОГ ИДЕНТИТЕТА
(Suzana Kujundžić-Ostojić, *Groktalice bačkih Bunjevaca*, Muzej Vojvodine i Centar za
kulturu Bunjevaca, Novi Sad – Subotica 2020; 298 str.)
691–694

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Душан Достанић
КО ЈЕ ДЕСНО? ПОКУШАЈ ТИПОЛОГИЈЕ
(Karlheinz Weissmann, *Wer ist rechts? Versuch einer Typologie*, Junge Freiheit Verlag,
Berlin 2020, 55 стр.)
695–698

Владимир М. Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
699–704

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 821.163.41.09 Arsić E.
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2180507P>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ЕТОС ПОЗОРНИЦЕ ЕУСТАХИЈЕ АРСИЋ

ДРАГАН ПРОЛЕ

Универзитет у Новом Саду,
Филозофски факултет, Одсек за филозофију,
Др Зорана Ћинђића 2, Нови Сад, Србија
proledragan@ff.uns.ac.rs

САЖЕТАК: У чланку се истражује дело прве модерне списатељице српског језика, Еустахије Арсић. Несумњива Доситејева ученица, у своме кратком етичком трактату, објављеном под насловом *Моралне њоуке* изложила је својеврсну листу водећих врлина. Почетком 19. века готово свака прича о моралу одговарала је на потребу обликовања надличне, интерсубјективне, националне платформе. Морално образовање имало је за циљ да створи бољег човека, а бољи човек је свим силама био неопходан. Деветнаести век ће га створити. Појавиће се у лику ангажованог националног радника, либералног и космополитски настројеног. Ауторски профил Еустахије Арсић сведочи о необичној, готово парадоксалној *скромној одважности* наше прве списатељице. Да бисмо га прикладно осветлили најпре смо разматрали конфигурацију појма почетка у првим деценијама 19. века. Почетак је слободни чин, иницијација делања, а његова рефлексивност упућује на преузимање делатног живота у своје руке.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Еустахија Арсић, етос, позорница, моралност, скромна одважност

КЛАСИЧНИ КРИТЕРИЈУМИ И УСАМЉЕНОСТ ПОЧЕТКА

Необичан је хоризонт очекивања од ране српске модерности. Наследници образовног система и институција које функционишу деценијама тешко могу да се уживе у прве кораке у модерном односу према знању и наукама. Упитна је продуктивност тумачења почетака на темељу успостављених дисциплинарних граница, односно високе академске самосвести.

Како се на таквим основама може тумачити опус аутора или ауторки који нису имали ту привилегију да искусе све степенице школског система? Као да су српски теоретичари од самог почетка поставили превисоке критеријуме. Њихова идеја водила налагала је организацију јединства српске књижевности. Оно је пак изискивало уједињење хетерогеног тока селекцијом дифузних, разноликих списатељских творевина око класичних критеријума. Требало је скицирати црвену нит која међусобно повезује највиша достигнућа у појединим жанровима.

Начелно, нема се томе шта замерити, осим равнодушности када је реч о судбини оних аутора и дела који су искључени из националног канопа, гурнути у други план и временом заборављени. Духовним почецима пре свега су својствене необичне жанровске мешавине, јер за списе раног деветнаестог века може се рећи све друго, само не да су жанровски чисти. Најстарије наслеђе модерности често доноси необичан амалгам, којем није препоручљиво прилазити из перспективе рафиниране дисциплинарне специјализације. Уместо тога, препоручљивије је показати сензибилитет за сплет, за мешавину, за хибрид: „Прошлост српске културе обилује разноликим видовима испољавања духовног живота, од којих неки, споља гледано, могу наликовати филозофији, или чак с њом бити у тесној свези (богословље, народна и практичка мудрост, рефлексивна поезија, васпитна књижевност, наука) [...] има веома много тренутака када је истински долазило до приближавања, па чак и спајања ових међусобно различитих сфера, а историографија српске филозофије њих не може просто пренебрегнути [...]” [Жуџић 2020: 58].

Класични критеријуми нису и не могу бити једини могући интерпретативни кључ. Незаобилазни су када је реч о крупним временским формацијама, у којима је неопходно сажимање, а место је могуће пронаћи само за најбоље. Обрати ли се пажња на краће временске одсеке, онда је неопходно употребити другачије критеријуме. Тада постаје пресудно утврђивање разлике између новог начина мишљења и устаљених образаца, уврежених вредности и норми, карактеристичних за дух времена.

Ако први кораци у филозофији подразумевају рефлексiju, постаје занимљиво анализирати њен карактер у доба које је претходило стварању новог позива, у време у којем нису постојали професионални научни радници. Полазимо од става да филозофска рефлексija нема много смисла ако се не потврђује као трансценденција достигнутих граница. Ако је тако, ваља испитати у чему се она састоји у времену када је задатак рефлексije био да допринесе „национализацији”? Каква је могла бити рефлексija на почетку процеса државног, институционализованог стапања и стратешког преплитања националне политике и модерне науке? [Feichtinger 2010: 11]. Прецизније речено, овде ће нас превасходно интересовати домети првих мисаоних одклона у односу на просечне припаднике одређене групе. Занимаће нас конфигурација филозофске свести, али не у смислу епохалних домета и ванредних, класичних постигнућа, него с обзиром на тзв. „природну свест”, да се послужимо Хегеловим изразом из *Феноменологије духа*. Један од занимљивијих феномена тиче се настајања

сазнајног, искуственог и мисаоног „вишка”. Како ли уопште долази до одступања од наслеђеног, и устаљеног начина мишљења и делања? При том, појам *феноменологије* овде разумемо у смислу науке о појавама свести које ваља очистити и ослободити од привида [Theunissen 2014: 285].

БЕЗ ПРОСВЕШТЕНИЈА ЖЕНЕ СУ У ВАРВАРСТВУ

Први видови самосталности и индивидуације у мишљењу увек подразумевају одређени степен храбрости, независности и слободе. Напуштање усвојеног и очекиваног по правилу је подупрто новим идејама, чија је циркулација на почетку деветнаестог века добрим делом била омогућена новим медијима масовне комуникације, пре свега часописима, и облицима друштвености чији је циљ био везан за информисање о културним садржајима и на размену информација и сазнања од општег, заједничког интереса. Кључну реч српског просветитељства ваља потражити управо у општем интересу, у заједничкој ствари, у напуштању себичних циљева и солидарности са оним што се испоставља као потреба колектива. Разуме се, просвећивање је било незамисливо без школовања. Али не било каквог, него јавно организованог школовања за све: „Најпре ћемо сазидати две комодне и красне школе: једну за мушку децу, другу за девојке. – Хо, хо! [х]оћеш и девојке да се уче! – Те здраво [х]оћу, како год и мужески пол. Нек се не узда један народ никад довека к просвештенију разума доћи у којему жене у простоти и варварству остају” [Обрадовић 2007: 19].

Наша тема се овде односи на помаке који се могу установити код Еустахије Арсић. Несумњива Доситејева ученица, у своме кратком етичком трактату, објављеном под насловом *Моралне њоуке* изложила је својеврсну листу водећих врлина, и то следећим редом: разборитост, праведност, мужевност, умереност и честитост. Премда ће сваки љубитељ Платона у њој препознати рециклажу кардиналних античких врлина, ваља рећи да је почетком деветнаестог века готово свака прича о моралу одговарала на потребу обликовања надличне, интересубјективне, националне платформе. Морално образовање имало је за циљ да створи бољег човека, а бољи човек је свим силама био неопходан. Деветнаести век ће га створити. Појавиће се у лику ангажованог националног радника, либералног и космополитски настројеног. Према речима Имануела Канта, „Нацрти васпитних планова морају бити космополитски устројени” [Кант 1962: 448], што ће рећи да грађански политички поредак изискује универзално, светско, „космополитско” образовање. Грађа за посебне, националне пројекте по правилу је црпена из универзалних идеја. Отуда грађански свет изворно баштини равнотежу између националног и космополитског.

Потреба формирања јединствене националне свести настојала се задовољити указивањем на општељудске садржаје. Укључимо ли формалну логику, испоставиће се да развијање свести о националној посебности испрва није имало никакве везе са мржњом према другим посебностима.

Уместо подгревања шовинизма, рани деветнаестовековни српски мислиоци су позивали на обавезаност посебним тако што су указивали на опште људско, на „сродништво” целокупног људског рода: „Сваки грађанин, сваки човек дужан је чинити за опште добро колико му је могуће, па тако и мислити да нас је природа сјединила свеопштим савезом и да човек равнодушан према свом ближњем није сродник човечанства” [Арсиф 1829: 111].

Уместо да следи искључиво личне интересе, за сваког појединца би било добро да послуша и опште потребе, а оне су по својој природи двојаке: с једне стране, ради се о општељудским идеалима, о „другој природи” морално устројеној самосвести о припадности људском роду, до које би ваљало dospети, а с друге стране о националном буђењу, превасходно посредством оснивања и постепеног снажења институција. Преплитање два регистра сачињава језгро просветитељства, у њему се налази и оно најбоље и оно најгоре што је просветитељство могло да понуди. Долажење до националног освешћења посредством повезаности са људским родом по себи је племенито. Ипак, код водећих европских нација, та веза је за последицу имала необичну праксу која се заснивала на чистој логичкој омашки *pars pro toto*. Наиме, када се у политичким питањима део сматра целином, тешко је мимоићи насиље. Када оно национално постаје меродавно за глобално, очекивања постају све већа, а њихово остварење, барем у делимичном облику, није замисливо другачије него науштрб других нација. Колонијални и империјални пројекти доиста нису замисливи без идејне асистенције просветитељског покрета.¹

Полазимо од тезе да прва модерна српска списатељица, чији опус се често своди на „књижевни”, премда је у питању специфична мешавина етичких, религијских и филозофских идеја, спада у ред мислилаца почетка. Разуме се да нема говора о ванредно значајном и „великом” делу, али итекако има смисла прићи њеном скромном опусу са истраживачком пажњом коју почеци изискују и заслужују. Утолико смо сагласни са тумачењем које се ослања на увид да она „није била само ’подражавалац и препричавалац’ Доситејевих идеја, јер је своје знање црпла и из многих других аутора, није дала ни једно дело од вредности, али својим знањем и широким интересовањем за све појаве у људском друштву свога доба представља за наше прилике нешто изузетно и ретко” [Петровић 1959: 10].

Нема сумње да архив једне културе бива расветљен и путем сећања на оне ликове који у њега никада нису били укључени. Ипак, веома су ретке непризнате величине, потребан је крајње необичан сплет околности да би нека дугорочна рецепција пропустила да примети драгуље, макар они били скривени или мање видљиви. Такође, необично је важно нагласити да не допуштамо поистовећивање пукe старине са еманацијом чисте

¹ Примера ради, савремени говор о „франкофоној цивилизацији” као да намерно, на језичкој равни, превиђа очевидну појмовну разлику између културе и цивилизације, проглашавајући општошћу цивилизације оно што је, сва је прилика, тек једна међу другим посебним културама.

генијалности. Залажемо се за средњи пут, а он води између елитне херменеутике српских теоретичара књижевности с једне, и некритичког проглашавања лажних величина врхунским националним херојима, с друге стране. Под класичном оптиком која је руководила анализама стручних историчара књижевности, највише трпи оно удаљено, припросто, недовољно софистиковано, лаичко. Нормативни стандарди рецепције наше традиције нису много водили рачуна о томе шта значи започети и шта би од почетка заправо требало очекивати.

У ДОСИТЕЈЕВОЈ СЕНЦИ

Академски образовани и профилисани критичари као да нису имали слуха за грч мисаоног рађања, нарочито уколико је он потицао из пера неакадемских аутсајдера. Ствари додатно отежава и чињеница да је деветнаести век изнео неколико међусобно супротстављених схватања почетка. Самим тим, није се могло рачунати са саморазумљивим, духом времена наметнутим и општеприхваћеним појмом почетка. Истини за вољу, наши тумачи нису се много упуштали у расправу захваљујући којој би могла бити јасна конкретна верзија почетка до које највише држе, односно какво виђење почетка ће руководити конкретним тумачењима. Неоспорно је такође да је и интелектуална комета Доситеја Обрадовића допринела да небо српске просвете буде у самим зачецима осветљено изузетно интензивним светлом. То је за последицу имало да мање звезде које су се појавиле након њега делују готово невидљиво и да прођу скоро незапажено. Чак и када су следиле Доситејев траг, ведете ране српске модерности су највећим делом заборављене.

У њих свакако спада и прва модерна списатељица српског језика Еустахија Арсић. Тешко је наћи бољи пример интерпретативних резултата који се испостављају на основу споја класичног идеала и доситејевског узора: „Васа Стајић [...] са рационалистичког становишта, не обраћа пажњу на њену осећајну страну и поетска надахнућа. И он признаје да је Еустахија била образована жена [...], али искључиво цени само оне идеје које је Еустахија из Доситејевих дела пренела у своја. Све друго сматра безвредним и некњижевним” [Петровић 1959: 9–10].

Било какво упоређивање са узбудљивом Доситејевом биографијом нема никаквог изгледа на успех, будући да се пресудна ставка у Еустахијиној биографији односи на троструко удовиштво. То што је жена чак три пута остала без супруга представља крајње мршав и оскудан капитал за улазак у књижевни и филозофски пантеон. Лишена могућности да се, попут Доситеја, најпре образује у манастиру, те да доцније похађа виђене европске универзитете, да буде инспирисана мисаоном разменом на признатим местима модерне науке, Еустахији није преостало много других решења, осим да се ослони на књиге до којих је могла да дође. Најчешће међу њима биле су оне, на које је могла да се претплати. Основ модерности и модернизације није с оне, него с ове стране економског јачања и финансијске самосталности.

УМЕСТО КРИТИКЕ: АФИРМАЦИЈА ХЕЛЕНСКОГ ИДЕАЛА УМЕРЕНОСТИ

Почетак са којим имамо посла неоспорно је радикалан, али никада се не креће од нуле. Истини за вољу, ретко је затећи нулту тачку у дословном смислу, историјски тренутак у којем се догађа почетак одређен је затеченим стањем ствари. Духовна конфигурација у којој зачиње, нужно је саконститутивна за почетак. Еустахијин почетак је специфичан, јер њој полази за руком да присвоји идеале просветитељства, а да притом своју веру остави нетакнутом и неокрњеном. За разлику од француских претеча, српски просветитељи нису пред собом имали институцију цркве као историјски баласт, вечито будног цензора над слободним мишљењем, корумпирано легло богаћења и неограничене жеђи за моћи. Ако се из перспективе западноевропских држава просветитељство развија превасходно у широком фронту борбе против етаблираних феудалних моћи, клера, племства и краљевске круне, у случају поробљених народа Југоисточне Европе црква је често била једина преостала институција, последње упуриште у борби за опстанак нације.

Због тога с опрезом ваља читати оцене које просветитељство измештају ван историјских услова и претварају га у универзални покрет који је свуда заступао исте идеје и имао исте саборце односно опоненте: „Најоштрија критика просветитељства била је усмерена против конвенционалног хришћанства, цркве, и цензуре коју је она спроводила. Хришћанство је представљало ривалски сет уверења који је заговарао некритичку веру, што је у очима просветитељства означавало предрасуду. Оно је, у ствари, симболизовало све против чега се просветитељство борило” [Kitromilides 2013: 230]. Применимо ли овај суд на српско искуство, схватићемо да хришћанство нипошто није било стедиште и кључна мета просветитељских напада, него да је пре нудило резервоар идеја које су биле присвајане у функцији морализовања, односно списатељског ангажмана у прилог остваривања виших моралних стандарда, односно степена људскости на већем цивилизацијском нивоу. Док се у развијенијим државама Запада институција, поредак и економска моћ цркве чинила као велика препрека еманципацији која се некако мора или уклонити или барем умањити, код Срба је у тадашњим оквирима она важила као једини постојећи ослонац.

Уколико је сукоб просветитељства и цркве био формативан за читав осамнаести век, он није могао имати пресудну улогу у историјским оквирима ране српске модерности. Ако је Кант, приликом коментара на своју *Критику чисте ума*, уз извесну дозу саморазумљивости приметио да је *наше доба* заправо *доба критике* којој се *све мора подвргнути*, српским просветитељима, попут Еустахије, појам критике напосто није био водећа оперативна узданица. Устаљени просветитељски репертоар је свакако ту, на делу је неминовна борба светла и таме, слободе и ропства, добра и зла. И кенигсбершки филозоф и арадска домаћица били су уверени да је „дужност филозофије да отклони опсену која је поникла из

нераздевања, па макар притом пропала нека још толико слављена и омиљена илузија” [Кант 1990: 7].

Речено Еустахијиним речима, с једне стране су пустошење, ноћ, смрт и мрак, а с друге стране Сунце, светлост, красота. Ипак, код ње уместо критике, стратешку улогу преузима хеленски морални кодекс, у којем су мера и умереност пресудне водиље људске егзистенције. Просветитељ више није борбени антиклерикални полемичар који смело напада црквени фанатизам. Он се код Еустахије не уклапа у модел Волтеровог страственог залагања за неправедно осуђене. У оквирима у којима је арадска списатељица градила представу о учењаку било је незамисливо поистовећивање институције цркве и преварантске бестиднице. За разлику од француског или италијанског искуства, која су бележила црквено прогањање оних којима је на срцу било стицање знања и рушење наслеђених предрасуда посредством прогреса наука, српска црква је преузела улогу великог заговорника образовања. Наша водећа религијска институција није била позната по ликвидацији Саванароле или спаљивању Ђордана Бруна, сећање на њу није укључивало прогоне нити паљења спорних књига. Уместо тога, она је нашла своје место како у ширењу интереса за стицање сазнања, тако и у формирању и дугорочном подржавању просветних институција.

Уместо критичке апаратуре, самосталном служењу властитим разумом придружује се идеал мере, који се практично своди на школу уздржаности, на обуздавање од претеривања: „А просвећени народи, који делају разумом, и употребљавају умереношћу, живе задовољно” [Арсих 2013: 61]. За Еустахију није било дилеме, разум препуштен сам себи има за резултат гордост, отуда се као амортизација интелектуалних самоуздања препоручује брига за другог, љубав, одмереност. За разлику од Канта, који је био уверен да ум заправо не функционише без критике, будући да то за резултат нужно има бесциљно лутање и промашивање његове властите сврхе, Еустахија Арсих је уверена да сваки облик претеривања уједно јесте и неприродан, а тиме и нечестан, нељудски. Ако је трансцендентална филозофија трагала за доказивањем принципијелно непрекорачивих граница сазнања, онда је Еустахијина основна мисао водиља била усмерена на трагање за невидљивим границама које раздвајају морално и неморално делање, односно „полезно” и „неполезно”, корисно и штетно. Притом, рефлексивна замишљеност, чија је егзистенцијална претпоставка мисаоно повлачење из заједнице, није представљана на секуларан начин. Штавише, мишљење у циљу остварења разборитости и практичке слободе схватано је као израз Божје милости: „О Боже! Теби дугујем склоност ка осамљењу, ту спасоносну склоност, која храни моје срце неисказаном сладошћу. Самоћо! Ти учиш човека шта му приличи од свега најбоље знати: ти га учиш да познаје самог себе. Нека је благословено осамљење с полезним созерцањем и осамљењем” [Арсих 2013: 49].

За разлику од Француза, религија, односно институција цркве код пречанских Срба је дуго важила као једини национални ослонац. Отуда се мисао просветитељства у српској верзији могла много лакше повезати

са хришћанским поукама. Посебно када је реч о жени, чији је положај тада био у противречности с јавно декларисаним просветитељским идеалима слободног изражавања властитог мишљења. Унутар јавног мњења тек је требало изборити места за женски глас. Наиван је свако ко примењује савремене стандарде и помисли да су они одувек били на снази. У Еустахијином тексту читљиви су изрази индиректног негодовања, скривене туге због тога што женска марљивост, труд и љубав који се свакодневно уносе у породични живот, не наилазе на прикладно признање од мушкараца. Тако она пореди живот жене са судбином пчела, које су за марљиви рад на производњи меда бивале гушене димом, што је у оно време био једини начин за извлачење меда из саћа. Будући да је Еустахија прва пробијала баријере, прва се хватала укоштац са „тешкоћама приступа жена књижевним институцијама” [Seybert 2001: 141], није нимало чудновато да јој је првој пошло за руком да за време мандата првог уредника, Георгија Магарашевића, 1829. објави прилог у *Сербском лейојису* који је издавала Матица српска, и то свега пет година након покретања тог часописа.

Далеко од тога да јој је нарочито било стало до ширења предрасуда, Српска православна црква се пре свега борила за опстанак, чување свога наслеђа и имена, те самим тим и својих верника. Отуда је црква Србима дуго важила као једина преостала субјективност. Просветитељству склони Срби у њој нису гледали опасног противника, него пре пријатељског сарадника. Уместо да у цркви гледају извор предрасуда и затуцаности, Срби су са великом надом пратили оснивање својих првих гимназија у Сремским Карловцима и у Новом Саду, свесни да њихов рад не би био замислив без великог залагања појединих црквених првака, као и без институционалне подршке цркве.

Отуда црква није важила као институција задужена за лаж, опскурност и нетолеранцију, него за истину, разборитост и суживот. Из перспективе историје политичких идеја, за оно време крајње необичан и специфичан био је заједнички рад хришћанства и просветитељства. Он се не може објаснити другачије, него посебним историјским околностима. Управо нас оне могу подучити да нема правила: негде се у одређеном идејном хоризонту конкретна институција може учинити као највећи баласт и тегобно оптерећење, док се у исто време у другачијим условима и измештеном духовном оквиру негде другде представља као партнер и сарадник. Историјско искуство нас учи да је виши положај цркве на вертикали политичког поретка и друштвене моћи понекад директно сразмеран степену отуђења од просечног верника.

ПРОСВЕЂИВАЊЕ МОРАЛИСАЊЕМ

Промислимо у том контексту прве деценије српског деветнаестог века. Оне су биле, између осталог, специфичне по подизању првих просветних институција гимназијског нивоа, додуше, испрва искључиво за мушку децу, што је за резултат имало да су жене које би се латиле пера ставиле пред себе двоструки задатак. Да некако надокнаде пропуштено

образовање и да се притом барем донекле изобразе у личност, индивидуирану и самосвесну појединачност, која је решена да јавно артикулише и саопшти своје мишљење. Разуме се, за такву личност испрва је било незамисливо да проговори, а да уједно не заступа највише хришћанске вредности. Довољно необично је било то што жена пише, али је веома тешко замисливо да жена која пише тада заступа вредности које су потпуно стране заједници. Резултат је крајње интересантан, надасве необичан амалгам православне верзије просветитељства: „Жена је, да би створила своје место у књижевности морала разбијати сопственом снагом наметнуте јој друштвене окове у које је била спутана и окована самим склопом социјалног живота [...] она је морала постати не само индивидуализмом, већ и личност по социјалном, правном, па најзад и политичком уверењу” [Алексијевић 1941: 9].

Еустахијин почетак се у необично важном, политичко-идејном моменту испоставља као потпуно сагласан са духом времена. Када њено главно дело *Полезна размишљања* лоцирамо у време у којем је објављено, 1816, сусрећемо се са добом након Наполеонових ратова, са падом револуционарних идеала, са којима заједно копни и елан везан за трансформисање друштва у медију критичког мишљења: „Писцима што се јављају у последњој деценији 18. и у првој деценији 19. столећа [...] недостаје борбен, критички, слободоуман дух јозефиниста. Идеја просвећивања остаје и даље оријентациона тачка читаве књижевности, али она се остварује друкчије: поучавањем и моралисањем а не критиком” [Деретић 1987: 71–72]. У наведеним редовима сажета је и разлика у ставу између Доситеја и Еустахије. Први попечитељ просвете умео је, готово волтеровском жестином, да нападне склоност Срба да чин вере сведу на формалност обичаја. Штавише, Доситеј упозорава да редуковање религије на фолклор није на „ползу” вере, па зато „ваља народу јасно да позна да чисто православије и православно благочестије нимало не состоји се у којекакви обичаји; а кад јошт савише, ови исти обичаји преокрену се на злоупотребљенија, онда су управ по конопцу православију и благочестију противни и срамотни” [Обрадовић 2007: 39]. Уместо критике религијске праксе, Еустахија подсећа да хришћанска вера јесте једна велика похвала љубави, чији цивилизацијски корени сежу све до египатске и старогрчке религиозности. Ако је вера кадра да сачува и одржи неку заједницу, то није због њеног интегративног учинка по идентитетске обрасце, него због тога што је у њеној основи спасоносна моћ љубави: „У срце сваког човека, било код [друштвеног] положаја и пола, удубила се силна љубав према Богу; која чува родове створења и пребива у срцу сваког бића. У древности љубав је обожавана [...] Нека је благословена свеопшта љубав!” [Арсић 2013: 34–35].

Женски почетак тачка је преокрета у којој се жена лаћа пера и дрзне се традиционално мушког мислилачког заната. На располагању је свакако стајала рудиментарна форма просветитељске институције *салона*, новог начина друштвеног окупљања чији је циљ био међусобно информисање и интелектуална размена. У доба пре масовних медија, пре ширења штампе, дневних и недељних новина, једини начин да се стекну жељена сазнања,

да се дође до елементарне оријентације у политичким, економским, правним и културним питањима била је непосредна размена, али не само са онима који су позвани да проговоре, него и са свима жељним сазнања. Према дефиницији филозофа из Дидроове и Даламберове *Енциклопедије*, филозоф је био задужен за *libertinage de l'esprit*, односно за ослобађање духа. Оно подразумева живот који није обавезан обичајношћу и спреман је на ризичан искорак изван навикнутог и традираног. Осмотрено из те перспективе, дело Еустахије Арсић је у потпуности „филозофско”.

У сродном духу, Еустахијин арадски „салон” није окупљао, попут париских, експерте и најуспешније научне раднике и културне делатнике, пре се радило о знатижељним младим женама, чије су духовне потребе далеко надилазиле штуром понудом традиционалне конзервативности: „Еустахија је очигледно успела да окупи око себе један број младих Арађанки, да код њих однегује љубав према књизи и створи неку врсту кружока ’љубитељица муза’ у коме се разговарало о књижевности. Од ових шест чак пет су ’господичне’, а само је једна удата” [Миланков 2001: 180].

ОСТАНАК У ЗАБОРАВУ НАУКЕ

Еустахијини интелектуални плодови не могу бити извор фасцинације за наредне генерације у смислу колосалног учинка, нити неког оригиналног мисаоног система који је по нечему посебан и поносно се истиче у односу на све што познајемо из филозофске традиције. Када га просуђујемо на основу замишљеног класичног домета, када га самеравамо са највишим текстовима националне практичке мудрости, њено дело нема много тога да нам понуди. Ипак, није ни мало једноставно поставити га у конкретан временски контекст у којем настаје. Скерлић трезвено размисља када преокреће наслеђену, још увек жилаву предрасуду о просвећеним Србима „пречанима” под хабзбуршком влашћу у односу на неуке и заостале Србе јужно од Саве и Дунава: „свет, чија је најближа прошлост сва у гоњењима и страдањима и који мора да води очајну борбу за опстанак, у недостатку чега другог, ухватио се за веру и националне традиције [...], и поред свега антиклерикализма и либерализма Светозара Милетића и његових другова. Иако је српска раса у јужној Угарској дала тако напредне и ослобођене духове као што су Доситеј Обрадовић, Змај Јова Јовановић и Ђура Јакшић, ипак је она духовно плашљивија и спутанија но српска раса у Србији, где ни верске опасности ни традиције нема, и где се гледа само на садашњост и будућност” [Скерлић 1964: 85]. Скерлићевом суду треба додати, да духовна запуштеност и крута мисаона ограниченост ипак нису никаква „природна” одлика Срба пречана, него су превасходно израз тегобног историјског пртљага. Надаље, позиција мањинске заједнице увек је изнад свега усмерена на самоочување, па је стога извесни степен конзервативности, склоност ка стриктном очувању наслеђених обичаја њена природна, саморазумљива одлика. Надање, самоосвешћење у просветитељском контексту нужно је будило самосвест о драматичним дефицитима када је реч о образованости.

О томе довољно сведочи предговор Стефана Живковића свом преводу Фенеловог дела *Прикљученија Телемака* из 1814. У њему је доминантна свест о временском заостатку, о несклоној историји због које је рад на националном образовању „много издангубио”: „Што Србљи немају и нису до данас имали овакови и овим подобни књига на свом језику и што су не само у наукама него и у многим другим вешчма, којима се други народи одавна отликују, славе и диче, од њи далеко натраг и у забраву остали – томе се није чудити. Но, ко је много издангубио мора се много трудити да то опет надокнади, и не остаје свагда посљедњи кој најпосле започиње” [Живковић 2015: 29].

Становиште до којег држимо сугерише да таква констелација још увек не оправдава разметљиву демонстрацију накнадне памети и вишег знања. Сучелимо ли домете Еустахије Арсић са најобразованијим умовима времена и најмеродавнијим делима доба у којем је живела нужно ћемо превидети димензију почетка, логику првих мисаоних корака. Проћи ћемо равнодушно поред необичне, готово парадоксалне *скромне одважностии* наше прве списатељице, нећемо се стрпљиво замислити над неким очевидним искорацима, оставићемо нерасветљене и нетематизоване самосвојне и значајне идеје. Због тога се чини да би најпре требало осветлити конфигурацију појма почетка у првим деценијама деветнаестог века, те на њеном трагу одредити оптималну оптику, како за читање наше списатељице, тако и за утврђивање њене улоге у првим модерним артикулацијама морала из пера српских аутора.

СЈАЈ И БЕДА ПОЧЕТКА

Наиме, поимање почетка током раног деветнаестог века постепено постаје све више разубљено. Можда у слабо видљиве последице револуционарног духа спада и процес током којег се постепено отворила вишезначност почетка коју ранија времена просто нису познавала. Почетак добија нову привлачност захваљујући фиктеанској замисли апсолутне субјективности, чији је смисао у указивању да свесни живот није изворан, него тек деривираан, секундаран, другоразредан. Постоји још један ниво свести који није доступан директном искуству. Повратак себи, „спознаја себе” утолико више нису замисливи као последице осветљавајуће рефлексije конкретних свесних садржаја. Они постају могући тек као додир са свешћу која је другачија од свести у уобичајеном смислу речи. Извор свести, свест као слобода и апсолут, без њих нема говора о зачињању субјективности. Почетак је слободни чин, иницијација делања, а његова рефлексija упућује на преузимање делатног живота у своје руке. Нови шарм почетка додатно је поспешила мисао Шелингове филозофије природе. Она је у извору видела зачетну силу бесконачне продукције, основу свега живог и неживог. Почетак сада постаје праизвориште, тачка иницијације динамичног пута, који мора бити мисаоно реконструисан уколико се жели разумети природа. Мислити природу значило је захватити прапочетке, доспети на прву тачку пута чије специфичности желе

да одгонетну и прецизно мапирају. Рани романтичари неће крити своје одушевљење, наочиглед мисли да додир са светском целином, са *hen kai ran* уједно обећава и сусрет са извором, са кореном свих ствари, са драгоценом тајном алхемијске повезаности свега постојећег. Својеврсни спој Фихтеа и Шелинга доноси нам Еустахијино решење: однос према почетку заснива се на изласку из видљивог у невидљиви свет. Додиром са невидљивим, са праизвором, стичемо капацитет за активни, делатни однос, а не више тек пуко пасивно-рецептивни. На почетку филозофске модерности стоји Декарт са својом идејом да је човек власник и господар природе. У њеном просвећеном врхунцу, Кант је човеково господарење видео као сврху којом га је управо природа обдарила. Напокон, Еустахија кантовским очима види човека као својеврсног „управљача” који је за свој посао обучен управо природним средствима: „Када ми више посматрамо с једне стране преграде која дели видљиви свет од невидљивога [...] До сада смо били прости посматрачи, а тада ми стварно узимамо учешћа у управљању природом. Може бити да су ово оне сврхе за које нас природа припрема” [Арсих 2013: 82]. Напокон, идеја да природа има вољу, да она са нама нешто „хоће”, своје порекло такође има у Кантовој антропологији.

МИСЛИЛАЦ НА ПОЗОРНИЦИ: АРСИЋ И ГЕТЕ

Помен почетка писања за Еустахију Арсич је истоветан ступању на позорницу, изласку на сцену мишљења, изласку из себе и отварању ка другима. Отуда прве реченице њених *Полезних размишљања* доводе у везу почетак и излазак на позоришну сцену: „Ова мала књижица исходи на позориште овога великог света. Неко уобичава рећи за списатеље: И ти си се дао видети на позоришту овога великог света! [...] заиста свет је овај подобан позоришту. Делатељи у њему, као и у позоришту, дејствија свим гледаоцима приказују [...] али сва благоразумним гледаоцима служе за расуђивање и ползу” [Арсич 2013: 19].

Бити на позорници за Еустахију не значи ништа друго него делати, остављати дејство на публику, чинити. Сасвим у складу са Кантовим *применом практичкој ума*, Еустахија приступа писању свесна да дух модерности није могуће следити само у медијуму идејне артикулације и вербализације. Није довољно само знати, много је важније чинити. Неопходна је примена, прелазак са речи на дела. Штавише, уверена је она: „Не треба веровати речима него делима” [Арсич 2013: 20]. Модерност не воли причу ради приче. Самосврховитост у њој не важи као легитимација највише делатности: „резоновање нема дедуктивни или расправни (дијалектички) карактер, већ индуктивни, диспозитивни и индикативни (упућујући). Уместо вербалних аргумената, траже се ефективни поступци и одговарајући практички учинци у односу на свет природе” [Жуњић 2009: 92].

Ипак, морал који проповеда Еустахија Арсич највећим делом је новозаветни. Сва је прилика да су се, у крајње суженом егзистенцијалном оквиру, сасвим ограничено могле примити просветитељске идеје о слободи као водећој одлици људског мишљења и делања. Према појединим

тумачима, религија ступа на дневни ред као накнада за недовољно познавање и разумевање феномена које ауторка анализира: „Кад јој, међутим, понестане знања из науке у тумачењу разних појава, она се враћа Богу, прибегава религији, цитира *Библију*, посебно су јој омиљени *Псалми Давидови*” [Миланков 2013: 169].

Уместо кантовске поуке да слободно делање подразумева да затечени свет није довољан, јер оно што чинимо, на чему радимо и што стварамо треба да настаје у нашој умској вољи, Еустахија се радије задржава на теологији смртних грехова. Кључне мете њених „полезних” мисли представљали су сви облици понашања који су се још од Евагрија Понтијског сврстали у репертоар погубних људских склоности, односно грехова који онемогућавају спасење. Тако Еустахија изричито прозива гордост, завист, похлепу, лењост, прождрљивост.

Изнад свега мајчински призива каритативне делатности, указујући да милосрђе представља најуспешнији лек против похлепе. Отуда опис „благочестивог мужа и чедољубивог оца” као једну од средишњих карактерних особина приказује чедног и милосрдног хришћанина, спремног да помогне онима који оскудевају: „Он је веран заштитник убогих, удовица и сирочади, покров угњетенога, утеха несрећнога, његов је слух увек окренут ка ојађеноме. Који од њега траже правду никада га после ручка не затичу да спава [...]” [Арсич 2013: 26].

Морализованом лицу људскости у просветитељској режији постало је неподношљиво друштво у којем режим дистрибуције друштвеног богатства доводи појединце до ивице егзистенције. Хришћанска порука остала би глува и немоћна, уверена је Еустахија, уколико уједно не би била и социјална порука. Сасвим у духу новозаветног текста, религиозност се не разумева као приватно осећање. Посвећеност Богу ваља демонстрирати посредством помоћи угроженима и борбом за већи степен друштвене праведности: „Библија и економија много су уже међусобно преплетени, него што се обично мисли. Деветнаест од тридесет Исусових поређења и примера у Новом завету имају привредни или социјални контекст [...] Социо-економске теме у Старом као и у Новом завету сачињавају другу највећу групу (најчешћа тема је служба Божија)” [Sedláček 2013: 170–171].

ВЕЧНОСТ БИЋА И ПРОЛАЗНОСТ ЧОВЕКА

Своја *Полезна размишљања* Еустахија довршава онако како их је и започела. Силази са позорнице да би своје налазе предала публици. Овде не помажу ни Декарт ни Кант. Ипак, мотив позорнице појављује се на два значајна места код Гетеа. Први пут, она означава тачку преокрета, дубину Вертеровог суочавања са смртношћу, са пролазношћу и коначношћу свих ствари: „Размакло се нешто пред мојом душом, попут завесе, а позорница бескрајнога живота преобразила се у понор вечито отвореног гроба. Можеш ли рећи: *ово јесће*, када све пролази?” [Goethe 1986: 61]. Позорница живота препуна је, али њено изобиље очаравала докле год се не развије

свест о временској одређености, о неизбежности краја, о непостојаности свега досадашњег.

Позорница се претвара у понор као сведочанство ниҳилизма, попримте младалачких узбуђења испоставило се као сцена трајног ништавила. Наредни помен позорнице доводи нас пред Кругантина који поставља својим пријатељима чувено питање: „Где имате позорницу живота за мене?” [Goethe 1990: 256].

Судар са тешко подношљивим грађанским друштвом разјашњава нам тадашње прилике. Порекло сукоба састоји се у чињеници да је Кругантино племић. Њему нису прихватљиви нити рад, као основа грађанске егзистенције, нити забава, јер се тадашњи дворски живот тешко могао уклопити у представу о узвишеном и племенитом. У сукобу са одлазећим феудалним и настајућим капиталистичким светом, Кругантино позива на откриће искреног и природног, на сусрет са припростим, али неизвештаченим сељацима, са идејом да „природа мора бити искушена у потпуности” [Wilson 2003: 203]. Еустахија Арсић, са своје стране, не тражи позорницу за себе већ својим читаоцима поручује: „Време је и вама да се постарате о људском роду” [Арсић 2013: 86]. Трајност њеног наука вероватно је најбоље што смо наследили од Еустахије Арсић.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Алексијевић, Властоје (1941). *Наша жена у књижевном стварању*. Београд: Штампарија Живка Мадаревића.
- Арсић, Еустахија (1829). Морална поученија, *Сербски лејџоис*, Будим, књ. 19.
- Арсић, Еустахија от (2013). *Полезна размишљања*. Темишвар: Савез Срба у Румунији (превео: С. Бугарски).
- Деретић, Јован (1987). *Крајка историја српске књижевности*. Београд: БИГЗ.
- Живковић Телемак, Стефан (2015). *Прикљученија Телемака. Часић њрва (1814)*. Нови Сад: Матица српска. Приредили: И. Цветковић Теофиловић и Ј. Стошић.
- Жуњић, Слободан (2009). *Модерности и филозофија. Размајрања о духу времена са размеђа векова*. Београд: Плато.
- Жуњић, Слободан (2020). *Увод у историју српске филозофије*. Београд: Досије студио. Приредио: И. Марић.
- Кант, Имануел (1990). *Критика чистиој ума*. Београд: БИГЗ. Превео: Н. Поповић.
- Миланков, Владимир (2001). *Еустахија њл. Арсић и њено доба*. Нови Сад: Аурора.
- Обрадовић, Доситеј (2007). *Совјетски здравајо разума*. Сабрана дела, књига 3. Београд: Задужбина Доситеја Обрадовића.
- Петровић, Теодора (1959). *Еустахија Арсић – њрва српска стисајтељица*. Нови Сад: Матица српска.
- Скерлић, Јован (1964). *Писци и књије*. Београд: Просвета.
- Feichtinger, Johannes (2010). *Wissenschaft als reflexives Projekt. Von Bolzano über Freud zu Kelsen: Österreichische Wissenschaftsgeschichte 1848–1938*. Bielefeld: Transcript.
- Goethe, Johann Wolfgang (1986). *Die Leiden des jungen Werther*. Stuttgart: Reclam.
- Goethe, Johann Wolfgang (1990). *Claudine von Villa Bella*. Goethes Werke Band IV, München: C. H. Beck.
- Kant, Immanuel (1962). *Pedagogik*. Gesammelte Schriften, Akademieausgabe Band IX, Berlin: W. de Gruyter.

- Kitromilides, Paschalis (2013). *Enlightenment and Revolution. The Making of Modern Greece*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Sedláček, Tomáš (2013). *Die Ökonomie von Gut und Böse*, Goldmann, üb. I. München: Proß-Gill.
- Seybert, Gislinde (2001). *Schreibende Frauen. Die Wende von der Aufklärung zur Romantik 1760–1820*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia: Hg. H. A. Glaser/G. Vajda.
- Theunissen, Brendan (2014). *Hegels Phänomenologie als metaphilosophische Theorie*. Hamburg: Felix Meiner.
- Wilson, Daniel (2003). *Young Goethe's Political Fantasies, Literature of the Sturm and Drang*, ed. D. Hil, Camden House, Rochester.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

THE ETHOS OF THE STAGE: EUSTAHIJA ARSIĆ

by

DRAGAN PROLE
 University of Novi Sad
 Faculty of Philosophy
 Dr Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Serbia
 proledragan@ff.uns.ac.rs

SUMMARY: The article examines the work of the first modern writer of the Serbian language, Eustahija Arsić. Undoubtedly, Dositej Obradović's student, in her short ethical treatise, published under the title "Moral Lessons" (1816), presented a kind of list of leading virtues. At the beginning of the 19th century, almost every story about morality responded to the need to shape an intersubjective, national platform. Moral education aimed to create a better man, and a better man was necessary by all means. The 19th century will create it. He or she will appear in the form of an engaged national worker, liberal and cosmopolitan. The author's profile of Eustahija Arsić testifies to the unusual, almost paradoxical *modest courage* of our first female writer. In order to illuminate it appropriately, we have firstly considered the configuration of the notion of beginning in the first decades of the 19th century. According to Eustahija, the beginning is a free act, the initiation of sharing, and its reflection points to taking the active life into one's own hands.

KEYWORDS: Eustahija Arsić; Ethos; Stage; Morality; Modest Courage

УВОЂЕЊЕ СУДИЈСКОГ ИСПИТА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ

ЗОРАН ЧВОРОВИЋ

Универзитет у Крагујевцу

Правни факултет

Јована Цвијића 1, Крагујевац, Србија

zoranrcvorovic@jura.kg.ac.rs

САЖЕТАК: Рад се бави историјатом увођења *судијског испитиња* у Краљевини Србији. Ово питање до сада није било предмет правноисторијских истраживања, иако установа посебног *судијског испитиња* има у српском праву традицију дужу од једног века. Предмет рада се обрађује углавном на основу изворне необјављене и објављене архивске грађе, као и релевантне домаће литературе. Истраживање историје *судијског испитиња* важно је за истраживање ширег проблема судске независности у Краљевини Србији, пошто је судијска компетентност важна гаранција судске независности. Истраживање историјата *судијског испитиња* у Србији је у овом тренутку важно због чињенице да је у званичним стратешким документима Владе Републике Србије најављена реформа постојећег концепта правосудног испита. Ова реформа ће постати нужна уколико у поступку ревизије важећег Устава буде усвојен предлог новог услова за избор на судијску функцију, у виду обавезног похађања обуке на Правосудној академији или уколико такав услов буде унет после уставне ревизије у Закон о судијама. Без познавања почетака примене установе *судијског испитиња* у српском праву, тешко се данас може извести ваљана реформа установе правосудног испита.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: судијски испит, правосудни испит, Краљевина Србија, судска независност, судијска компетентност, закон о судијама

УВОД

Реформа постојећег концепта правосудног испита добила је у *Националној стипендијској реформи правосудја за период 2013–2018. године* статус

стратешког циља у служби подизања нивоа стручности носилаца правосудне власти [Национална стратегија реформе правосуђа за период 2013–2018, *Службени њласник Републике Србије*, 2013, 57: 37]. О потреби реформе правосудног испита у нашој стручној јавности нарочито је почело да се говори после оснивања Правосудне академије и после све чешћих најави да ће обука у овој установи постати обавезни услов за избор на судијску и тужилачку функцију, а да ће истовремено стална обука судија и тужилаца бити њихова законска обавеза. Оправдано се указује да у таквим околностима постоји реална опасност од „дуплирања испита” [Јерemić 2016]. Стратешким смерницама *Националне стратегије реформе правосуђа за период 2013–2018. године* дефинисани су правци реформе постојећег концепта правосудног испита: „Усклађивање програма правосудног испита са програмом обуке приправника са акцентом на проверу стечених практичних знања и усклађивање програма правосудног испита са програмом Правосудне академије” [Национална стратегија реформе правосуђа за период 2013–2018, *Службени њласник Републике Србије*, 2013, 57: 37].¹

Међутим, реформа правосудног испита изостала је из актуелне националне *Стратегије развоја у области правосуђа* [Стратегија развоја правосуђа за период 2020–2025, *Службени њласник Републике Србије*, 2020, бр. 101], мада разлози због којих је у претходном периоду она предложена, не само да нису нестали, већ су на изванредан начин постали акутни. Ту се мора пре свега имати у виду да је Народна скупштина 8. јуна 2021. године усвојила *Предлој за промену Устава Републике Србије* у којем се предлаже, да би „било корисно у Устав увести нови услов за избор за судију, односно заменика јавног тужиоца, који би се огледао у одређеној врсти обавезне обуке организоване од стране надлежне институције, Правосудне академије” [*Предлој за промену Устава Републике Србије* 2021: 6]. Уколико се тај нови услов нађе и у коначном измењеном тексту Устава, усклађивање програма обуке Правосудне академије и програма правосудног испита постаће неизбежно, а у оквиру тога ће се нужно отворити и питање измене постојећег концепта правосудног испита.

Реформу правосудног испита намеће не само домаћи разлог ревизије уставних одредби о правосуђу, већ и неки глобални феномени. Тако се с правом указује на чињеницу да су се „области права развиле до те мјере да је у пракси неопходно увести специјализацију, чак и унутар једне области”, те да се мора са таквим „специјалистичким приступом” ускладити организација правосудног система, а самим тим и концепт правосудног

¹ Када се погледа програм обуке у Правосудној академији види се да између наведених стратешких смерница постоји противуречност. Оправдано настојање да се у реформисаном програму правосудног испита предност да провери практичних у односу на проверу правно-теоријских знања, тешко да се може ускладити са постојећим програмом обуке у Правосудној академији. Обука и провера практичног правничког знања у овој установи до те мере је једнострана и упрошћена, да се углавном своди на примену Европске конвенције о људским правима и домаћих уставних и законских норми из исте области, иако такви предмети учествују са невеликим процентом у пракси домаћих судова опште надлежности [Чворовић 2021: 23].

испита [Perić 2020: 10–12]. Према свему судећи више се не поставља питање, не само у Србији, него и у већини бивших југословенских република, да ли ће бити реформисан постојећи концепт правосудног испита наслеђен из бивше Југославије [Perić 2020: 1–2; *Pravosudni ispit: frustracija ili kvalifikacija*, 2018: 36], већ је само питање како ће та реформа изгледати.

Квалитет реформе појединих правних установа умногоме зависи од тога колико национални законодавац познаје и уважава домаће правно наслеђе и да ли ће, сходно томе, одабрати еволутивни или револуционарни курс правног развитка. Што се правосудног испита тиче, познавање историје ове установе у српском и југословенском праву чини се да је у стручној јавности одвећ скромно.² Разлог је скоро потпуно одсуство иоле озбиљнијег правноисторијског истраживања на ову тему, што је у потпуном нескладу са чињеницом да установа *судијскої испїиїїа* има у српском праву традицију дужу од једног века, рачунајући и југословенски период. Расветљавање историје увођења *судијскої испїиїїа* у правни поредак Краљевине Србије важно је за разумевање модела правосудног испита који данас постоји у Србији и већини бивших југословенских република [*Pravosudni ispit: frustracija ili kvalifikacija*, 2018: 37], пошто између *судијскої испїиїїа* у Краљевини Србији, *судијскої испїиїїа* у југословенској Краљевини [Златановић 1925: 38] и правосудног испита у социјалистичкој Југославији очигледно постоји континуитет. Притом, тек треба утврдити у којој мери је такав континуитет формалног, а у којој мери супстанцијалног карактера.³

ПОЧЕЦИ: СУДИЈСКА КОМПЕТЕНТНОСТ И НЕПИСМЕНЕ СУДИЈЕ

Када се у Кнежевини Србији започело са законским уређењем правосуђа после султановог Хатишерифа од 1838. године, питање судијске компетентности скоро да није ни разматрано. Тако се према *Успїројенију судова окружни* од 1840. године од кандидата за судију није тражило правничко образовање, већ само да буде старији од тридесет година и да је „рођени или прирођени Србин”, док је код избора и наименовања првенство

² Тако је познати српски правник из Босне и Херцеговине, дугогодишњи судија и запажени правни писац, Бранко Периф, у недавно објављеном чланку у коме је студиозно образложио потребу реформе правосудног испита у БиХ, појаву ове установе на подручју бивше Југославије довео у везу са уставном реформом из 1971. године. У овом раду нема ни помена о постојању знатно дуже традиције примене установе *судијскої испїиїїа* на југословенском правном подручју [Perić 2020: 1–2].

³ Данас у правном систему Србије постоји и посебан испит који полагају кандидати који се први пут бирају за судију на пробни мандат од три године, а чији садржај зависи од врсте и ранга суда за који је конкурисао кандидат за судију [Правилник о програму и начину полагања испита на коме се оцењује стручност и оспособљеност кандидата који се први пут бира за судију, *Службени гласник Републике Србије*, 2018, бр. 7]. Реч је о сасвим новој установи, као што новину представља и пробни мандат судија, апсолутно споран са становишта судске независности. Стога *судијски испїиїї* из времена Краљевини Србије, осим терминолошких нема других суштинских сличности са овом установом, већ са правосудним испитом као општим условом за бављење судијском и уопште правосудним струкама.

имао онај „кои буде већ у Судовима служио, и годинама и службом постепеном старешинство имао, и покрај способности како точностју отпра-вљања дужности, тако и заслугама отликовао се” [*Сборникъ закона и уредба и уредбены указа* I, 1840, 182–183]. Године 1853. од 242 лица судске струке шеснаесторо је било неписмено, док су правници чинили тек 20% целокупног судијског кадра [Јовановић 1933: 23]. Речју Марка Павловића, „предавање судова правницима Србијин законодавац је оставио времену и процесу природног подмлађивања, што је значило и стручно јачање” [Павловић 2008: 145]. Тек када је и последњи неписмени судија који је за-остао из периода уставобранитеља почетком шездесетих година 19. века отишао у пензију [Савић 1888: 21], стекли су се услови да се *Законом о усџројсџиву судово* из 1865. године од кандидата за судијске функције захтева да има завршени правни факултет, макар и као алтернативни услов.⁴

Све док већина кандидата за судијске функције није могла да испу-ни ни елементарни захтев компетентности – завршен правни факултет, није могло ни да се размишља о увођењу посебног судијског испита, јер би такав додатни стручни услов значајно сузио ионако скроман извор кад-ровске попуне судства. Зато се о потреби увођења *судијској исџишџа* први пут говорило у Народној скупштини тек приликом доношења новог *За-кона о судијама од 1881. године*, који је коначно затворио врата судијске професије за неправнике.⁵ Као што савремена правна наука сматра су-дијску компетентност важном гаранџијом независности судства [Флајнер 2009: 94], тако се и у Србији идеја о потреби завођења посебног испита за будуће судије јавила управо код доношења нашег првог закона о „не-зависности судиској”, како је тада у јавности најчешће називан *Закон о судијама од 1881. године* [Живановић 1924а: 173], стога што је први пут судство у Србији уредио на начелима судијске сталности и непокретно-сти [Павловић 2008: 151]. Поједини српски правници су већ тада почели схватати да „сталност и независност могу бити само опасна оруђа за не-зависне судије” уколико се „при избору не буде имала у виду само спре-ма, интеллигентност и моралност лица” [Чворовић 2020а: 1388].

У скупштинској расправи о предлогу *Закона о судијама*, радикал и кнежев посланик Коста Таушановић сугерисао је Влади како би могао да прихвати пропис споран са становишта судске независности, да судије првостепених судова именује кнез на предлог министра правде,⁶ само

⁴ Према параграфу 6 *Закона о усџројсџиву судово* за судију Првостепеног окружног суда тражило се да испуњава један од два алтернативно постављена услова: да је „редовно свршио правословне науке у Србији или на страни” или да је „најмање пет година служио у судској струци”. Исти услови били су предвиђени и за судије Апелационог суда, док се од кандидата за судију Касационог суда тражио завршени правни факултет или седам година судијске службе [*Сборникъ закона и уредба изданы у Княжесџиву Србији одъ џочешџа до края 1865. године*, XVIII, Београд 1865, 18–19, 23, 27].

⁵ Чланом 1 *Закона о судијама од 1881.* било је прописано да за судије могу бити поста-вљени само они „који су редовно свршили правне науке у Србији или на страни” [*Зборник закона и уредба у Кнежевини Србији изданих од 18 августџа 1880 до 26 јуна 1881, XXXVI*, Београд 1881, 211].

⁶ *Законом о судијама од 1881.* било је одређено да судије Апелационог и Касационог суда, као и председнике судова свих степена, поставља кнез „од оних лица, која по овом

под условом да се „за судије заведу испити, па ако докажу способност, може их и министар постављати” [Чворовић 2020а: 1391]. При томе, позвао се на то да „испити за судије постоје у свим напредним европским државама” [*Српске новине*, 22. фебруар 1881: 248]. Други радикалски посланик, Марко Петровић, прецизирао је да би за скупштинску мањину „државни испит” за судије био прихватљив само под условом да кандидати испит полажу „пред апелациом и касациом”. За увођење *судијскої испїтїа* zaloжио се тада и познати радикалски трибун и демагог из Драгачева Ранко Тајсић [Чворовић 2020б: 135]. Он је судијски испит схватао као тријер, који би исправио пропусте у селекцији кадрова који су направљени на правном одсеку Велике школе, пошто по његовим речима „многи богаташки синови само се провуку кроз школе”. Насупрот њему, посланик Глигорије Петронијевић био је уверења да судијски испити и нису нека сигурна гаранција да ће се у будућности поправити стручни ниво српских судија, јер „судија и адвокат пошто положи испит, ако даље ништа не читају и не усавршавају се, кад би опет били позвати да положи испит не би могли” [*Српске новине*, 22. фебруар 1881: 248]. Ток целокупне скупштинске расправе приликом доношења *Закона о судијама од 1881. године* показао је да су представници владе и скупштинске већине углавном ћутке прешли преко спорадичних помена судијског испита, очигледно сматрајући такву идеју преурањеном за ондашње прилике у правосуђу Кнежевине Србије.

МРТВО СЛОВО У ЗАКОНУ

Питање увођења посебног испита за судије постало је поново актуелно у децембру 1890. године приликом усаглашавања *Закона о судијама од 1881.* са одредбама новог *Устава од 1888. године* [Чворовић 2020а: 1403–1404]. Током скупштинске расправе о предлогу *Закона о изменама и дојунама Закона о судијама од 1881.* познати опозициони народни посланик, либерал Живан Живановић [Јовановић 1990а: 39; Живановић 1924б: 61], предложио је да се члан 1 *Закона о судијама* допуни тако што ће се убудуће од кандидата за судију тражити, поред завршеног правног факултета у Србији или на страни, и да је „положио државни судијски испит, по нарочитом закону о судијским испитима” [Стенографске белешке, 35. састанак Народне скупштине од 18. децембра 1890: 387].

Свој предлог Живановић је правдао позивањем на члан 184 новог *Устава*, који је предвиђао да: „за доказивање стручне спреме завешће се поступно државни испити у свим струкама државне службе” [*Устави и владе*, 1988: 129]. Ако су судије, као што је говорио чувени Бајрон, „оцачари друштвени” и као такви су, пре свега, „чувари наших приватних и наших јавних права”, али и „бедем на којима се устављају политичке страсти наше,” онда, закључио је Живановић, није довољно да је таква

закону буду изабрана од апелационог и касационог суда и министру правде предложена” (чл. 7). Једини изузетак је направљен у погледу судија првостепених судова (чл. 6), јер су из поступка њиховог одабира потпуно биле искључене судске колегије [Чворовић 2020а: 1390].

личност „свршила само извесан ред школа, па да се постави на столицу, да нама влада и да нам суди”. Помоћу посебног судијског испита додатно би се проверила компетентност кандидата за високи позив судије, а његовим увођењем свршени правници би се упутили „на штудирање, а штудирање, при данас тако развијеном законодавству, веома је нужно”. Увођењем судијског испита исправила би се и вишедеценијска неправда државе учињена према адвокатима, пошто су „господа адвокати, која су тако исто правници, принуђени да полагају испите”. Живановић је имао у виду да је за улазак у адвокатуру још од *Закона о њавозасџујницима из 1862. године* био неопходан положен правозаступнички испит „из постојећи грађански и криминални закона”. Уосталом државни испит, како је приметио Живановић, већ је био „заведен за све струке и положаје код нас до којих се долази после потпуне факултетске спреме, као што је код професора, инжењера па и за официра” [Стенографске белешке, 35. састанак Народне скупштине од 18. децембра 1890: 387; Гавриловић 2020: 395].

Такав предлог опозиционара Живановића наишао је на разумевање и подршку радикалских посланика, који су убедљиво доминирали у Народној скупштини изабраној у септембру 1890. године.⁷ И они су потребу увођења судијског испита углавном правдали разлозима подизања стручне спреме судија, директно доводећи у везу стручност судија са судском независношћу.

Тако је познати радикал, свештеник Милан Ђурић, објашњавао како: „интерес је и новог Устава, да пођемо новим путем, а да напустимо стари; да одамо сваком своје, да судије буду независне, али да испитом докажу пред комисијом, да су спремни да изричу правду и да осигурају право нашим грађанима”. Исти посланик је увођење судијских испита правдао и тиме што „заиста наши факултети не дају људе са таквом спремом са којом би требали да дају”, јер „професори могу пустити неког из сажалења, да га не би упропастили”, па стога, закључује Ђурић, „ви ћете признати сви да кад наши ђаци оду на страни универзитет, ако су били овде први тамо су средњи” [Стенографске белешке, 35. састанак Народне скупштине од 18. децембра 1890: 390]. Историчар Панта Срећковић је тврдио како ће судијски испит натерати правника да наставе са стручним усавршавањем, јер „у место у кафану, он ће морати да чита и спремаће се за полагање испита, а не као што има примера, чим сврши школу и добије држав. службу не узме књигу у руке”. Један број посланика је у прилог оправданости судијског испита наводио позитивно искуство из оних струка код којих је већ био заведен посебан државни испит за послове у државној служби. Тако је адвокат Милан Мостић указао на пример инжењера, који полагају државни испит код пријема у државну службу иако су завршили Велику школу, а то се увело да „неки самоуци не праве предрачуне у грађевинама, да не раде планове лајици у инжињерству и обични дунђери,

⁷ Према Живану Живановићу, у Народној скупштини која је изабрана на првим редовним изборима расписаним после доношења новог Устава 14. септембра 1890. године: „већина радикала бројала је преко стотину чланова, либерала око петнаест, а принова је била у једном напредњаку” [Живановић 1924б: 59].

те да нам после ћуприје и друге грађевине падају на главу, него се за то узимају инжињери, који су спремни у својој струци” [Стенографске белешке, 35. састанак Народне скупштине од 18. децембра 1890: 388–389].

Из живе посланичке дискусије која се развила око питања увођења судијског испита види се да су народни посланици на судијски испит гледали очима просветитеља, видећи у њему својеврсну „напредну” панацеју која ће судије одвићи од кафане и истовремено навићи на читање правне литературе. Веровало се да је судијски испит у стању да анулира све мане факултетског правничког образовања у ондашњој Србији, а оно је по мишљењу већине посланика патило од хроничне неуједначености испитних критеријума и професорске необјективности и великодушности. Из излагања народних посланика не може се, међутим, ни у најопштијим цртама закључити какав је требао да буде садржај судијског испита са тако амбициозно замишљеном сврхом.

Представници Владе нису у начелу одбацили предлог опозиционара Живана Живановића о увођењу судијских испита, сматрајући да су они, речју ондашњег министра правде Мике Ђорђевића, „једна лепа и корисна установа, која постоји на западу код свију напредних народа”, јер „код њих нико не може добити државну службу, док не положи државни испит, па ма он био и доктор права”. Ипак, Влада је била против увођења судијског испита у том моменту, пошто је оценила како „ми данас не располажемо са толико довољним бројем правника, да би могли са неком поузданошћу казати: хајде да то уведемо па ко не положи испит тај нек нема напретка, јер и онако имамо и одвише кандидата! ”. „Тај услов (судијски испит, *прим. ауи.*) ставиће министра у немогућност да има кандидата на расположењу, који су положили те испите, те да њима може попуњавати места, јер, као што и сами кажете, то је полагање скопчано са извесним размаком времена, пошто пријављени за испит треба да прелиста и проучи све што је раније као ђак радио”, закључио је извештач скупштинског Одбора Симо Костић. Притом су и министар Ђорђевић и извештач Костић оскудицу школованих правника доказивали позивањем на управо донету одлуку да се на годину одложи примена у априлу исте године усвојеног *Закона о истражним судијама*, баш због недовољног броја свршених правника којима би се попунила сва места истражних судија. Када је у питању обавеза коју је налагао нови *Устав од 1888.* да се заведу „државни испити у свим струкама државне службе”, министар Ђорђевић је скренуо пажњу на реч „поступно” из чл. 184 *Устава*, закључивши како „с обзиром на наше прилике видело се, да је то немогуће извести од једаред” [Стенографске белешке, 35. састанак Народне скупштине од 18. децембра 1890: 387–388; Јовановић 1990а: 40].

На тврдњу владиних представника да постоји оскудица правника и да би стога увођење додатног судијског испита довело до проблема у попуњавању упражњених судијских места, одговорио је предлагач амандмана Живан Живановић, истичући: „бојазан, да нећемо имати довољан број лица са квалификацијама за судије, отпада, пошто знамо, да више слушалаца има на правном факултету него на другима, да дакле и младеж

сама осећа већу потребу и вољу да се ода томе позиву”. Он је истовремено показао: „сумиран број професора виши је него судија; дакле већа потреба у професорима (гимназијским, *прим. ауџ.*), него у судијама, па ипак се нашло још пре 10 година, да се заведу професорски испити; а тек после 10 год. тражи се да се заведу државни испити за судије”. Живановић је са извесном дозом цинизма приметио, како ни „тако ’страшна’ потреба у судијама”, о којој је говорио предлагач Закона, „не може се успорити са овим испитима, с тога, што се не узима један младић с клупа Вел. школе да дође одмах за судију, него онај, који је школу свршио и проводи извесно време прво као писар, секретар, па тек најпосле буде судија у суду”.

„У томе времену, док служи као указни чиновник, до судијског положаја, треба да је свеже његово знање правничко, и у томе времену он треба да испуни и ову последњу дужност – државни испит, и онда нека му је срећан његов одлични и с правом заузети положај”, завршио је свој пледоаје у одбрану судијског испита либерал Живановић [Стенографске белешке, 35. састанак Народне скупштине од 18. децембра 1890: 389].

После очигледне подршке коју је идеји увођења судијског испита дала радикалска скупштинска већина, предлог амандмана опозиционара Живановића враћен је скупштинском Одбору, да би потом био и једногласно усвојен од стране Народне скупштине [Стенографске белешке, 35. састанак Народне скупштине од 18. децембра 1890: 390].⁸ Сâм Живановић у својој *Политичкој историји Србије* оставиће о овом догађају следећу белешку: „Предлог овај: ’да и судије, као и професори, инжињери и официри, полажу испит државни’, учинио је писац ових редова, на 35. састанку 15. дец... И ако је мин. правде живо говорио против овог предлога, он је од Скупштине једногласно примљен” [Живановић 1924б: 61]. Тако је установа посебног судијског испита први пут унета у српско право не на иницијативу извршне власти, већ самих народних посланика, захваљујући томе што је *Устав од 1888. године* први пут у нас доделио Народној скупштини право законодавне иницијативе [Павловић 2005: 489]. Пропис о обавезном судијском испиту из *Закона о изменама и дојунима Закона о судијама од 5. фебруара 1891.* остао је, међутим, само мртво слово, јер у наредне три године није био донет посебан закон о судијским испитима, а онда су државним ударом краља Александра Обреновића од 9. маја 1894. године биле укинуте, у пакету са *Уставом од 1888.* и све одредбе *Закона о судијама од 1881.* које су се тичале избора судија [Чворовић 2020а: 1407].

У МИНИСТРОВОМ ПРОЈЕКТУ, НЕ И У ЗАКОНУ

Питање увођења судијског испита поново је разматрано на ванредно сазваној Народној скупштини у јануару 1901. године у оквиру расправе о новом *Закону о судијама*, који је после државног удара од 1894. године требало да уреди судску власт на начелима судијске сталности и непо-

⁸ Слободан Јовановић је забележио да је либерал Живан Живановић у Скупштини, која је изабрана на изборима у септембру 1890, „у критиковању радикалне владе био тиши и разложнији од својих другова; неки пут се чак одвајао од њих при гласању” [Јовановић 1990а: 120].

кретности [Српске новине, 27. 1. 1901: 89; Јовановић 1990б: 193]. Пошто нови Закон о судијама, како је приметио један ондашњи угледни правник, није био „ништа друго до плод ревизије истог закона од 9. фебруара 1881. са изменама и допунама од 5. фебруара 1891.” [Лазаревић 1901: 259–260], онда се при његовом састављању морала претрести и одредба о судијском испиту из 1891. године која никада није заживела [Јовановић 1990б: 193].

У предлогу Закона с којим је влада изашла пред Народну скупштину није било судијског испита. Творац новог *Закона о судијама* и министар правде у тзв. Свадбеном Министарству,⁹ Настас Антоновић [Јовановић 1990б: 193], сам је у начелној расправи о предлогу Закона констатовао: „може ми се замерити, а то је доиста једна и потребна реформа, што нисам унео за квалификацију и полагање судијског испита”. Притом је истакао и следеће: „Господо, ја ћу отворено да вам кажем да сам ја спремио пројекат закона о полагању судијских испита, и ево га преда мном, али га нисам унео у овај пројекат зато што ми немамо довољно правника. Правници, зато што у овој струци (судској, *йрим. ауйи.*) нису довољно награђени, што им је слабо унапређивање, разбегли се по другим струкама” [Стенографске белешке, 11. редовни састанак ванредне Народне скупштине од 13. јануара 1901: 830–831].

Иако је критика опозиционих посланика углавном била усмерена на то што се *Закон о судијама* доносио по убрзаном поступку на ванредном сазиву Народне скупштине, поједини посланици су се дотакли и установе судијског испита. Углавном је истицано како су државни испити заведени у свим струкама, те да су судије по томе изузетак, иако важност и компликованост судијског посла чини такве испите преко потребним. Тако је др Ђока Николић приметио како „правници кад изађу из школе, они су изашли са основним знањем” и да „доцније могу то своје знање да прошире треба да раде и да се теоријски образују како би могли примењивати закон”. Само радно искуство није било нека нарочита гаранција за стручно усавршавање, пошто „такви људи који седе тамо негде у Ужицу по десет година, немају прилике да измењују мисли о појединим правничким питањима, те неће ни моћи за тих десет година спремити се”. Посланик Манојло Пањевић је неопходност увођења судијског испита доказивао позивањем на случај једног судије из Западне Србије, који био „мало постарији правник”, и „који је гласајући усвајао казну 40 година робије”, иако таква није била предвиђена у важећем *Кривичном законнику*.¹⁰ Посланик Јосиф Бојиновић је у непостојању судијског испита видео својеврсну привилегију за судије, јер „кад ви тражите господо, од једног учитеља, који нема већу плату од 800 дин. годишње да полаже стални учитељски испит и практични испит, онда држим да је право да један

⁹ Савременици су „Свадбеним Министарством” назвали владу Алексе С. Јовановића коју је краљ Александар Обреновић образовао 12. јула 1900. године, четири дана после веридбе Драге Машин и оставке претходног кабинета на челу са др Владаном Ђорђевићем [Живановић 1925: 221].

¹⁰ Према важећем Казнителном закону максимална казна лишења слободe била је робија од 20 година [Павловић 2005: 339].

судија полаже испит”. На тезу да правници с факултета излазе са основним знањем и да им је неопходна додатна стручна обука како би постали судије, реаговао је потпредседник Народне скупштине Драгутин Стаменковић, наводећи као пример лекаре, који „свршивши своје студије, долазе са основним знањем које су на универзитету стекли, и та господа без икакве бојазни да ће кога хрђаво лечити зато што се још нису испрактиковали, улазе у своје послове и лече, и публика им верује” [Стенографске белешке, 11. редовни састанак ванредне Народне скупштине од 13. јануара 1901: 839–842; 12. редовни састанак ванредне Народне скупштине од 16. јануара 1901: 876–878].

У јануару 1901. године усвојен је нови *Закон о судијама*, а већ у априлу исте године критикован је у адвокатском гласилу *Браничу*, између осталог и због тога што није предвидео установу судијског испита. Аутор тог текста, Марко Лазаревић, потребу увођења судијског испита довео је у везу са тада изнова васпостављеним начелом судијске сталности, „јер та прерогатива може имати благотворних последица само ако то звање заузму заиста достојни стручњаци”. При томе подсећа читаоце на чињеницу да у *Закону о изменама и дојуну закона о судијама од 1891. године* „први пут налазимо као услов за судијски положај државни испит (чл. 1)”, закључујући како „ова клаузула није приведена у живот због познатих несрећних политичких прилика”. Лазаревић упозорава да „године службе и теоретична спрема, која се добије у Вел. школи, не дају довољна јемства за судију коме се поверава једна од најсветијих дужности”. Увођење судијског испита би натерало свршене правнике да наставе са стручним усавршавањем, јер „онај ко после свршеног школовања и одређеног броја година службе има пред собом још један озбиљан државни испит, који условљава даље напредовање, мора *volens-nolens* запети да се што више како теоријски тако и практички спреми и усаврши”. Лазаревић се у свом чланку осврнуо и на кључни аргумент којим су представници Владе и скупштинске већине код доношења *Закона о судијама* побијали малобројне посланичке предлоге о потреби увођења судијског испита. Бојазан да не би било довољно кандидата за судије када би се од правника тражио услов положеног судијског испита је „сасвим неоснована, јер и адвокати, професори и инжењери полажу те испите, па ипак је број кандидата свагда био довољан” [Лазаревић 1901: 267–268]. Девет година касније, професор Драгољуб Аранђеловић критиковаће као народни посланик *Закон о судијама од 1901. године* због непостојања судијског испита, посебно указујући на то што по важећем закону „не тражи се испит за судије, а за адвокате тражи”, иако „судија треба да буде на истом ступњу образовања као и адвокат, јер адвокат само заступа а судија решава, и ако није довољно стручно спреман не може пресудити ствар како треба” [Павловић 2008: 436–437].

ПО ДРУГИ ПУТ У ЗАКОНУ

Предлог новог *Закона о судијама* с којим је Влада изашла пред Народну скупштину 25. новембра 1910. године, предвиђао је по речима тадашњег министра правде, Косте Тимотијевића, три важне новине:

„стручни испит за судије, инспекторат и повећање плате”. Народни посланици који су говорили приликом претреса предлога Закона поздравили су предлог о увођењу судијског испита, с тим што је један од народних посланика изразио жаљење „што о овако важном пројекту има овако мало интересовања” [*Српске новине*, 25. новембар 1910: 1452].

Највише посланичких примедби односило се на предложени програм судијског испита, могућност да кандидат на судијски испит изађе неограничени број пута и на предложени круг лица која су имала право да полажу судијски испит.

Према предлогу Владе, који је остао непромењен и у коначном тексту *Закона о судијама* (чл. 9), програм судијског испита „мора обухватити питања: а) из грађанског права са закоником, закона о старатељству, правила о поступању у неспорним делима и приватног међународног права; б) из кривичног права са закоником, са законом о штампи, законом о шумама и законом о јавној безбедности; в) из трговачког и меничног права са закоником, законом о акционарским друштвима и законом о стечајном поступку; г) из грађанског судског поступка; д) из крив. судског поступка са законом о пороти; њ) из српског уставног права и конвенција закључених са страним државама”. Судијски испит се састоји из усменог и писменог испита, док се писмени испит „састоји из домаћег састава (*шеме*) и писменог задатка (*клаузуре*)”. Доктори правних наука су били ослобођени од писања домаћег састава (*шеме*) [*Српске новине*, 6. март 1911: 285].

Поједини посланици су предлагали да се програм судијског испита допуни испитом из једног живог светског језика. Један посланик је предложио да програм судијског испита обухвати и судску медицину [*Српске новине*, 26. новембар 1910: 1460], док је други предложио да се у испитни материјал укључи *Рударски закон* [*Српске новине*, 27. новембар 1910: 1464]. Било је и оних који су, као Илија Илић, тврдили да је предложени програм већ ионако преопширан, па је стога тражио да се „многи закони овде не утрпавају” и „да треба да отпадне оно, да Мин. правде може да увећа број предмета”. Један посланик је предложио да се домаћи састав (тема) изостави из програма полагања судијског испита, зато што кандидати из „унутрашњости немају библиотеку, те ће бити принуђени да траже одсуство, да би се за то могли да спреме и онда се могу испразнити судови”, пошто ће највећи број кандидата бити из редова судских писара. Посланик Атанасије Продановић је тражио нову редакцију одредбе у којој се набрајају предмети који ће се полагати у оквиру судијског испита, тако што ће се „поређати по својој важности”, а по њему „главно је обратити пажњу на грађанско и кривично правосуђе”, тј. на законе који уређују парнични и кривични поступак. Известилац скупштинског Одбора, познати професор права и радикалски посланик др Драгољуб Аранђеловић, заложил се да остане одредба из предлога *Закона* по којој министар правде може повећати број предмета који се полажу на судијском испиту и истовремено се изјаснио против увођења страног језика, „јер је наша правна литература довољна” [*Српске новине*, 27. новембар 1910: 1463–1464].

Поједини посланици су критиковали предлог по коме кандидати могу неограничени број пута да излазе на судијски испит, под условом да размак између испита буде најмање годину дана. Притом су предлагали да се могућност изласка на судијски испит ограничи на два или три пута, позивајући на то да таква пракса већ постоји код полагања правозаступничког и професорског стручног испита. Истицано је како ће се због непостојања ограничења „многи озбиљни људи заустити”. Насупрот овим аргументима, тадашњи министар народне привреде, Јаша Продановић, тврдио је како би ограничење броја полагања довело до „пропуштања на испиту”, док је известилац Одбора, др Драгољуб Аранђеловић, указао на то да је предлог Владе настао с обзиром на позитивно искуство Универзитета, на коме је остављено студентима да неограничено пута излазе на дипломски испит. На примедбу да ће судијска места уколико остане предлог Владе поунити лоши кандидати који су тек после много покушаја положили судијски испит, одговорио је посланик Марко Трифковић, тврдећи да „сваки, ко не положи испит други и трећи пут, тај ће да бега из суда” [*Српске новине*, 28. новембар 1910: 1468].

Предлог да право на полагање судијског испита има „само указни чиновник или онај који је то био”, а који је „служио три године у првостепеном или вишим судовима или пет година у другој струци” (чл. 7), критикован је стога што је онемогућавао адвокатским приправницима полагање судијског испита [*Српске новине*, 6. март 1911: 285]. Ове критике побијао је др Драгољуб Аранђеловић, уверавајући посланике да „се не сме допустити да судија може постати онај, који није провео ни један дан у државној служби”. Истовремено, *Законом* је било одређено да ће испити које одвојено полагају кандидати за судије и кандидати за правозаступнике бити исти по садржају. Из круга лица која су имала право на полагање правосудног испита били су изузети и они дипломирани правници који су радили као писари у новоустановљеним среским судовима. Ово ограничење је, према речима др Драгољуба Аранђеловића, требало да осигура да на место судије у среском суду дође знатно искуснији бивши писар првостепеног суда, а не знатно неискуснији правници-писари среских судова. У циљу побољшања квалитета чиновничког персонала првостепених судова, новим *Законом* се кандидатима који положе судијски испит гарантовало право првенства при именовану за секретаре првостепених судова [*Српске новине*, 27. новембар 1910: 1463; 6. март 1911: 285]. Истовремено је било предвиђено да „судијски испит не полагају професори права на Универзитету” [*Српске новине*, 6. март 1911: 285]. Ово последње решење према коме професори права могу постати судије и без судијског испита критиковано је од стране појединих посланика, а неки од њих су тражили да се макар изузму они „који предају економију и финансију”. И у овом случају је предлог Владе пред Народном скупштином бранио професор Драгољуб Аранђеловић, наводећи како „професори административног и канонског права свршили су правни факултет, те могу бити добре судије” [*Српске новине*, 27. новембар 1910: 1463–1464].

Закон о судијама који је ступио на снагу 6. марта 1911. године предвиђао је оснивање једног петочланог Одбора, пред чијим члановима би се полагао судијски испит. Чланове Одбора постављао је министар правде на три године, а *Законом* је било предвиђено да Одбор чине председник Касационог суда, који би уједно био и председник Одбора, потом по један судија Касационог и Апелационог суда и два универзитетска професора права. Сваки члан Одбора имао је по једног заменика истог професионалног положаја. Одбор је имао и једног деловођу који се бавио техничко-организационим питањима, а *Законом* је било прописано да посао деловође Одбора обавља секретар Министарства правде (чл. 8). Судијски испит је био јаван и одржавао се у згради Касационог суда (чл. 9, ст. 1). Пријава за судијски испит подносила се у форми молбе министру правде, уз обавезу кандидата да достави доказе о завршеном правном факултету и потребном чиновничком стажу (чл. 7, ст. 1 и 2). Уз то, кандидат је био дужан да уплати „за чланове испитног одбора и деловођу по 12 динара на име хонорара за труд око испита” [*Српске новине*, 6. март 1911: 285]. Ову последњу одредбу у Народној скупштини критиковао је посланик социјалдемократа Триша Кацлеровић, тражећи да се она укине „с обзиром на достојанство чланова испитног одбора и сиромашно стање кандидата” [*Српске новине*, 28. новембар 1910: 1467]. Реална слика о висини износа хонорара од 12 динара може да се добије поређењем са платама судија. Према чл. 57 новог *Закона о судијама* годишње плате судија износиле су, у зависности од дужине стажа, од 7.500,00 до 9.000,00 динара за судије Касационог суда и од 6.600,00 до 7.500,00 динара за судије Апелационог суда [*Српске новине*, 6. март 1911: 287].

ПРАВИЛА ЗА ПОЛАГАЊЕ ИСПИТА

Да не би одредбе о судијском испиту из новог *Закона о судијама* остале мртво слово као што се то догодило са одредбом *Закона од 1891. године*, министар правде је већ 21. априла исте 1911. донео, у споразуму са члановима Одбора, *Правила за полагање судијског испита*, којима се детаљно регулише поступак полагања испита [*Српске новине*, 21. април 1911: 513].

Према *Правилима за полагање судијског испита*, пошто би министар правде по поднетој молби решио да кандидат испуњава услове за полагање испита, председник Одбора би у року од три дана наложио деловођи Одбора да у присуству судије Касационог суда члана Одбора, или његовог заменика, коцком одабере тему домаћег састава. У молби поднетој министру правде кандидат се опредељивао за групу, односно правну област из које ће бирати тему домаћег састава (чл. 2): приватно-правна (грађанско, трговачко и менично право, стечајно право и грађански судски поступак), кривично-правна (кривично право, законодавство о штампани и кривични судски поступак) и јавно-правна група (српско уставно право и административно право) [*Српске новине*, 21. април 1911: 513]. Пошто је *Правилима* било одређено да ће Одбор у *Српским новинама*

објавити списак тема за писање домаћег састава, то је и учињено 6. маја исте године [Српске новине, 6. мај 1911: 605–606]. Списак предложених тема за домаћи састав упућује на закључак да се у овој фази судијског испита проверавало правно-теоријско знање кандидата о конкретном правном институту, као и његово познавање позитивног права Србије и оних држава чије је право извршило највећи утицај на наш правни развитак у 19. и почетком 20. века.¹¹ Кандидат је био дужан да наведе целокупну

¹¹ Чланови Одбора су објавили укупно 77 питања-тема из грађанско-правне, 26 из кривично-правне и 20 из јавно-правне групе. Правилима за полагање судијског испита (чл. 2) било је одређено да „у свакој од ових група мора бити најмање 10 питања у свако доба, од којих ће једно добити кандидат за домаћи састав на прописани начин” [Српске новине, 21. април 1911: 513]. Навешћемо само нека од њих, како би савременог читаоца макар приближно упознали са обимом материје коју је морао да савлада свршени правник који је у Краљевини Србији полагао судијски испит. Међу питањима из цивилистике била су и следећа: 1) *Изложити начела начела Грађанскога Законика о баштинској својини. Упоредити наш систем титија и систем баштинских књија, истичући ржаве стране првога система, 2) Објаснити систем начела Грађанскога Законика код прибивања стварних права, по јеси: систем основа стицања и начина стицања (titulus acquirendi и modus acquirendi), с пољедом на теорију стварног уговора (dinglicher Vertrag) у Немачком Грађанском Законику, 3) Изнети и објаснити разлике које постоје између Српскога односно Аустријскога Грађанскога Законика и Грађанскога Законика Францускога својине на покрајиним стварима. Обрадити, шта се овога последњег Законика тиче, специјално пајажу на правило његовога чл. 2279: En fait de meubles la possession vaut titre..., 4) Изнети и објаснити српско законодавство о сукцесијацијама у наследном праву; са мишљењем да ли би требало и шта у том пољеду реформисати, 5) Изложити и објаснити одредбе Грађанскога Законика начела о примању и одбијању наслеђа, са специјалним пољедом на уставову §303а шта Законика (actio raulliana) на случај одбијања наслеђа, 6) Положај женских лица у задрузи, специјално у пољеду њиховог права наслеђивања, издржавања и удомљења. Упоредити шта положај са положајем женских лица у инкосној кући, 7) Изложити правни положај ванбрачне деце по српском законодавству, с обзиром на главнија страна законодавства. Да ли би и какве реформе ту требало унети у српско законодавство?, 8) О српском имовинском брачном праву, с пољедом на Немачки Грађански Законик и мишљењем о евентуалним поширеним реформама, 9) О кукјовини на пробу (§§667–668 Грађ. Законика), 10) О пренову дућа (новацији) (§§849–853 Грађ. Законика), 11) Женска у шривачком и меничном праву. Међу питањима из кривично-правне области била су и ова: 1) Покушај и припремне радње. Њихове границе. Покушај и припремне радње као свршена дела у смислу закона. Појам предузећа. Врсте покушаја. Одустанање од покушаја. Безопасан покушај, 2) Нужна одбрана. Обележити њен појам и изложити све поједбе које се за њу израже. Прекорачење нужне одбране. Нужна одбрана као право и као околност која извињава. Стање нужде. Препријавке за стање нужде. Правни значај стања нужде и основа шта, 3) Деликти кажљиви само на приватну штужбу. Основи за њихово разликовање од осталих деликаћа. Одустанање прив. штужбоца од штужбе. Заспарелоси. На чем се она као уставова оснива. Врсте заспарелоси. Начини прекидања заспарелоси. Помиловање и његови облици. Основа праву помиловања, 4) Политички деликти. Њихов појам, потреба и основа за њихово разликовање од неополитичких. Изложити поименце политичке деликте, с кривичком оценом поимања кривица ове врсте у нашем законодавству и пракси, 5) Државно издајство и ухађење с кривичким издајањем нашег законодавства, 6) Ошужени и испражни испиуак. Карактерне особине ошуженој и испражној начела у процесном праву. На коме је од тих начела заснован наш Законик о кривичном судском испиуку. Ако су оба начела засиујења у нашем процесном праву, показати кад је, где и у колико по учињено, с кривичким пољедом на шо, 7) Нејосредан и јосредан доказ. Поузданост једној и другој доказа у пољеду на циљ кривичној процесној праву. Пошун и неопиун доказ код нејосредној и јосредној доказа. Потреба разликовања доказа на опиун и неопиун, 8) Порош и јорш суђење, с кривичком начела закона о јорши, нарочито у пољеду састава јорше, деликта који иду у надлежност њену и доношења јоршине одлуке. Из јавноправне области Одбор је кандидовао, између осталог, следеће теме: 1) Парламентарни надзор над администрацијом, 2) Изборне кривице, 3) Сразмерно предсавништво у нашем и страним законодавству,*

литературу коју је користио, заједно са „изјавом да је рад саставио без туђе помоћи” (чл. 4, ст. 2). Кандидат је био дужан да рад заврши у року од шест месеци, у супротном сматрало се да није положио судијски испит. Домаћи састав који би приспео у Одбор најпре је оцењивао један од чланова Одбора, који је био дужан да у року од 15 дана упозна остале чланове са својом оценом. Потом се приступало тајном гласању исписивањем оцене на цедуљици, а кандидат је положио овај део судијског испита уколико добије позитивну оцену од већине чланова Одбора [*Српске новине*, 21. април 1911: 513].

У следећој фази полагања судијског испита кандидат је пред члановима Одбора најпре решавао писмени задатак (*клаузура*) око кога се сагласе чланови Одбора. Дан израде писменог задатка одређивао се у зависности од датума предавања домаћег састава (*шеме*) и објављивао на огласној табли Касационог суда (чл. 8). Кандидат је морао да реши хипотетички судски случај у року од два сата, а том приликом ће му се „ставити на расположење потребни закони” [*Српске новине*, 21. април 1911: 513].

После *клаузуре* кандидат полаже, истог или наредног дана, усмени испит, који може да траје најдуже два часа или три, уколико усмени испит истовремено полагају два кандидата. Усмени испит је јаван и полагао се у сали Касационог суда (чл. 11). После усменог испита чланови Одбора оцењују тајним гласањем укупни успех кандидата на судијском испиту. Према *Закону о судијама* (чл. 10) оцена је могла да гласи: а) положио одлично, б) једногласно положио, в) већином гласова положио и г) није положио [*Српске новине*, 6. март 1911: 287]. Притом су чланови Одбора требало да узму у обзир, „поред показане кандидатове правне спреме у опште, још нарочито његову способност за брзо и правилно правничко расуђивање у делима грађанско-правним и кривичним” (чл. 12) [*Српске новине*, 21. април 1911: 513]. Ако судимо по овој препоруци коначна оцена на троделном судијском испиту ипак је пре свега зависила од тога колико кандидат познаје српско позитивно право, и то пре свега процесно и материјално грађанско и кривично законодавство.

Кандидату који није положио усмени испит, положени домаћи састав (*шема*) важио би наредне три године, с тим што је судијски испит поново могао да полагаје тек после истека рока од годину дана. О гласању у свим фазама поступка полагања судијског испита, као и о другим радњама, деловођа Одбора (чл. 15) је састављао детаљан записник и он се предавао на чување Министарству правде [*Српске новине*, 21. април 1911: 513].

ЗАВРШНИ ОСВРТ

Додатни захтеви у погледу стручности судија јавили су се у Србији тек када је домаће правосуђе природном селекцијом било очишћено од неписмених и судија неправника. Сходно томе, о потреби увођења посебног судијског испита први пут се говорило приликом усвајања *Закона*

с кријшиком нашеј изборној сисџема, 4) Правни йоложај министйара, 5) Државни саветй као админисџрајивни суџ, 6) Полиџичка йрава срџских йрађана, 7) Одйоворносџ чиновника: дисџиљинска, кривична и йрађанска, 8) Ойџиљински буџеј.

о судијама од 1881. године, који је коначно затворио неправницима приступ судијској професији. Како је истим Законом први пут у Србији класичним јемствима била осигурана персонална независност судија, поједини посланици су тражили додатне гаранције у погледу компетентности таквих независних судија, па су предлагали увођење судијског испита. Са истим образложењем судијски испити су били први пут уведени у Краљевини Србији Законом о изменама и дојунуама Закона о судијама од 1891. године и то на предлог опозиционог посланика, Живана Живановића. Та одредба није, међутим, заживела у пракси, зато што су чланови Закона о судијама који су регулисали услове и поступак избора судија били суспендовани државним ударом краља Александра Обреновића од 9. маја 1894. године. Приликом доношења Закона о судијама од 1901. године поново су се из посланичких редова чули гласови о потреби увођења судијског испита, али је ове предлоге Влада одбила правдајући се недовољним бројем правника, иако је тадашњи министар правде по сопственом признању имао наводно у рукама готов пројекат закона о судијском испиту.

Установа судијског испита коначно је заживела после доношења Закона о судијама од 1911. године, на основу кога су одмах донета Правила за полагање судијског испита. Право на полагање судијског испита имала су само лица која су одређени број година радила у државној служби, при чему су правници који су радили у суду били привилеговани у односу на правнике из других струка. Задржани су из ранијег периода посебни испити за правозаступнике, иако је њихов садржај и поступак после 1911. у потпуности био саображен судијском испиту. Доносилац Правила је посебно водио рачуна о мерама за обезбеђење непристрасности и јавности, у неупоредиво већем степену него што је то случај данас код полагања правосудног испита [Закон о правосудном испиту, Службени гласник Републике Србије, 16/97; Правилник о полагању правосудног испита, Службени гласник Републике Србије, 14/98 и 88/08]. Судијски испит је био троделан, састојао се од домаћег састава (*иџеме*), решавања хипотетичког случаја (*клаузуре*) и усменог испита, а свака од ових фаза је била прецизно регулисана Законом о судијама и Правилима за полагање судијског испита. Код домаћег састава проверавано је правнотеоријско знање кандидата о конкретном правном институту, као и познавање домаћег и упоредног позитивног права. Клазура и усмени испит служили су, пре свега, за проверу практичних знања примене домаћег материјалног и процесног законодавства, од чега је, по препоруци из Правила, требало да зависи коначна оцена на судијском испиту.

Период од три године од доношења Закона о судијама и Правила за полагање судијског испита до избијања Првог светског рата, исувише је кратак да би се објективно оценио ефекат примене наведених прописа о судијском испиту. Судија Михаило Златановић је 1925. године упутио посредно похвалу пракси судијског испита у Краљевини Србији, јер је очигледно њу имао у виду када је приметио како „наши судијски испити нису после рата ни довољно строги, ни довољно стручни”, а морали би

бити „високо мерило и о теоријским и о практичним и о карактерним способностима кандидата” [Златановић 1925: 38].¹²

ЗАХВАЛНОСТ

Рад је резултат истраживања на пројекту Правног факултета Универзитета у Крагујевцу „Усклађивање правног система Србије са стандардима Европске уније”.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

- Зборник закона и уредаба у Кнежевини Србији изданих од 18 августа 1880 до 26 јуна 1881, Књ. XXXVI* (1881). Београд: Издање Државне штампарије.
- Сборникъ закона и уредба и уредбены указа изданы у Княжеству Србскомъ, Одъ времена обнародованогъ устава земальскогъ (13. Февр. 1839 до Апр. мес. 1840). Књ. I.* (1840). Београд: Печатано у Књигопечатњи Књажества Србскогъ.
- Сборникъ закона и уредба изданы у Княжеству Србији одъ почетка до края 1865. године, Књ. XVIII.* (1865). Београд: Државная штампарија.
- Српске новине*, 22. фебруар 1881; 9. фебруар 1891; 27. јануар 1901; 25. новембар 1910; 26. новембар 1910; 27. новембар 1910; 28. новембар 1910; 6. март 1911; 21. април 1911; 6. мај 1911;
- Сѣнографске белешке 35. сасѣанка Народне скупшћине Краљевине Србије*, Београд 1890.
- Сѣнографске белешке 11 и 12 редовној сасѣанка ванредне Народне скупшћине Краљевине Србије*, Београд 1901.
- Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије: 1835–1941* (1988). Приређивач Душан Мрђеновић. Београд: Нова књига.

Литература

- Гавриловић, Биљана (2020). Правноисторијски поглед на адвокатску професију у српском праву. У: М. Мићовић (ур.), *Услуге и њива корисника*. Зборник реферата по позиву са Међународног научног скупа одржаног 26. јуна 2020. године на Правном факултету у Крагујевцу. Крагујевац: Правни факултет Универзитета и Институт за правне и друштвене науке, 393–404.
- Живановић, Живан (1924а). *Полиѣичка историја Србије у другој љоловини деветнаесѣтој века*. Књ. 2. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
- Живановић, Живан (1924б). *Полиѣичка историја Србије у другој љоловини деветнаесѣтој века*. Књ. 3. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
- Живановић, Живан (1925). *Полиѣичка историја Србије у другој љоловини деветнаесѣтој века*. Књ. 4. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

¹² Занимљиво је да судија Златановић износи на рачун судијских испита у Краљевини СХС неке од примедби које је 2020. године изнео судија Перић у погледу правосудних испита у БиХ. Златановић, између осталог, истиче следеће: „Нека нам се не замери, али ми налазимо да су они (судијски испити, *ѣрим. ауѣи.*) и сувише школски, ђачки, а то је штетно... Управо у тој приправној пракси јесте тежиште. Јер ми налазимо да теорију материјалног и формалног законодавства није тешко научити на памет, чиме се једино објашњавају случајеви, да добро положи и онај кандидат који је врло слабе стручне вредности” [Златановић 1925: 38; Perić 2020: 10–12].

- Златановић, Михаило С. (1925). Наше правосуђе. *Бранич*, 3: 37–41.
- Јовановић, Слободан (1933). *Усйавобранийељи и њихова влада (1838–1858)*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
- Јовановић, Слободан (1990а). *Влада Александра Обреновића*. Књ. 1. Београд: БИГЗ, Југославијапублик и СКЗ.
- Јовановић, Слободан (1990б). *Влада Александра Обреновића*. Књ. 2. Београд: БИГЗ, Југославијапублик и СКЗ.
- Лазаревић, Марко (1901). Закон о судијама. *Бранич*, 1: 259–273.
- Павловић, Марко (2005). *Срйиска йравна истйорија*. Крагујевац: Надежда Павловић.
- Павловић, Марко (2008). *Правна евройеизација Србије (1804–1914)*. Крагујевац: Правни факултет Универзитета у Крагујевцу и НИП Погледи.
- Савић, Панта Ј. (1888). О уређењу судова у Србији. *Бранич*, 1–2: 19–30.
- Флајнер, Томас (2009). Независност судства. *Анали Правној факултйејта у Беойраду*, 4: 93–120.
- Чворовић, Зоран (2020а). Начин стицања и престанка судијске функције у Србији у другој половини 19. века. *Зборник радова Правној факултйејта у Новом Саду*, 4: 1383–1412.
- Чворовић, Зоран (2020б). Феномен правне свести у радовима Слободана Јовановића и Ивана Иљина. У: К. Чавошки и А. Костић (ур.), *Слободан Јовановић: йоводом 150 йодина од рођења*. Научни скуп одржан у САНУ 7. и 8. новембра 2019. Београд: САНУ, 115–142.
- Чворовић, Зоран (2021). Сувереност државе и независност судија. Део 2. *Печай*, 21. мај 2021: 22–23.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Закон о правосудном испиту (1997). *Службени йласник Рејублице Србије*, 16/97. Доступно на: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_pravosudnom_ispitu.html. Приступљено: 10. 11. 2021.
- Правилник о полагању правосудног испита, *Службени йласник Рејублице Србије*, 14/98 и 88/08. Доступно на: http://www.podaci.net/_zakon/propis/Pravilnik_o_polaganju/P-rpisp03v9814-0888.html. Приступљено: 10. 11. 2021.
- Правилник о програму и начину полагања испита на коме се оцењује стручност и оспособљеност кандидата који се први пут бира за судију (2018). *Службени йласник Рејублице Србије*, бр. 7/2018. Доступно на: <https://www.paragraf.rs/propisi/pravilnik-o-programu-i-nacinu-polaganja-ispita-na-kome-se-ocenjuje-strucnost-i-osposobljenost-kandidata-za-sudiju-koji-se-prvi-put-bira.html>. Приступљено: 10. 11. 2021.
- Национална стратегија реформе правосуђа за период 2013–2018. (2013). *Службени йласник Рејублице Србије*, 57/2013. Доступно на: <https://vss.sud.rs/sites/default/files/attachments/Nacionalna-Strategija-reforme-pravosudja-za-period-2013-2018.pdf>. Приступљено: 10. 11. 2021.
- Предлој за йромену Усйава Рејублице Србије* (2021). Доступно на: http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/predlozi_zakona/2020. Приступљено: 6. 11. 2021.
- Стратегија развоја правосуђа за период 2020–2025. *Службени йласник Рејублице Србије*, 101/2020. Доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2020/101/1/reg>. Приступљено: 10. 11. 2021.
- Jeremić, Vuk (2016). Složeni zadaci za novu ministarku. *Danas*, 11. 8. 2016. Доступно на: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/slozeni-zadaci-za-novu-ministarku/>. Приступљено: 6. 11. 2021.
- Perić, Branko (2020). Pravosudni ispit: relikv koji odolijeva. *Fondacija Centra za javno pravo*. Доступно на: http://www.fcjp.ba/analize/Branko_Peric14-Pravosudni_ispit_relikv_koji_odolijeva.pdf. Приступљено: 6. 11. 2021.

Pravosudni ispit: frustracija ili kvalifikacija (2018). Tribine Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Kluba pravnika grada Zagreba. Voditelj i urednik: M. Bratković, uvodničari: A. Uzelac i M. Trkanjec. Доступно на: <https://www.pravo.unizg.hr/images/50018592/225%20Uzelac%20Trkanjec%20studeni.pdf>. Приступљено: 7. 11. 2021.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

JUDGE EXAM IN THE KINGDOM OF SERBIA

by

ZORAN ČVOROVIĆ

University of Kragujevac, Faculty of Law
Jovana Cvijića 1, Kragujevac, Serbia
zcvorovic@jura.kg.ac.rs

SUMMARY: The paper deals with the history of the judge exam in the Kingdom of Serbia. So far, this issue has not been the subject of legal-historical research, although the institution of a special judge exam has a tradition of more than a century in Serbian law. The subject of the paper is processed mainly on the basis of original unpublished and published archival material, as well as relevant domestic literature. Researching the history of the judge exam is important for researching the broader problem of judicial independence in the Kingdom of Serbia, since judicial competence is an important guarantee of judicial independence. The research of the history of the judge exam in Serbia is important at this moment given the fact that the official strategic documents of the Government of the Republic of Serbia announced the reform of the existing concept of the Bar Exam. Without knowing the beginnings of the application of the judge exam institution in Serbian law, it is difficult to implement a valid reform of the institution of the Bar Exam today. The institution of the judge exam was prescribed for the first time in the Kingdom of Serbia by the Law on Judges from 1891, but no sooner than 1911 did it come to life with the adoption of the Law on Judges and the Rules for Taking the Judge Exam. Only persons who worked in the civil service for a certain number of years had the right to take the judge exam, while lawyers who worked in the court were privileged in relation to lawyers from other professions. A number of measures were envisaged to ensure impartiality and publicity. The judge exam was three-part, consisting of a written essay (theme), solving a hypothetical case (*clausura*) and an oral exam. The legal-theoretical knowledge of the candidates about a specific institute, as well as the knowledge of national and comparative positive law were checked with the written essay. *Clausura* and the oral exam served to test the practical knowledge of the application of national material and procedural legislation.

KEYWORDS: Judge exam; Bar Exam; Kingdom of Serbia; Judicial independence; Judicial competence; Law on judges

UDC 1 Bahtin M.
UDC 343.819.5(100)“1941/1945”
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2180543S>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

„ДАНАС ЈЕ ИСТОРИЈА”

Хроми хијазам Амона Гета и превладање стилистике

ОЛЕГ СОЛДАТ

Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
Булевар војводе Петра Бојовића 1А,
Бања Лука, Република Српска, БиХ
oleg.soldat@ff.unibl.org

САЖЕТАК: У раду се тестирају концептуалне границе општеприхваћеног мораторијума на ре-презентацију холокауста у уметности и култури. У ту сврху се сцена из Спилберговог филма *Шиндлерова лисица*, подвргава детаљној стилистичкој анализи, која проширује формалистичку критичку апаратуру елементима Бахтинове философије, у настојању да се разоткрију скривени и потиснути наноси библијског језика. Ти наноси одговарају свуда раширеном онтолошком опацитету који из дубине условљавају чак и атеистичке и(ли) секуларне исказе, деформишућу агенду која настоји да их стабилизује у овосветске сврхе. На основу филмске сцене открива се асиндетична доминанта у нацистичкој естетици смрти, којој се супротставља тријумфални библијски троп јеврејске жртве, и илуструје онтолошка противуречност у нацистичкој слици историје. Испитују се крајњи дometri нацистичког, демонског симболизма, у односу на ортопрактичне, исходишне тачке, правог разумевања историје, које је хомологизовано са јудео-хришћанским Заветом.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: асиндетон, Амон Гет, Библија, Бахтин, историја, Пикстокова, полисиндетон, хијазам, симбол(изам), холокауст

ЈЕЗИК И СТИЛ

Да философија са холокаустом има проблем, јасно нам је не само из Адорнових муцања на ту тему, већ нарочито из храбријег сведочења Емила Факенхајма (Fackenheim) да су „философи холокауст готово игнорисали” [Fackenheim 1985: 505]. Али, зашто је то тако? Дејвид Хирш (David

Hirsch), у својој студији “Deconstruction of the literature after Auschwitz” (*Деконструкција књижевности након Аушвица*) употпуњује ту директну инкриминацију питањем како је уопште могуће „не видети везу између (...) нацистичког плана да се у Аушвицу убије Бог (sic!), и Хајдегеровог плана да се деконструише метафизичка традиција западне философије, што подразумева уништење споја хеленизма и јеврејства у хришћанству (sic)...” [Hirsch 1991: 87]. Философско прећуткивање у домену холокауста је зато можда и очекивано. Али, да се уверење да философија холокауста није пожељна, протегне на целу област репрезентације [Sidrahi 1995: 121], то је став чије последице превазилазе санитарски обзир с којим се холокаусту прилази у изван јеврејском ареалу. У овом раду ћемо испитати његову одрживост и лимите.

Ту нам је од одређене помоћи знаменити филм Стивена Спилберга (Steven Spielberg), *Шиндлерова листа* (1993) (Schindler’s List), који пружа ретку могућност да се сликовно-филмски језик пресече са философским импликацијама, кад је ова тема у питању. Осврнућемо се на сцену из филма у којој SS капетан Амон Гет (Amon Göth), држи говор свом батаљону. Историјска епизода односи се на ликвидацију јеврејског Гета у Кракову 1943. године, мада речи које Гет изговара могу да буду само део уметничке фикције. Даље ћемо видети, да у историјском смислу није од нарочите важности то да ли су речи тачне или не. Убилачка сугестивност тих речи звучи реално и привлачи нашу пажњу. У неколико кратких момената Гет каже:

„Данас је историја. Данас ће бити упамћено. Годинама од данас, млади ће у чуду питати за данашњи дан. Данас је историја и ви сте део ње. Пре шест векова, док су другде окривљивани за Црну Смрт, Казимир, такозвани Велики, рекао је Јеврејима да могу да дођу у Краков. Они су дошли. Они су учергали свој иметак у град. Они су се населили. Они су преузели. Они су напредовали. У бизнису, науци, образовању, уметности. Дошли су без ичега. Ичега. И напредовали су... Шест векова је постојао јеврејски Краков. Размислите о томе. До краја вечери, тих шест векова биће само гласина. Они се нису догодили.”

Овај говор, иако филмски, много је више од нацистичке пропаганде. Потребно је распаковати његов противуречан облик, али, у ту сврху не можемо да искористимо традиционалну стилистику, па чак ни „семиотику филма” [Лотман 1976]. Цели формацијски комплекс који испитујемо, запетљан је амбивалентношћу ситуације. У њему се неколико речи понавља *ad nauseam*, остављајући гледаоца наизглед без упоришне тачке да му садржински приђе. Реч „данас” понавља се пет пута, „они” (Јевреји) осам пута, „ништа” два пута, „историја” три пута, са парентетским, алтернативним виђењем јеврејског Кракова – кроз очи злочинца. Али у том суженом избору речи, исцеђеном из афазичног и редундантног речника, изненада се појављује простор у којем можемо да се оријентишемо. Ритам речи гради узнемирујућу каденцу, чија целина постаје већа од делова. Читалац-гледалац ће вероватно ствар објаснити као војничку експедитив-

ност, али ће читалац-гледалац погрешити. Речи представљају свесну имитацију и травестију једног старог говорног жанра, притом веома важног.

Значење целе каденце да се наслутити из њеног завршетка, који за својује говор, не остављајући јој могућности за *sequitur*. Толико је очевидно из облика самог говора. Али, оно што указује да је структура говора необична је што завршним „кодом” говор и отпочиње: „Данас је историја”. Која је сврха ове редунације? Ту већ можемо да препознамо – на основу кумулативног ефекта ритма и речи – да се говор чита-слуша и звучи заправо као *библијски језик*. Амон Гет, подражавајући усмени и орални стил адитивног набрајања, настоји да уоквири речи у стилску фигуру познату под именом *йолисингејтон*, да би симулирао *йророшйиво*.

Међутим, да би то заиста био полисиндетон који би остварио готово библијску свечаност, каденца би морала да између редова садржи везник „и”. Без овог везника, рекламирани полисиндетон не може више да упражњава своју семантичку улогу, која значи „повезати”, а – с обзиром на дате околности, зашто би се Јевреји уопште и „повезивали”? Зар није сврсисходније – „окупити их”, при чему је најбољи начин да се то, колико дословно, толико и метафорички уради, тако што ће везник „и” изоставити. Али, то сада више није полисиндетон, већ се фигура ситном интервенцијом претворила у *асингејтон*. Та ситна стилска промена заправо наставља посао *умесйо* егзекутора: претвара жртву у просторно аранжиран материјал. Гет овде спроводи травестију, он настоји да упропасти и пародира језичку формулу коју је одабрао за инструмент.

Библијски полисиндетон се претворио у асиндетон: „*Они су дошли. Они су учергали свој иметак у град. Они су се населили. Они су преузели. Они су напредовали. У бизнису, науци, образовању, уметности. (они) Дошли су без ичега. Ичега. И напредовали су...*”. Ритам ове, константно испрекидане репетиције, са марширањем личне заменице „они”, непогрешиво је асиндетичан. То указује на суштинску тактику њеног творца, јер је асиндетон тај који *извршава задатјак*. Чак би и обично уметање везника „и” у овај низ, преобразило температуру ситуације. Асиндетон комада ипостатичко јединство Јевреја које се, егзерциром личне заменице „они”, растаче у преносиве, безличне јединице, па би везник „и”, доносећи прави полисиндетон, васкрсао како пре-модерно осећање непоузданости смрти, тако и оно осећање вечности које се појављује са „хомеостазом” понављана „и” [Ong 2000: 46–49]. Ту се поставља питање о доступности пред-модерне епистеме, познате под појмом „карневалско”.

За предмодерни, полисиндетичан стил анафоре, енумерација, репетиција, редунацији, смемо везати и такво карневалско осећање света, које наглашава вечност, али исто тако и нераскидиво јединство народа. Бахтин, који је стабилизовао тај појам [Emerson 1997: 162–206], истиче важну ствар: „Народно тело на карневалском тргу првенствено осећа своје јединство у времену, осећа своје непрекидно трајање у њему, своју релативну историјску бесмртност (...) Зато све празнично-народне слике фиксирају управо моменат постајања-раста, недокршене метаморфозе (...) Карневал свим својим сликама, сценама, нејрисйојностјима, афирмајивним

клејвама, приказује њу бесмртност и неуништивост народа” [Бахтин 1978: 272–273].

Наша анализа асиндетона-полисиндетона подудар се заправо и са извршном анализом асиндетске праксе, изнесеном у књизи *Након њасања: литургијски довршењак философије* (After Writing: Liturgical Consummation of Philosophy), Кетрин Пиксток (Catherine Pickstock). Пикстокова сугерише да се концепција празнине, карактеристична за модерност, заиста конституише синтаксом, али да су исто тако могуће и њој супротне, синтаксичне „контуре против празнине” [Pickstock 1998: 95]. Пикстокова наглашава да је „асиндетон троп просторне модерности” [Pickstock 1998: 95]. Тако троп у нашем случају може да постане извршилац злочина, јер, „асиндетон структурише језик у смислу линеарних, информацијских секвенци, које се, услед недостатка фигуративног, анафоричног понављања, чине њановијички асимилативне (...)” [Pickstock 1998: 96]. Видимо зашто је важан и филм: за Пикстокову асиндетон, не могавши да досегне полисиндетичну лигатуру која карактерише библијско (али и карневалско) трансцендентно, бремент је управо *визуелним*, као надзорним, потенцијалом. Али, исто тако, ова фигура указује на шире размере сродности између модерног простора и геометрије логора смрти, јер „чини се да ова синтакса брише како саму себе, тако и субјекта” [Pickstock 1998: 96]. Међутим, за разлику од наше анализе, Пикстокова, чини се, не предвиђа излазну трајекторију деформисане онтологије, у правцу Бахтиновог карневала. Пикстокова заправо у својој студији уопште не спомиње лингвистичке корелате „народне бесконачности” и њихов аналогон у карневалском, који ми везујемо за (абортирани) полисиндетон, који овде карактерише пре неме Јевреје, него асиндетично активне Немце. Пикстокова, штавише, карневалско предвиђа само као „очигледно потврђивање субјекта” у правцу једне „приватне херменеутику субјекта”, која је „напоследку увек обуздана” [Pickstock 1998: 97]. Ово искључење карневалског из криптокатоличког оквира мисли енглеске ауторке је симптом тога да позиција те књиге тешко може да одступи од семиотичких претпоставки које информишу Пирса, Ека, и друге, иако је њен текст обележен крсташком инвективом против исте [Pickstock 1998: 3–37] али, овде не можемо детаљније да улазимо у анализу тог проблема.

За наш аргумент довољно је истаћи да са таквим искључењем карневалског код Пикстокове нисмо у могућности да се сложимо: иако је атрибутика модерности наизглед потпуно избрисала полисиндетичне (и хијастичке) структуре језика и свести [Stock 1984: 23], важно је нагласити, како то доказује и Бахтин, да оне и даље постоје. Деформације линеарне и интенционалне свести, па и злочиначке – у правцу накнадних послативања – сведочанство су томе. Можемо стога закључити да Пикстокова екстрактује асиндетон без његовог (невидљивога) субверзивног контрахента, као да полисиндетон не постоји, док Бахтин – реконструише полисиндетичну текстуру пред-модерности, без наглашавања асиндетичне превласти. Филмска анализа сцене коју смо одабрали је, стога, важна да бисмо превазишли јаз између те две крајности.

Враћајући се на сцену, видимо да онај репетитивни крај говора упућује ипак на додатне стратегије Гетове узурпације смисла и језика. Те стратегије су истрајније и далекосежније но што то указује један троп: цели говор је продужена композиција и порука, која самом својом формом постаје јединствена целина. Говор је сачињен од четири јединице. Ако их поредамо добићемо следећу секвенцу: А: „Данас је историја (...)”, Б: „Годинама од данас (...)”, В: „Пре шест векова (...) о томе”, В': „До краја вечери (...)”, А': „Данас је историја.” Представљена азбучном шемом, секвенца следи редослед: **А–Б–В–В'–А'**, те сада можемо да препознамо њену укупну матрицу: реч је о стилској фигури *хијазма*.¹

Модерно истраживање хијазма препознаје да је он традиционално служио као мнемоничко средство нарочито у усменим друштвима, као и да је модерност у ширим оквирима разместила хијазам на периферију менталитета и стилистике. Веома утицајна студија коју је приредио Велч (Welch) бележи да „хијазам (...) обезбеђује преко потребан коректив унутрашњој организацији у древном писању, које није познавало параграфе, интерпункцију, велико слово и остала синтактичка средства, потребна за увезивање закључка једне идеје, са почецима друге” [Welch 1998: iv]. Хијазам представља обрнути паралелизам, у којем одломак другог дела изврће и балансира први део. Велч истиче да су ту „од пресудног значаја *равношјежа и обрћ*.” [Welch 1998: i]. Гдегод наиђемо на такву језичку секвенцу, А–Б–В'–А', реч је о хијазму, који је чувен управо по овој антитези, тј. изврнутој форми која другим делом на неки начин одражава први део. Први део Велчовог закључка, да „добијена антитеза може просто да буде само формална” [Welch 1998: i], не утиче суштински на нашу анализу, па се и његов наставак, да „друга половина хијазма по свом *садржају, може* у односу на остатак структуре, да буде како комплементарна, *ишако и сујројсћављена*” [Welch 1998: i], само чини *да сјоји у формалној супротности* са нашим експозеом хијазма који зовемо хромим.

Следећи Бахтинов „металингвистички карактер исказа” [Бахтин 1986: 309–310] а не просто „његове лингвистичке одреднице” [Бахтин 1986: 356], видимо да се укупно понашање хијазма као система регулише не лингвистички и текстуално, већ „говорно жанровски”. Бахтин констатује: „Чиме се одређују непокретне границе исказа? Металингвистичким силама” [Бахтин 1986: 310]. Норма која хијазму допушта чак и садржинско „храмање”, њега у овој ситуацији уопште не може да искупи, и ми сведочимо о органској реакцији једног ткива која се опире узурпацији, те философски – окончава значење.

Циљеви и тачни протоколи хијастичког језичког механизма још увек нису до краја расветљени, али се чини да то изокретање првог дела кроз обрнути други, са пропратним дешавањима унутар средишњег материјала, пружа неку врсту аугментоване (појачане) равнотеже, која је увек

¹ Појам *хијазам* користи се у мушком роду (не *хијазма*) зато што потиче од грчке речи (ο)χιασμός, „укрштање”, а не (τα) χιασμα, што је средњег рода. Као фигура семитског порекла, у јелински језик улази тек после антике, са Псеудо-Ермогеном. *Хијазма* представља технички термин генетике.

помало непредвидљива. Она увек рачуна са информативним вишком, који иначе карактерише механизме метафоре. У хијазму се равнотежа достиже помоћу превладавања асиметрије, што је сугерисано обликом латиничног слова X, због чега се хијазам понекад назива и „хи-облик”, „делта-облик” [Welch 1998: i]. Да ли, притом, асиметрија хијазма може да се протегне и до мере суда негације, као у случају Гета, видели смо да није од суштинске важности. Важније је да хијазам кореспондира нарочито са етосом библијске поруке, у који је он доспео из блискоисточних књижевности, где је он типична ознака говорно-писаног стила [Welch 1998: 50–118]. Критичари који библијском тексту приступају првенствено кроз књижевност, можда могу да се пронађу у ставу Нортропа Фраја (Northrop Frye), који добро илуструје и такву пародијску динамику, у којој се креће библијски текст: „ако је у Библији тако мало тога за шта се нека аналогија не може негде другде наћи, онда је истио *и*ако мало *и*о~~и~~а *и*и~~и~~о се *и*де *и*ру~~и~~де налази а не може у неком облику наћи у Библији” [Fraj 1985: 92]. У сваком случају, хијазам у Библији наглашава пророчку узвишеност и доксолошки тон. Сетимо се новозаветног хијазма „Није човек за суботу, већ субота за човека” где, подвлачењем осећања бесконачног, асиметричног трансцендентног, хијазам остварује простор за непрекинут дијалог Бога и човека, који се зове Завет.

Најважнији аспект хијазма је ипак његов централни део, у којем наступа *и*реокре~~и~~: А–Б–Б’–А’, као семантички аргумент целог низа. Као резултат, такав преокрет са Б на Б’, за собом у финалној инстанци повлачи преокретање и понављање целог почетног дела, те ћемо, у Гетовом случају, на крају добити репетирано: „Данас је историја”, без обзира на садржај централне инверзије оног шта та историја значи. Без обзира на то колико елемената поједини хијазам може да садржи (а то може да буде много), и без обзира на то да ли је први елемент у задњем само поновљен, или преокренут, сви елементи се удружују у свом току да подвуку средишњи преокрет. У случају Гетовог говора, тај преокрет се односи на поништење јеврејског народа: у једном тренутку, тај народ који је постојао шест векова – престаје да постоји *самим чином његова*. Нехајан поглед ће се, препознајући све ово у Гетовим фразирањима, сложити да је ту реч о једној хијастички регуларној импровизацији. Јер, централна јединица, (В), која почиње са „Пре шест векова (...) Размислите о томе” се, по стандардној хијастичкој пракси, јединицом В’ *заиста и*реокре~~и~~: „До краја вечери (...) *Они се нису догодили*”. Хијазам је преокренуо и избрисао јеврејску историју, како мисли Гет.

Реконструирамо сада изворни демонски план: смрт стваралаца Библије има да се спроведе и региструје на терену библијског језика и под његовим условима. *То ће бити најсавршенији злочин свих времена, будући да неће оставити никакве трагове, а разлог зашто га се нико неће сећати је што ће сам ора~~н~~ *и*амћења бити узурпиран*. Из Гетовог речника произлази да је библијска вечна трансценденција нехајна и несвесна, и да је могуће мимо ње прокријумчарити *једну извесност коју констатуишу руке убице*. Будући да ће бити забележен језиком те нехајне трансцендент-

не вечности, сам злочин постаје вечан. Кардиналност овог плана којег, уосталом, следи сва позната теорија и технологија холокауста, лежи у намери да се усвоји и преотме, па и прекрене, специфика библијског средства. Гет намерава да, распоређујући овај хиџазам са асиндетоном, породи бастард непостојећег значења који, како ћемо видети, упорно одбија да се отелови, те да тиме Немцима донесе есхатолошку радост.

Значење у семиотичким системима, међутим, наилази на суштинске потешкоће, што је Бахтина натерало да потпуно напусти структуралистички и семиотички дизајн, те да слободније промишља алтернативу значењу у алејама *смисла*, појма „који Бахтин користи да би назначио контекстуално значење” [Morson and Emerson 1990: 127]. Бахтин одриче вредност „варљивим аспектима стандардних дијаграма комуникације (...) од којих је најпознатији „телеграфски” модел који је први формулисао Де Сосир (Ferdinand de Saussure), и који је потом усавршио Јакобсон” [Morson and Emerson 1990: 128]. Ти аспекти су „коренито различити од свих могућих лингвистичких односа елемената, како у систему језика, тако и у појединачним исказима” [Бахтин 1986: 309]. Семиотика није способна да у тако насилној одисеји значења каква је нацистичка, види проблем, јер почива на Пирсовом догмату да „значење репрезентације не може да буде ништа него репрезентација” [Еко 1990: 28], што нас враћа на проблем с почетка рада, где се констатује да је холокаусту пут до репрезентације блокиран. Умберто Еко, из посве другачијих разлога, чак сведочи да семиотичко поље *сјонџано* тежи „неограниченој семиози” [Еко 1990: 23–43]. Неотеловљено, значење које се порађа у котловима нацистичких фабрика смрти, представља демонску врсту такве „бесконачне семиозе” коју ће Еко узалуд покушати да обузда улогом тумача-читаоца, подсећајући нас да смо „током историје конфронтирани са два идејама о томе шта је интерпретација” [Еко 1990: 8, 23], тј. са алегоријом и симболом. Али, бесконачна семиоза нашег кинематографског исечка и рачуна на такву улогу читаоца-гледаоца који осећа догмат стандардне стилистике, да „свака граматичка форма коју одабере говорник представља – стилистички акт” [Бахтин 1986: 257], услед чега тачни домети симбола у семиотичком (Ековом) систему, не могу да буду до краја јасни. Ако стога, *јовор усје га се изга за сџилсџички акџ – холокаусџ је усјео*, па режисер онда мора да покаже да ће он наићи на границе и да ће се деформисати. Он ће се обуздати регресивним деформацијама тела, које се својим опацитетом опире демонској намери нацистичке разградње – одоздо, из области до које не понире ни Екова ни ичија семиоза – већ она која припада „карактеру свештеног, тј. ауторитарне речи” [Бахтин 1986: 356]. У овом случају, поред тога што је овде реч о ситуационој комплексности, постоји и заветна, библијска онтологија која *невидљиво уоквирује целу сџџуацију*, јер је сакрално проговарање афазично, тј. немо, али оно присуствује. Ту скривену логику која, кроз деформацију наметнутог тропа, указује на солидну постојаност јеврејства, треба сматрати за једно претходно отеловљење смисла чија „семиоза наилази на потешкоће” [Солдат 2019: 94–96]. Јер, исто као што је у претходном случају полисиндетон, вођен унутрашњом

логиком библијског сакралног узуса, регресирао на асиндетон, одајући тиме ауторове намере, тако и овде у хијазму остаје нешто изван човечије, па и злочинчеве, намере.

Нешто слично препознаје Џорџ Штајнер (George Steiner), када констатује да „свако кохерентно разумевања тога шта је језик јесте и како делује, као и сваки кохерентан извештај о способностима људског говора да комуницира шта значење и осећање јесу, у крајњој анализи подразумевају Божије присуство” [Steiner 1991: 1]. Ово „Божије присуство” постаје, заправо, Бахтинов „нададресат”, оно „савршено правилно, одговорно разумевање које се подразумева било у метафизичкој удаљености, било у далеком историјском времену” [Бахтин 1886: 323]. Понављајући горњу максиму, рећи ћемо да, *уколико сѝрадање Јевреја не нађе свој нагадресаѝ – холокаусѝ је усѝео, и жрѝве су узалудне*. Превладане границе стилистике, узбуркане одоздо распоредима невидљиве сакралне речи, не дозвољавају класичној репрезентацији и стилистичком акту Амона Гета да дозре, ишчекујући (металингвистички нададресат). Ипак, не умањујући немоћ ситуације коју анализујемо, признајемо да шанса за ова накнадна послативања оптимистичке херменеутике, на жалост, лежи углавном у „загробној” сфери. Тако и у Спилберговој сцени очито делује такав скривен контрапункт другачијега поретка, који одоздо усталасава површ језика и издаје Гета. Исто као са полисиндетоном, ни са овим хијазмом није све формацијски у реду, иако стилистички функционише. Приметимо да је хијастички елемент Б², који је требало да рефлектује своју базну јединицу, заправо ишчезао. Непотпун полисиндетон је ишчашаио ритам, који не успева да оствари елеганцију правога хијазма, упркос базичној емфазии почетне епифаније. Примарна јединица Б гласи: „Годинама од данас, млади ће у чуду питати за данашњи дан. Данас је историја и ви сте део ње.” Да је Гетов хијазам успео да се изведе до краја, хијастичко Б би изгледало отприлике овако: „Славимо, млади, овај обновљени дан и догађаје који су га означили”. Али, како хијазам броји само јединице А, Б, В, В², А², и како видимо да недостаје цела једна искупљена јединица, она Б², можемо рећи да је посредии *хроми хијазам. Сѝасиѝељски, целебранѝјски механизам хијазма, очиио не функционише ни у овом случају, као ѝѝио није ни у ѝреѝходном ѝроју*. А како хијазам представља механизам обреда прелаза који почива на централном делу инверзије – можемо закључити да је намеравана нацистичка трансмисија дисфункционална на суштинском нивоу, те се рефлектује чак и на језик.

У Гетовом случају, видимо да је централни и, њему најважнији, део – испуњен, онај који се тиче Јевреја (В–В²). Али он је за собом требало да повуче рестаурацију полазног елемента Б, (Ви сте део ње), који се тиче немачких младих „целебраната” – и због којих је цели механизам и пуштен у рад. Закуцавајући га на нивоу А–А², са истрајним „Данас је историја”, клијент-конзумер жељеног есхатолошког исхода – је упражњен и немоћан.²

² Темелјено на рецепције књизи пророка Данила из Старог завета, као уобичајен, прихваћен је троп пустог и јаловог храмовног олтара, да би се изразио крајњи облик зла, поистовећеног са идолом, који „уста имају а не говоре, уши имају, а не чују”.

Испоставља се да то, чега су немачки млади у будућности део – уопште нити је јасно, нити извесно. Овај обред преласка свога адепта не води нигде, те чак и кретање тог хијазма не одражава традиционалан распоред заснован на античком моделу – *hysteron proteron* [Stock 1984: 27], те можемо рећи да он представља прекид са традицијом: *proteron* (последњи члан) хијазма мора на „скривен, и „сћиралан” [Breck 2008: 26] начин да одражава *hysteron* (први члан), а не – да се забада линеарно „наративно”, одајући почаст епистемологији извесности. Речено опет историософски, Гет историју упорно „чита у складу са наративним развојем” [Breck 2008: 26], док се историја изнутра одвија хијастички. Наративност, како смо горе нагласили, представља модернистичко дистанцирање од хијастичких структура. Забадајући се наративно-линеарно, трајекторија хијазма његове жртве одводи далеко, али брише и конзумента, те се може рећи да „пасхални” отклон који се замишља, не само што је непостојећ, већ заправо исцртава топологију пакла који *се из лојора смртии излива у мноћо шири ареал*. То значи да је узурпација хијазма нефункционална, фигура храмље, одајући по други пут да се библијска онтологија, ма колико (не)исказива језиком, опире семантичкој намери овог агента дуплог и демонског симболизма, те не може ништа више него да га региструје као обичног допелгенгера. Онако дакле, како је симулирано пророштво Гетовог говора деградирало полисиндетон у асиндетон, који жртву поништава, али које „целебранту” не доноси жељени исход, тако видимо да говор укупно побацује, ослобађајући простор за слике библијског етоса који сада насељава нови и неми тип мучеништва Божијег народа.

Узевши стога све ово у обзир, не треба да се питамо само *зашто се холокауст десило*, већ можда и више, *зашто није усдео?* Да бисмо одговорили на ово питање, морамо пробирати слике историје, које у свој говор наноси Амон Гет.

ФИЛОСОФИЈА ИСТОРИЈЕ АМОНА ГЕТА

Прва и најупадљивија ноција у Гетовој епизоди тиче се речи „историја”. Она се реитерира и, заједно са појмовима истог порекла, „данас”, „будућност”, „млади, будућа генерација”, настоји да учврсти климаве ивице говора као некаквом железном решетком, док ће кроз његов варљив ток да исцури шест векова желатинозне јеврејске историје. Али, железни кавез не успева да учврсти ову етажу кошмара: њена чудноватост је вишег ранга од наивне инкриминације коју *prima facie* приписујемо убилачкој намери која је јавна. Овде се помаља цела теорија историје, која не поражава само Јевреје. Ствар је у томе што, коликогод есесовац и не скривао своју намеру, њему исто тако недостаје елементарна семантика да изрази пролонгирану геноцидност, антиципујући тиме оно уверење потоњих генерација да холокауст не може да се представи чак ни језиком елементарних, пропозиционалних судова. Да би нешто од тога изразили, нацисти онда морају да шире изражајно философске оквире, посежући за хетеронимним симболичким митологијама и парабиблијским ритмовима.

„Данас је историја” значи једну од две ствари: римску паганску историју предака, или мртви депо прошлости. Пробајмо, дијегетичког аргумента ради, да претпоставимо да је Гетова верзија догађаја тачна, и да је ово заиста велики дан.

А) према првој верзији, овај дан заслужује да постане историја *благодарећи њукој величини онога што се збило, те он истој њренујка кад се дешава аутоматски, без њруга, њостаје историја*. У овој варијанти, историја постаје депо великих, али статичних догађаја, личних и националних. По овој варијанти, коју ћемо назвати *паганском, римском-предачком историјом*, само поједини моменти и посебни дани су историјски, они који се ексклузивно тичу појединца. Али, шта је у овој смеси немачко-римске, паганске предачке историје, заиста велико? Гет сам даје одговор: „немачка омладина, која ће се једног дана са чудом питати о немачкој прошлости”. Али, та узданица је неизвесна ствар. Омладини је ова могућност ускраћена, с обзиром да су млади већ од раније суштински збринути као мртви – и то управо истим чином језичког именовања који настоји да сахрани Јевреје. Омладина је перифрастички ухваћена у мрежу конјуговане историје, која *садашњости истискује у прошлости самим чином изговарања*, и за то је крив сам Амон Гет, пошто је покренуо *мајјски чин љовора*. Посматрачи историје (и њени егзекутори) су тако *збринути оисоленином ѡерифразом*, те не преостаје нада да ће и са будућим *ѡосмајрачима ове историје бити шта друћачије*. Од самог почетка је згашена ова историјска опција, а да Гет тога није свестан. Другим речима, римска предачка историја не може да се реализује у хронотопу у којем оперише догађај који се овде одиграва. Онај ко приноси (недобровољну) жртву-свепаљеницу (холокауст), бива и сам сажежен.

Б) друга верзија историје конвенира са претходном и ефективно произлази из ње, пошто се односи на њену пуку механику. По тој концепцији, у флерту са историјском извесношћу, „данас је историја” ће да се васпостави као очигледна таутологија, где је нешто историја самим тим што је *passé*. Историја је сада агрегатна пролазност, а као таква она не може да се усагласи чак ни са паганско-римском, предачком концепцијом, која рефлектује онтолошку ентропију. Холокауст се дешава у простору такве ентропије, али у њој не може да се уоквири, него у простору аугментативне слободе коју је донела јудео-хришћанска ера, која и културу (историју) користи за – појачавање информационог терета. Због тог се за такву пролазност не може рећи да није информативна.

Јуриј Лотман (Јуриј Лотман) истиче ту парадоксалност културе, јер се у њој понекад „остварује увећање ентропије, на рачун тоталне организације” [Лотман 2000: 505], где под ентропијом можемо разумети чисто физички појам нереди, а под „тоталном организацијом”, свакако, логоре смрти. Али, онако како „неред”, пренесен на подручје културе, постаје замајак јудео-хришћанског процеса, тако ентропија јесте та која *ликвидира информациони модалитетски вишак*, што ће значити да је агрегатна пролазност на коју се срзава јеврејство, идентична са философском извесношћу са којом пропадају Немци. А то онда значи да је, исто као

претходна опција, и опција (б) историјски депо, само што, за разлику од случаја (а), где је историја Валхала бриљантних догађаја, верзија (б) смешта прошлост у магацин свих мртвих слојева, подједнако немачких колико и јеврејских. Прошлост се регресивно акумулише у тај депо, што значи да и није ништа друго него случај апсолутне трансценденције, чији олтар извесности није у стању да прими жртве свеспаленице, које се приносе на његов олтар.

Случај „б” значи да ауторе холокауста не може да заобиђе судбина Јевреја. Немачка омладина се у будућности срозава на позицију на коју су осуђене жртве холокауста.

Гет не може да укроти звер извесности коју је ослободио, он не може да исконтролише *садржај историјског дешавања*, те му и властити немачки народ клизи низ исти сливник историје, којим одлази народ јеврејски. Ствар је у томе што *историја никако не може да буде „данас”*. Историја може (и мора) да обитава у садашњости, али ова „сада-шњост” је нешто веома другачије од „данас”. Кроче је поодавно установио да је заправо реч о „садашњости”, тј. „савремености”: „Историја је увек савремена-контемпорарна” [Сросе 1960: 12]. *Сага-шњоси* као здрав, еквидистантан потенцијал, смештен између минулог времена и будућих могућности, остварених као „симболички облици” [Kasirer 1985], а дистанцирана од *ипренуиачне изолације од других авенија времена*, и јесте оно што су есесовци и нацисти уклонили као могућност. Треба ли да наставимо са дијегетичким језиком сцене, рећи ћемо да је историја заправо увек негде „након”, што је резултанта историјског унутрашњег механизма.

Историјска свест смешта историју увек у садашњи тренутак, али тај тренутак није оно Гетово „данас”, које је испражњено од сваког посредујућег присуства и ослобођено као вакуумски оквир, који ће се попуњавати таутологијама, најбоље представљеним исказима пропозиције извесности попут: сада, „он је жив; сада, више није”. Сваки догађај, тиме што је догађај, мора да прође кроз модерацију нечије свести, а то значи да је прошао кроз област људског потенцијала оплођеног, углавном, симболом и симболичком енергијом – која је колективно присутна, *али се не наслеђује*. Култура мора увек изнова да се задобија, јер „представља збир ненаслеђених информација” [Лотман 2000 : 395, 400]. Тако је једино место на којем историја уопште не може да успе, управо оно на које ју је посадио Амон Гет. Његов говор је двосмислен, тросмислен, али полисемичан није. Он нема ни мимимум ни максимум значења, он просто значење брише, јер се оно одбија и крши, као кристал у распаду, приликом судара са јачом ивицом: и камелеонска дуга јењава пре него је засветлела, те се нити види нити разазнаје, што његовог аутора баца у „таму најкрајњу”.

ЗАКЉУЧАК

Говор, уз сав привид форме, нема облик, јер свака реч искоришћена у њему губи свој смисао. Ни „данас”, ни „историја”, ни копула „је” – до краја говора не успева да одрази више смисао, иако се значење конфабулише.

До краја беседе је излизана сва семантика и одузето је право другим речима и језицима, који могу да се појаве накнадно, да изрекну смисао: ово је мртва црна тачка, из које се, експлозивном брзином, шири једна поништавајућа, делегитимизујућа енергија, као вакуумска семиотичка бомба. Ово је почетак модерног доба. Тиме се демонстрира тачка са почетка расправе, да *рејрезенијација, барем она озбиљно уметничка, може* да савлада инхерентно *вето* који се, на обесхрабрујући начин, емитује као крајња граница изражајности. Не можемо да знамо шта је нагнало Сидру Езрахи да, промишљајући о реалном опробријуму те материје, прихвати такву границу кад констатује да „*исџиоји енијшијеи, дојајај или месџо, с којим исџиорјске, уметничке, кинематографске или литерарне рефлексије џоџово уојџије немају везе – један еиџенџар који се џонекад замиџља као црна руџа у коју се улази само уз ризик, да се оно џиџо се доџиви, и ко џа доџиви – не може да џрене се*” [Sidrahi 1995: 121]. Једном речју – Аушвиц? Али, судећи по успеху филма и границама које је померио³ – извесно је да га неће игнорисати јавност, као ни преживеле жртве, нити починиоци злочина.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Бахтин, Михаил М. (1978). *Сџваралацијво Франсоа Раблеа и народна кулџура средњеџа века и ренесансе*. Превели: Иван Шоп и Тихомир Вучковић. Београд: Полит.
- Бахтин, Михаил М. (1986). *Естетика словесног творчества* (2-е изд.). Москва: Искусство.
- Бубер, Мартин (1977). *Ја и Ти*. Београд: Издавачко предузеће Рад.
- Лотман, Юрий М. (1973). *Семиотика кино и проблемы киноэстетики*. Таллин: Ээсти Раамат.
- Лотман, Юрий М. (2000). *Семиосфера. Кулџура и взрџв. Внутри мџсљаџих миров. Статџи. Исследования. Заметки*. Санкт Петербург: Искусство – СПб.
- Колингвуд, Робин Ц. (2003). *Идеја исџиорје*. Београд: Службени гласник СЦГ.
- Солдат, Олег М. (2019). Потешкоће у семиози светих новомученика: Попић у потрази за Јасеновцем. У: *Новомученици : џолийерсџекџива I*, зборник радова, Београд: Музеј жртава геноцида (уредио: Ј. Ћулибрк), 79–99.
- Breck, John (2008). *The Shape of Biblical Language: Chiasmus in the Scriptures and Beyond*. St. Vladimir Seminary Press.
- Collingwood, Robin G. (1946). *The Idea of History*. Oxford: Clarendon Press.
- Croce, Benedetto (1960). *History, Its Theory and Practice*. New York: Russel & Russel.
- Eco, Umberto (1990). *Limits of Interpretation*. Indiana: University Press.
- Emerson, Caryl (1997). *The first hundred years of Mikhail Bakhtin*. Princeton: University Press.
- Ezrahi DeKoven, Sidra (1995). Representing Auschwitz. *History and Memory*, 7(2): Fall–Winter, 121–154.
- Fackenheim, Emil L. (1985). The Holocaust and Philosophy. *The Journal of Philosophy*, 82(10): 505–514.
- Fraj, Nortrop (1985). *Veliki kod(eks): biblija i književnost*. Preveli: Novica Milić i Dragan Kujundžić. Beograd: Prosveta.

³ У које свакако спада „нови жанр” српске кинематографије, флагрантно одсутан деценијама – филм *Дара из Јасеновца*.

- Hirsch, David (1991). *The Deconstruction of Literature: Criticism after Auschwitz*. Hanover: University Press of New England.
- Kasirer, Ernst (1985). *Filozofija simboličkih oblika*. I–III, Novi Sad: Dnevnik i Književna zajednica Novog Sada.
- Morson, Saul G. and Caryl Emerson (1990). *Mikhail Bakhtin: Creation of a Prosaics*. Stanford: University Press.
- Ong, Walter J. (2000). *Orality and Literacy*. London – New York: Routledge.
- Pickstock, Catherine (1998). *After Writing: the Liturgical Consummation of Philosophy*. Blackwell Publishers.
- Steiner, George (1991). *The Real Presences*. University of Chicago Press.
- Stock, Augustine (1984). Chiasmic awareness and education in antiquity. *Biblical Theology Bulletin: Journal of Bible and Culture*, 14(1): 23–27.
- Welch, John W. (ed.) (1998). *Chiasmus in Antiquity: Structures, Analyses, Exegesis*. Maxwell Institute Publications.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

“TODAY IS HISTORY”

Amon Göth’s limping chiasmus and Overcoming of the stylistics

by

OLEG SOLDAT

University of Banja Luka
Faculty of Philosophy

Bulevar Vojvode Bojovica 1A, Banja Luka, Republic of Srpska
Bosnia and Herzegovina
oleg.soldat@ff.unibl.org

SUMMARY: We have tried to open some new and possibly undisclosed vistas on the famous scene in the movie *Schindler’s List*, by Steven Spielberg, by probing the famous question: can and should the Holocaust be represented. To the best of my knowledge, the famous speech of the main antagonist of the movie, Amon Goeth, “Today is history”, has not to this moment been treated in this manner, as the bearer of the insightful theories of style and philosophy. This is what we tried to remedy in this paper. We try to accomplish this by broadening the conceptual frames of the classical stylistics coming from structuralism of De Saussure, and by applying Mikhail Bakhtin’s philosophy of the speech genre, to this particular scene. Starting hypothesis, relating to the gap between Western and Russian semioses, was that classical semiosis, best represented by Peirce and Umberto Eco, would not tolerate this broadening of the diegetic script towards the biblical levels of the meaning, which are absent in this capacities of Western semiosis. We assumed that this was the subconscious plan of the director, namely, to represent the German plan: to make Holocaust not only reach the biblical proportions, but biblical style and meaning as well, and thus to immortalize itself. During the analysis we have encountered certain similarities in the distribution and the behavior of the figure of speech *asyndeton*, in the diegetic script of the movie, and the attitudes of the modernity, as they are represented in Catherine Pickstock’s book *After Writing: Liturgical Consummation of the Philosophy*. Together with Bakhtin’s work, Pickstock’s analyses served as our guiding and starting point of the observation and manipulation of the diegetic text. After having

discovered the aborted patterns of the stylistic reconfiguration, towards which nazi propaganda unsuccessfully aimed at, in order to accomplish the paschal rite de passage through controlling of the historical necessity, we moved toward the pictures of history, harboured in the depositions of the Nazi understanding of what Jews and Germans are. We have found essential contradictions in this respect with the Nazis, stemming from the serious ontological error of confusing ancient Roman ancestral history and very deformed and reduced Judeo-Christian perspectives, which represent the only possible epistemological interface which can manoeuvre the Holocaust into description. Thus, we conclude, that this description is not only possible, but it is necessary, just like its counterpart, representation.

KEYWORDS: Chiasmus; Asyndeton; Polysyndeton; Symbolism; Holocaust; Bible; History

ИСЛАМСКА ДРЖАВА: ИЗМЕЂУ ЈУЧЕ И СУТРА

БОРИША Н. ЛЕЧИЋ

Факултет за правне и пословне студије „Др Лазар Вркатић”
Булевар ослобођења 76, Нови Сад, Србија
borisalecic@gmail.com

САЖЕТАК: У последњих неколико година, а посебно у периоду од 2014. до 2019. године, један од највећих безбедносних изазова и ризика по међународни мир и безбедност представљала је појава тзв. Исламске државе, која се по бруталности, експонирала као најозлоглашенија терористичка организација. Да би се што потпуније осветлила њена амбициозна верско политичка идеологија и модалитети реализације терористичких циљева, потребно је претходно анализирати настанак и генезу развоја Исламске државе. У првом делу рада разматрају се општи теоријски појмови исламског фундаментализма и радикализма а посебна пажња посвећује се верском институту „дихада”. Затим се кроз историјски и верско идеолошки оквир а посебно кроз политички аспект, хронолошки објашњава тема настанка и развоја ове терористичке организације, њена повезаност са Ал-Каидом. Посебно се разматра питање успостављања и консолидације власти и проглашења исламског облика владавине, тзв. калифата, на ратом окупираним територијама Сирије и Ирака. У завршном делу пажња је усмерена на анализу промене модалитета у стратешко-тактичком наступу Исламске државе, у светлу њеног војничког пораза и губитка освојених територија.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Исламска држава, тероризам, терористичка организација, халифат, исламски радикализам

Међу многобројним феноменима с којима се суочава данашњи свет мало је оних који изазивају толико медијске пажње и подозрења попут феномена тероризма, непосредно повезаног с појмом Исламска држава, или скраћено ИД. У обиљу новинских текстова и публицистичких радова на ову тему ретки су примери озбиљне и објективно аргументоване анализе настанка овог „највећег зла 21. века”, како понеки заступници јавне речи

етикетирају ову терористичку организацију. Још ређи су покушаји сагледавања дубинских узрока, пре свега идеолошког и политичког карактера, који су довели до њене појаве на Блиском истоку и глобалног утицаја на друге терористичке организације и, што је најважније, на могућности адекватног супротстављања овој терористичкој претњи исламистичке провинијенције која је, у последњих неколико година, узнемиравала најширу светску јавност, од лидера најмоћнијих земаља и њихових администрација, припадника безбедносних и академских заједница, па до обичних грађана.

Пре него што је бивши лидер ове терористичке организације, покојни Абу Бакр ел Багдади, 29. јуна 2014. године¹ јавно обзнанио Исламску државу² (у западним изворима обично се користи назив Исламска држава Ирака и Леванта, скраћено на енглеском ISIL) прогласивши се халифом³ – поглаваром исламске заједнице у простору који обухвата рубне делове територија западног Ирака и североисточне Сирије – створена је чврста и монолитна сунитска⁴ заједница екстремно радикализованих верника. Они су спремни да, зарад наметања и ширења своје верске догме и идеологије на глобалном нивоу, предузму најсвирепије облике оружаног насиља против неверника и отпадника од вере, тј. свих оних који не припадају овој заједници и који нису спремни да се жртвују за идеју успостављања светског халифата.⁵

Оно што још увек представља тешкоћу у разумевању ове појаве јесте чињеница да ИД у својим (борбеним) редовима окупила не само муслимане суните – припаднике локалних етничких група с подручја Ирака и Сирије, као и екстремно радикализоване вернике из других исламских земаља и региона (Туниса, Краљевине Саудијске Арабије и Чеченије⁶), него и муслимане рођене и одрасле у западном цивилизацијском и културолошком амбијенту (Велике Британије, Француске, Белгије и Немачке),

¹ Неколико недеља након што је ова организација заузела ирачки град Мосул, на први дан исламског празника Рамазана, портпарол ИД најавио је обнову исламског халифата под вођством Ибрахима Ибн Авада Ибн Ибрахима Ибн Алија Ибн Мухамеда ел Бадрија ел Хусеинија ел Курајшија ел Самараија ел Багдадија, како гласи пуно име Абу Бакра ел Багдадија, који је потом прихватио бају – формулу прихватања халифата и тиме постао имам и халиф свих муслимана, свуда на свету.

² Осим поменутог назива у оптицају су и називи Исламска држава Ирака и Шама (на енглеском ISIS) и Да'ш (акроним од арапског El Davla es Islamiya fi' l'Iraq va' Sham). Од момента проглашења халифата Исламска држава укида назив Ирак и ал Шам у свим административним и званичним питањима и као назив користи се искључиво Исламска држава.

³ У преводу са арапског „наследник”, „намесник”, назив за врховног поглавара исламске заједнице, као Посланиковог наследника или заступника. Од корена ове речи изведен је и појам халифат, тј. политичка установа на чијем се челу налази халифа [Smailagić 1990].

⁴ Од арапске речи сунна, у преводу „обичај”, „начин живота”, „пропис”, „одредба”. По уобичајеном објашњењу Мухамедова суна обухвата његово деловање, његово говорење и његово прећутно одобравање. Нека врста „опонашања Мухамеда”. Суна је и карактеристична ознака за праксу и теорију исламске заједнице [Smailagić 1990: 568].

⁵ Наш угледни оријенталиста Раде Божовић [Божовић 2015: 152, фн. 1], наводи да новопрокламована држава – Исламска држава припада једној, и то ортодоксној и зрелој (ар. рашид), од три врсте халифата, како их је класификовао сам пророк Мухамед. Друге две су: арогантна, јака (ар. адуда) и деспотска (ар. цабарија).

⁶ Чечени и други муслимани са Кавказа чинили су највећи страни контингент ИД [Hashim 2014].

те конвертите у ислам који су, временом и без задршке, прихватили као своју и једино исправну – верзију крајње исполитизованог и искључивог облика ислама.⁷

ПОРЕКЛО – ИСТОРИЈСКИ, ВЕРСКИ И ИДЕОЛОШКО-ПОЛИТИЧКИ ОКВИР

У покушајима теоријског сагледавања суштине овог и сличних феномена насиља прожетог религијским мотивима, обично се полази од анализе општих појмова – у конкретном случају – од појмова као што су (исламски) фундаментализам, екстремизам и радикализам, затим исламитизам и милитантни ислам. Амерички стручњак за ислам, Џон Еспозито, професор на Универзитету Џорџтаун у Вашингтону, склон је да уместо термина исламски фундаментализам, користи израз исламски ревивализам сматрајући га подеснијим за опис процеса духовне и институционалне обнове исламских земаља по узору на првобитну муслиманску заједницу с почетка 7. века⁸. Некадашњи професор блискоисточних студија на Универзитету Принстон и један од најпућенијих научних ауторитета на ову тему, Бернард Луис (Bernard Lewis, 1916–2018), навео је да (иако) већина муслимана нису фундаменталисти, а већина фундаменталиста нису терористи, већина данашњих терориста јесу муслимани и поносно се као такви представљају [Lewis 2004: 134]. У одговору на питање због чега се терористички покрети и организације надахнути светом верском књигом Кур'аном и збиркама хадиса⁹ у својим идеолошким оквирима и практичним програмима враћају у прошлост, својим фундаментима, односно почецима, ваљало би кренути од најопштијег историјског приказа положаја муслимана и њихових државних заједница с краја 19. и почетка 20. века.

Не улазећи дубље у ову тематику, због ограничености простора за анализу, навешћемо само то да је овај период, у својој коначници, исходовао кардиналним неуспехом процеса наметнуте модернизације и секуларизације исламских земаља по узору на западњачка друштва. Обриси тог не-

⁷ Као одраз масовног одбацивања система вредности земаља-домаћина од стране милиона муслимана који живе у стотинама шеријатски устројених четврти широм Западне Европе (у Француској познатих под еуфемизмом „зоне посебне осетљивости”), заслужује посебну обраду учешћа припадника друге и треће генерације исламске дијаспоре у земљама Запада у злочинима Исламске државе.

⁸ „Верујем да је „фундаментализам” сувише оптерећен хришћанским претпоставкама и западним стереотипима, као и да имплицира монолитну претњу која не постоји; много подеснији општи појмови су „исламски ревивализам” или „исламски активизам”, који су мање вредносно оптерећени и имају корен у исламској традицији. Ислам има дугу традицију буђења (*тедџид*) и реформи (*ислах*), који укључују идеје политичког и друштвеног активизма од раних исламских времена до данашњих дана” [Еспозито 1994: 14]. Поједини стручњаци за ислам, посебно они који нису оптерећени обичајем политичке коректности, Џона Еспозита сматрају спорним због апологетског односа према исламском насиљу и недовољно утемељеним тврдњама да оне не одражавају наводно „аутентично” исламско учење.

⁹ У најкраћем, према Неркезу Самаилагићу (1927–1985), Кур'ан је запис вербалне објаве удостојен Мухамеду, исламском Посланику, у раздобљу од приближно 22 године у Меки (610–622) и Медини (622–632) [Smailagić 1975]. Такође, опширније на тему Кур'ана и хадиса, као извора на које се позивају исламисти (сихадисти): [Грбић 2018].

успеха посебно су били видљиви у културној и духовној сфери живота а као одговор муслиманског света на ово атаковање Запада на вредности и традицију, дубоко укоренење у веровања и идеје које промовише ислам, појавио се исламски активизам са снажним и широким тенденцијама, прво опирања западњачким културно-вредносним обрасцима, а затим и доследног повратка исламској религији и изворној традицији муслимана. Све ово паралелно је пратио процес општег назадовања муслиманских друштава у односу на западна, посебно у материјалној сфери друштвеног живота, са поражавајућим последицама по економско-социјални положај најширих слојева становништва у већини исламских земаља. Као последица таквог стања, јавили су се различити исламски покрети и организације који су пропагирани друштвени активизам позивајући се на религију као на једини могући излаз из друштвене кризе. С тим у вези, навешћемо само Луисову констатацију да се сви „...ови покрети хране оскудицом и понижењем...” које су муслимани и њихови политички и државотворни пројекти доживели у поменутом раздобљу, као и „...фрустрацијама и презиром...” према Западу и, још више, домаћим елитама¹⁰. Ипак, по нашем мишљењу, један од идеолошких узора и претеча већине данашњих сунитских радикалних организација и група – вахабитски покрет, заслужује нарочито пажњу због његових, условно речено, идеолошких веза са предметом нашег истраживања тј. ИД.

Према Филипу К. Хитију (Philip K. Hitti), професору који је средином прошлог века предавао историју Арапа и Блиског истока и подучавао семитске језике на три престижна америчка универзитета – Колумбији, Принстону и Харварду, аутору чувеног дела *Историја Арапа*, новија историја Арабије отпочиње тек средином 18. века појавом пуританског покрета тзв. мувахидуна (унитариста) познатијег по каснијем називу – вехабије – који су им наденули њихови каснији противници по оснивачу овог покрета Мухамеду Ибн Абдел Вахабу из Ујајне, у Неџду, провинцији данашње Саудијске Арабије. Незадовољан начином оновременог упражњавања теоријских и практичних начина исповедања своје вере и тумачењима Кур'ана, суне и Пророкових хадиса¹¹ од стране својих савременика широм Арабијског полуострва, Сирије и Ирака, Ибн Абдел Вахаб је одлучио да очисти ислам од свих новотарија и врати му првобитну строгост. Посебно је инсистирао на обнови ислама тако што је заговарао апсолутно јединство и врховну власт Бога (тавхид) [Еспозито 2002: 547]. Како то

¹⁰ Опширније на ову тему, из угла критике оријенталистике, као оруђа доминације над источњацима, односно, перцепције коју је Запад преко ове научне дисциплине створио о Истоку, посебно о арапско-исламској култури и друштвима и реакцијама источњака на различите западњачке образце и пројекте модернизовања и демократизовања Истока [Saïd 2008]. Иначе, када је реч о оспоравању Саидовог најпознатијег дела *Оријентализам*, међу првим и најоштријим критикам биле су оне које је још 1979. објавио сиријски филозоф Садик ал-Азм у академском часопису *Arab Studies Quarterly*. И код нас је Саидова публикација била предмет критике, пре свега у осуди ауторовог становишта да је оријентализам империјалистичка академска дисциплина с политичким импликацијама.

¹¹ Реч је Мухамедовој традицији, усменом предању и саопштењима који су касније кодификовани као правила понашања муслиманске заједнице.

Хити наводи у својој књизи [Hiti 1988: 665], Абдел Вахаб је инспирације за своје проповеди црпео од Ибн Ханбала¹², онако како их је тумачио Ибн Тајмија¹³.

Покрет је доживео потпуни успех када је Ибн Абдел Вахаб склопио савез са локалним племенским старешином Мухамедом Ибн Саудом. Био је то „још један случај повезивања и сарадње између вере и мача, услед чега је настало брзо ширење вере и власти Ибн Сауда у централној и источној Арабији... У њиховој горљивости да ослободе ислам од култа светаца и других новотарија они су опустошили Карбалу 1801, заузели Меку 1803. а Медину следеће године, порушили су стародревне гробове и очистили ове градове од свега што је мирисало на идолатрију. Следеће године упали су у Сирију и Ирак и проширили своју територију од Палмире до Омана” [Hiti 1988: 665]. Иако је покрет убрзо доживео пораз од стране централних управних власти – Порте, вехабијско учење проширило се временом на све стране тадашњег муслиманског света. Обновљање изворне исламске вере остаће до данас тренд присутан готово у свим овим деловима света, посебно на његовој периферији где често, по оцени Еспозитоа, „доводи до озбиљних политичких сукоба и стварања нових држава и државних система”. Према мишљењу доброг познаваоца Блиског истока и исламског света, Оливера Потезице, Абдел Вахабово учење остало је до данас инспирација бројним конзервативним, пуританистичким и фундаменталистичким покретима јер „...заговара враћање на основна и изворна исламска учења, уз нескривену нетрпељивост у односу на шиите, на суфизам и дервише, као и на либерална исламска учења” [Potežica 2007: 40].

Пре елаборације главне теме овог рада, неопходно је размотрити, такође, један од важнијих верских института у исламу а то је цихад, с обзиром на његов значај у идеологији ИД. Цихад или Свети рат, односно ширење ислама путем оружја, представљао је, и дан-данас представља дилему и тачку спорења између муслиманског света и немуслимана. Током свог историјског развоја, без обзира да ли је реч о централним или периферним подручјима утицаја ислама овај, по неким правно-теолошким школама, шести стуб исламске религије, изазивао је и још увек то чини, бројне контроверзе и неспоразуме, како међу самим муслиманима, тако и када су посредни њихови односи са припадницима других конфесија.

Социолог алжирског порекла Халид Фуад Алам, у својој књизи *Ци-хадиста из суседства*, дао је исцрпно објашњење језичког значења термина „цихад”. Према овом некадашњем професору исламистике на Универзитету у Орбину и предавачу социологије муслиманског света на Универзитету у Трсту, цихад означава „унутрашњи, психолошки напор у борби против склоности ка очајању” [Alam 2015: 58]. По овом аутору, постоје два цихада, велики и мали. Док „велики цихад” подразумева потребу да човек превазиђе самог себе, како би се припремио за борбу и отишао у

¹² Оснивач тзв. ханбалитске, једне од четири признате верско-правне школе у сунитском исламу.

¹³ Због значаја овог арапског теолога и правника за развој и ширење вехабијског учења [Smailagić 1990: 260–261].

објавио је текст „Проглашење цихада против Јевреја и крсташа од стране Светског исламског фронта”. Текст који је, наводно факсом, приспео редакцији листа, потписали су Осам бин Ладен и неколицина вођа цихадистичких група у Египту, Пакистану и Бангладешу. Из самог наслова видљиво је да, овога пута, на мети цихадиста нису били бивши комунисти из Совјетског Савеза, већ да је оштрица исламског мача окренута ка Америци која се, у даљем тексту, оптужује за окупацију и изабљивање земаља ислама – Ирака, Саудијске Арабије, Египта и Судана, као и за помагање државе Јевреја. На крају текста тражи се од муслимана да убијају Американце и њихове савезнике, без обзира да ли је реч о цивилима или војним лицима [Lewis 2004: 21–22].

Други врло важан аспект ислама који заслужује да буде поменут, јер у нашем случају доприноси бољем разумевању феномена ИД, тј. способности, или техници мотивисања појединаца за вођење светог рата јесте – такија, или кетман¹⁴. У исламској теологији термин подразумева својеврсно ослобађање верника од обавезе поштовања верских закона и правила понашања у случајевима где то није могуће без озбиљног ризика по сопствену егзистенцију, па чак и живот, најчешће у срединама где не постоји исламска власт. Другим речима, муслиману је дозвољено да јавно износи ставове супротне исламу, али ће без обзира на то његов стварни идентитет, пре или касније, када то услови буду омогућавали, избити на површину.¹⁵

Овај веома специфичан карактер у традицији ислама Алам данас препознаје у феномену цихадизма који види као нови појавни облик тероризма, сасвим другачијег од тероризма присутног у Европи и неким другим деловима света седамдесетих и осамдесетих година 20. века – тероризма мотивисаног политичким захтевима и предузиманог у оквирима националних држава. Овај тероризам се, по Аламовој оцени, креће у глобалном простору интернационализованог ислама и делује с више тачака Земљине кугле, а оно чему тежи није испуњење захтева, већ потпуна деструкција не само западњачког већ и сваког другог (недовољно исламизованог) система вредности и начина живота.¹⁶

За комбинацију мондијалистичке стратегије и средњовековног начина мишљења исти аутор, у једној својој другој студији [Alam 2012: 79], користи термин „хипертероризам” – називајући га новим тероризмом јер је, ослањајући се на верски дискурс (ми бисмо додали радикализованим

¹⁴ Такија на арапском језику значи „богобојазност”. Опширније у: [Vožović i Simić 2003: 116]. Алам овде говори да су посредни два појма с различитим значењем. У најширем смислу означавају дискрецију, а у ужем тајну, скривање и лагање. Супротно овоме, наш познати исламолог и оријенталиста Д. Танасковић изједначује ова два појма и њихово значење описује као прикривање верске припадности тј. као верску мимикрију [Танасковић 2008].

¹⁵ Овакво понашање присутно је у данашње време нарочито код млађих особа – муслимана у западноевропским земљама који су потпали под утицај цихадистичке пропаганде, као и код шиита на делу територије која се налазила под контролом ИД.

¹⁶ Примера за ово је много а од користи је подсетити се на терористички напад на циљеве у Америци, 11. септембра 2001. у организацији Ал-Каиде и терористичке акције ИД у Паризу и Бриселу.

тумачењем ислама и манипулацијом верским осећањима муслимана) у стању да од припадника различитих, етничких, идеолошких, социолошких и других група створи једну – уједињену групу, с јединственим циљем – извршењем терористичког акта. Оно што према француском исламологу Оливијеу Роу (Olivier Roy) представља новину јесте веза тероризма – цихадизма са свесним саможртвовањем извршилаца терористичких акција. Према овом аутору: „Смрт терористе није тек једна од могућности или несрећна последица његовог подухвата, већ је у самом средишту његове замисли. Исту опчињеност смрћу налазимо код цихадиста који се прикључују Исламској држави” [Roа 2017: 6]. Роа препознаје заједничку матрицу у идеологији Исламске државе и салафизма. Према њему реч је о следећим елементима те матрице: „...стриктна примена казни које предвиђа шеријат (*хугу*), враћање пракси из Пророковог времена, ишчекивање апокалипсе, одбијање социјализације са *куффар*, укључујући ту и „народне књиге”, наметање хришћанима положаја зимија као дискриминисаних неверника, гађење пред шиитима, јеретцима и апостатама” [Roа 2017: 91].

НАСТАНАК – ПОЧЕТНА ФАЗА

Почеци настанка ИД датирају знатно раније од дана формалног проглашења халифата. Година 2003. обично се сматра кључном у том погледу, јер се тада у Ираку појавила група – издвојени мали огранак Ал-Каиде, специјализован за самоубилачке бомбашке нападе и подстицање сунитске муслиманске мањине у Ираку против шиитске већине у овој земљи [Аlam 2015: 80; Weiss and Hassan 2015: 63–64]. На челу ове групе налазио се Јорданац Абу Мусаб ал Заркави који је, према наводима Јиргена Тоденхедера (Jürgen Todenhöfer), немачког правника, иначе врсног познаваоца политичко-безбедносних прилика на Блиском истоку, „...првобитно планирао да са својом ’Заједницом монотеизма и цихада’ свргне јорданску краљевску кућу”, али му се, у америчкој војној интервенцији на Ирак указала јединствена шанса за обрачун са „неверницима” било које врсте [Todenhefer 2016: 10]. Група, или мрежа, како су је неки тада назвали, ојачала је после 2011. године услед растућег насиља у Ираку и грађанског рата у Сирији, као и свеопштег грађанског незадовољства и немира у већини арапских земаља названог „Арапским пролећем”, што са временске дистанце посматрано, посебно из угла неповољних друштвених кретања која су уследила у овим земљама, данас звучи крајње лицемерно.

Чарлс Листер (Charles Lister), независни истраживач са Института Брукингс у Дохи (Brookings Doha Center), у својој студији под називом *Профилисање Исламске државе*¹⁷ [Lister 13/2014] наводи да корени ИД

¹⁷ Због своје садржајности и обухватности изнетих података, у овом раду често ће се позивати на ово Листерово истраживање. Иначе, Brookings Doha Center је прекоморски огранак Института Брукингс из Вашингтона који врши експертске и независне политичке анализе и истраживања у региону Блиског истока. Кључне тематске области су геополитика, економија и безбедност. Чланови Управног одбора овог центра су, осим највиших државних функционера Катарa, још и: Строб Талбот, Медлин Олбрајт, Семјуел Бергер, Збиг-

леже у Јордану и Авганистану и да датирају од 1999. године, те да је до момента проглашења халифата група „значајно еволуирала, трансформишући се из малог и лабаво структурираног тела са широким међународним амбицијама у велику организацију фокусирану на стварање исламске државе преко националних државних граница”.

Наиме, попут Алама, и Листер полази од тврдње да су организациони зачеци ИД видљиви од тренутка пуштања на слободу Ал Заркавија из јорданског затвора 1999. године, где је провео 5 од 15 година на колико је био осуђен због поседовања оружја и чланства у терористичкој организацији Бајт ал Имама, основаној 1992. године од стране цихадисте Исама Мухамеда Тахир ал Баркавија. Убрзо пошто се нашао на слободи, Заркави одлази у авганистанску провинцију Кандахар где се повезује са руководством Ал-Каиде. Прибавивши претходно новчана средства и допуштење ове терористичке организације, оснива своју терористичку групу, под називом Џунд аш-Шам (Војска Шама) која, након неколико месеци, мења назив у Џемат ат-Тавхид ва ал Џихад (Заједница монотеизма и цихада).

У време отпочињања америчке инвазије на Ирак, марта 2003. године, Заркави је већ имао своје наоружане борбене групе у курдском делу Ирака, одакле почиње са извођењем терористичких напада у августу исте године, бирајући за циљеве зграду јорданске амбасаде у Багдаду, објекат Мисије УН за помоћ Ираку и цамију шиитског Имама Алија у Неџефу.¹⁸ Управо у оваквом Заркавијевом одабиру циљева Листер види заметке плана за оснивање будуће исламске државе. Осим напада на коалиционе снаге и међународну заједницу, евидентно је да је Заркави за главну мету напада своје терористичке групе одабрао бројну ирачку шиитску популацију, њихове лидере и верске објекте, с циљем изазивања секташког сукоба и хаоса у којем би он и његова организација заузели позицију заштитника сунита и оснивача једне исламске државе очишћене, пре свега од шиита, али и других верских и етничких група изван сунитског круга. У својим јавним наступима често је употребљавао антишиитску реторику средњовековног теолога Ибн Тајмије који је проповедао да су шиити већи непријатељи ислама од Јевреја и хришћана.

КОНСОЛИДАЦИЈА ВЛАСТИ И ОДНОСИ СА АЛ-КАИДОМ

У периоду од 2004. до 2006. године Заркавијев Џемат ат-Тавхид ва ал-Џихад (Jama'at at-Tawhid wal-Jihad) предузео је низ терористичких акција са масовним жртвама, поставши тако стожер око којег су почеле да се окупљају различите цихадистичке групе и појединци. Из наведеног

њев Бжежински, Фарид Закарија и др. Центар је званично отпочео с радом фебруара 2008. године. Види опширније: The Islamic State's coming rural revival. <https://www.brookings.edu/blog/markaz/2016/10/25/the-islamic-states-coming-rural-revival/>. Приступљено: 8. 12. 2021.

¹⁸ Тоденхедер наводи број од преко две хиљаде изузетно ефикасних бораца који су оперисали под Ал-Заркавијевом командом, од којих је хиљаду било распоређено у провинцији Анбар, док су се остали борили у покрајини Дијала [Todenhefer 2016: 10].

разлога ова организација таргетирана је од стране међународне заједнице и коалиционих снага као генератор и извориште хаоса у Ираку.

Како наводи Листер, услед претеране и неселективне употребе застрашујућег и интензивног насиља, Заркави убрзо долази у конфликт са руководством Ал-Каиде, која је имала у то време другачију стратегију и која се сводила на поступну борбу против отпадника режима, уз брижљиво неговање цихадистичког култа.¹⁹ Иако је Заркави склопио начелни споразум са вођством Ал-Каиде, који је подразумевао акционо уподобљавање стратешким одлукама ове организације, променивши чак и назив своје терористичке организације у Танзим Каидат ал Џихад фи Билад ар Рафидаин, познатије као Ал-Каида у Ираку (АКИ), његов однос са Ал-Каидом остао је и даље пун трзавица. Тензије су се појачавале нарочито због бруталности напада на шиите које је Заркавијева организација наставила да предузима несмањеном жестином.²⁰ У једном од Заркавијевих писама из 2005. године први пут се помиње потреба стварања исламске државе у Ираку.

Могуће је донети закључак да је ова одлука утицала на привлачење других побуњеничких група, па је тако јануара 2006. године Заркави најавио спајање своје организације са пет других побуњеничких група које су деловале самостално у Ираку: Џаиш ат Таифа ал Мансура, Сараиа Ансар ат Тавхид, Сараиа ал Џихад ал Ислами, Сараиа ал Гураби и Китаиб ал Ахвал. Од ових организација настала је коалиција тзв. Мецлис Шура ал Муџахидин (МСМ) с циљем обједињавања и координисања терористичких акција свих цихадистичких снага у Ираку.

Убрзо након Заркавијеве смрти на чело АКИ долази Абу Хамза ал Муџахир (Абу Ајуб ал Масри) а МСМ најављује оснивање Исламске државе у Ираку (скраћено ИСИ, на арапском – Ad-Dawlatu al-Islamiyya fi al-Iraqi). Крајем исте године АКИ формално постаје организациони део Исламске државе у Ираку признавши врховни ауторитет њеног лидера Хамида Давуда Мухамеда Халила Аз Завија (Абу Омар ал Багдади). Постепеним јачањем ове организације, унутар које је ускоро почео да се назире један организациони део задужен за успостављање власти на освојеним територијама, Ал-Каида временом све више постаје потчињени део ИСИ-ја.²¹ До краја 2006. године финансирајући се из различитих извора, пре свега од пореза и различитих врста намета локалном станов-

¹⁹ „Године 2004. појавио се видео-снимак с насловом *Абу Мусаб ал Заркави коље Американца*. У њему је снимљено одсецање главе Американцу Николасу Бергу. Наводно, као освета за „срамна дела” САД у Абу Грайбу. Берг и касније жртве имали су на себи наранчасте комбинезоне, као затвореници из Абу Грайба” [Todenhefer 2016: 11].

²⁰ О каквој бруталности се радило говори и податак који износи Тоденхефер да се заменик Осаме бин Ладена, Ајман ал-Завахири пожалио бин Ладену да приликом Ал-Заркавијевих напада гине превише цивила, и то шиита, те да су бројније шиитске од америчких жртава. Како наводи Тоденхефер, за разлику од ал-Заркавија, челници Ал-Каиде залагали су се за помирење између сунита и шиита [Todenhefer 2016: 11].

²¹ Време ће показати касније кључну дистинкцију у погледу стратегија за које су се определила руководства Ал-Каиде и ИД. Наиме, док је прва усвојила и успешно организовала образац глобалне али флексибилне и детериторијализоване мреже, друга је управо инстинстирала на запоседању, управљању и константном ширењу територије – будућег халифата.

ништву, затим од изнуде и отмица и од препродаје нафте и природног гаса, ИСИ је зарађивао годишње од 70–200 милиона долара.²²

Период назадовања ИСИ-ја отпочео је 2007. године након што се неколико локалних сунитских група, окупљених око коалиције под називом Синови Ирака²³ у провинцији Анбар, успротивило акцијама које је до тада АКИ предузимао на овој територији против шиитске владе. Незадовољни овим акцијама, ускоро су почели да пружају и оружани отпор АКИ-ју, уз свесрдну војну и логистичку подршку коју су добили од америчке војске и локалних безбедносних формација. Да би се успешно успротивио овим нападима и неутралисао моћ Синова Ирака, АКИ је предузео низ оружаних акција и терористичких напада на несунитске групе, попут Јазиди²⁴, изазивајући тако потпуни хаос и пометњу међу различитим верским и етничким групама на северу Ирака.

Ипак, суочени са овим војним фактором регрутованим из редова локалног становништва, које је традиционално било склоно да пружа отпор новим управљачким структурама, ИСИ је био приморан да се повуче са неких делова територија, услед све интензивнијих појединачних акција на своје вође које су предузимале коалиционе снаге, као и због све ширег и озбиљнијег обима борбених акција које су на њих отпочели да изводе Синови Ирака. Према мишљењу Листера, ИСИ је у периоду од 2007. до 2009. године претрпео значајне губитке. Овако успостављену ситуацију на терену значајно је променила, у корист цихадиста, одлука америчке администрације да повуче своје војне трупе из Ирака.

Повлачење трупа које је уследило вршено је сукцесивно од јуна 2009. до августа 2010. и подразумевало је преношење одговорности за војно-безбедносну ситуацију у земљи на ирачке владине снаге, што је драстично смањило утицај коалиције Синови Ирака и омогућило ИСИ-ју да поврати иницијативу на терену и да искористи до крајњих граница дубоке друштвене, етничке и политичке поделе у земљи. Врло важна одлука за будућност ове терористичке организације било је пресељење њене централе и руководних активности у Мосул. Како су америчке трупе биле све малобројније у зонама војних операција, тако је све више расло неповерење вођства ирачке локалне коалиције према централној влади

Видети опширније: Graeme Wood, "What ISIS Really Wants?" *The Atlantic Monthly*, 03/2015. [The Atlantic].

²² Пред крај 2015. године процене вредности средстава којима располаже ИД кретале су се до 2.000 милијарди долара, с годишњим приливом од 2,9 милијарди долара. Како наводи новинар Милутин Митровић у свом тексту „Економија тероризма: ИСИС је бизнис“, објављеном 23. новембра 2015. на сајту Бизнис и финансије, ИД је тада контролисала територију величине Велике Британије, али са бројем становника мањим од Лондона [Mitrović 2015].

²³ Ова коалиција била је сачињена од девет локалних сунитских група из ирачке провинције Анбар и имала је више назива: Спашавање Анбара, Национални савет за спашавање Ирака, Покрет сунитског спашавања, Национални савет за буђење Ирака и Покрет сунитског буђења. Основана 2005. коалиција је престала да постоји 2013. године након што је тадашњи ирачки премијер Нури ал Малики одбио да њене припаднике интегрише у владине безбедносне снаге. Бројала је око 50.000 наоружаних бораца [Sons-of-Iraq 2021].

²⁴ Хити их сврстава у ултрашиитске секте међу којима су још и исмаилити, друзи, нусејри и Али-илахи [Hiti 1988: 235].

Нури ал Маликија која је, опет, са своје стране све мање пружала подршку овој коалицији, посебно у погледу финансирања које је постало нередовно и недовољно. Преокрет је наступио средином 2010. када је ИСИ понудио борцима сунитске коалиције веће плате од Маликијеве владе, што је довело до почетка регрутовања ових бораца у ИСИ.

Према Листеровом истраживању, Исламска држава у Ираку изгубила је у овом периоду 34 од 42 своја лидера који су представљали главно руководство. Да би макар делимично надоместила овај губитак, извела је серију великих напада на затворе у којима су неки од ових вођа били заробљени. Истовремено, активно се покреће информативна кампања у којој се инсистира на томе да је Абу Омар ал Багдади предодређен Богом вољом да постане халифа, јер наводно води порекло из племена Курејш²⁵ које, по исламској традицији, треба да да новог халифу. Након погибије ал Багдадија и Абу Ајуба ал Масрија априла 2010. године, ИСИ појачава своје пропагандне активности с циљем да њихов исламски државотворни пројект задобије легитимност и што већу подршку у становништву. Део тих активности подразумевао је да се и новопроглашеном лидеру ИСИ-ја, Абу Бакру ал Багдадију, припише курејшитско порекло.

Поред пропагандних интензивирају се све више и борбене активности. Серија бомбашких напада са огромним бројем жртава међу становништвом, указивала је на дубљу укорененост ИСИ-ја у локалне структуре и оживљавање његове оперативно-командне вертикале. Ова организација постаје све више ирачка, а њене активности на локалном и провинцијском нивоу бивају усклађеније са плановима које руководство има у националним оквирима. ИСИ постепено прави продор и у владин обавештајно-безбедносни апарат. И поред тога, оцењујући карактер и обим операција које је изводио, као и структуру саме организације у периоду до избијања сиријског грађанског рата, ИСИ је и даље био само терористичка организација.

ЗАОКРУЖИВАЊЕ ТЕРИТОРИЈЕ, УСПОСТАВЉАЊЕ ВЛАСТИ И ПРОГЛАШЕЊЕ ХАЛИФАТА

Почетком 2011. године, са „Арапским пролећем” у пуном замаху, Исламска држава у Ираку наставља процес ширења и професионализације започет крајем 2009. године. У своје редове прима официре, бивше војне команданте Садама Хусеина који су после 2003. искључени из војске новоустављеног ирачког режима. У зону војних операција укључене су јужне ирачке области са шиитским живљем и области на северу Ирака настањене Курдима. Операције су се изводиле готово свакодневно

²⁵ Староарабијско племе, огранак главног племена Кинана. Реч је о племенској групи Семита који су се у преисламско доба бавили номадством у пустим крајевима око Меке, у Хицазу, арабијској покрајини, а касније трговином и новчарством широм Арабије и суседних покрајина. Пророк Мухамед припадао је овом племену. После његове смрти искључиво право Курејшита на управљање муслиманском заједницом заступали су и бранили као тезу, двојица првих халифа, Абу Бакр и Омар [Smailagić 1990: 354].

и у великом броју, у више покрајина истовремено, или у врло кратким временским размацима. Ови интензивни и широко распрострањени напади имали су за циљ не само да нанесу велику материјалну штету, већ и да умање морал ирачких безбедносних снага.

У јулу 2012. године иницирана је дванаестомесечна кампања под називом „Разбијање зидова” која је имала за циљ ослобађање затворених чланова ИСИ-ја. У нападима на затворе у Тикриту и Абу Грайбу ослобођено је више од 500 затвореника од којих је њих 47 било осуђено на смрт, јер су припадали вођству терористичке организације. Као резултат фокусирања на прикупљање и искоришћавање обавештајних података уследила је нова кампања (јул 2013. – јул 2014), која је имала за циљ да умањи способност и поверење у снаге безбедности – кроз извођење циљаних напада и акција застрашивања. Број убистава припадника безбедности, као и претњи упућених високим војним и полицијским командантима, повећан је 150%. Пре него што је успео да се прошири у Сирији, искоришћавањем револуције и хаоса изазваног грађанским ратом у тој земљи, ИСИ је био у стању да освоји значајне површине државне територије и да њом управља.

Након ирачке уследила је сиријска фаза, рекли бисмо, насилне реисламизације која је подразумевала овладавање непријатељском територијом од стране ИСИ-ја и њену припрему за вођење будућег светог рата и успостављање цихадистичког поретка. Овде је важно напоменути да везе ИСИ-ја и његових претходника са Сиријом датирају од 2003. године, те да су успостављене и биле одржаване преко мреже за регрутовање бораца који су у Ирак долазили преко Сирије. Према подацима америчке владе, на које се позива Листер у свом истраживању, до 2007. године близу 90% страних бораца дошло је у Ирак преко Сирије.

Прве масовне грађанске немуре у Сирији, који су избили почетком 2011. а касније и хаотичне прилике настале услед избијања жестоког грађанског рата у овој земљи, Абу Бакр ал Багдади искористио је да упути Абу Мухамеда ал Џовланија у Сирију како би тамо организовао присуство и учврстио утицај ИСИ-ја.²⁶ По доласку у сиријску провинцију Хасака, Ал Џовлани се повезао са локалним цихадистичким групама, које су деловале широм земље, од којих је убрзо настала организација под називом Џабхат ал Нусра. У њеним редовима било је много лица претходно амнестираних од стране сиријског председника Башар ал Асада.²⁷

Поменути организација појавила се у јавности јануара 2012. године преузевши одговорност за самоубилачки бомбашки напад у Дамаску у којем је страдало најмање 40 особа. У прво време након овог терористичког

²⁶ Распламсавању грађанског рата и успону цихадизма у Сирији кроз помагање наводно „умерених” и „проверених” бораца против владе Башара ал Асада, допринеле су и активности западних обавештајних служби, пре свега САД и Велике Британије. Не по први пут, нагли успон ИД 2014. био је директна последица западних покушаја да се тврди цихадисти приказују као „борци за слободу” и да се сходно томе обилно наоружавају.

²⁷ Тоденхефер наводи да је Асад био идеалан пример непријатеља каквог су замишљали цихадисти: секуларни председник, алавит, савезник Ирана, прозападно и произраелски настројен [Todenhefer 2016: 15].

акта, њени челници негирали су било какву повезаност са ИСИ-јем, или Ал-Каидом и, због напада на цивилне циљеве, Џабхат ал Нусра изазвала је негодовање сиријске опозиције. Околности се до краја 2012. године, међутим, значајно мењају и Џабхат ал Нусра, која тада већ у својим редовима има око 2.000 људи, постаје релевантна милитантна организација са добро распоређеним и ефикасним снагама у Дамаску, те Дера'и на југу и Идлибу и Алепу на северу земље. Ово је утицало и на њену трансформацију од класичне терористичке организације у побуњеничке снаге, посебно у северном делу сиријске државне територије. Почетком наредне године извела је две војне операције против владиних снага зауевши том приликом режимске војне објекте у Идлибу и Алепу, учврстивши тако своју репутацију одлучног противника сиријске владе и њене војске. Колико је у томе успела, говори и податак да су широм Сирије избиле демонстрације против одлуке америчке администрације да Џабхат ал Нусру прогласи за терористичку организацију.

Војни успеси Џабхат ал Нусре охрабрили су Абу Бакра ал Багдадија да и отворено стави под своју контролу ову организацију, па је тако априла 2013. године јавно, у свом аудио-запису, обзнанио да је Џабхат ал Нусра огранак ИСИ-ја и да ове две организације, од тог тренутка, постају ИСИС (Исламска држава у Ираку и Аш-Шаму). Ал-Џовлани, међутим, одбацује ову објаву и у наредних неколико месеци успева да сачува самосталност своје организације. Суочен са оваквим развојем догађаја ал Багдади је био принуђен на промену тактичког наступа своје организације у Сирији, увидевши да је нужно да се непосредно и активно, умеша у ратне сукобе у Сирији и то преко страних бораца који су, незадовољни ал Џовланијем, напустили Џабхат ал Нусру и прикључили се ИСИС-у. Да би се наметнули као кључан фактор на сиријској ратној позорници почели су агресивно да шире свој утицај на северу и истоку Сирије.

Шест месеци након убиства високог сиријског команданта у Латакији, извршеног од стране ИСИС-а, уследила је почетком 2014. године на северу Сирије операција умерених група против ИСИС-а приморавши његове припаднике да се повуку у Раку марта исте године. Губитак значајног дела територије на северу Сирије био је, међутим, само привременог карактера. Након утврђивања главног центра у Раки, уследила је офанзива ИСИС-а из средишта сунитске Анбар провинције у Ираку, на град Фалуџу и делове Рамадија. Поновно усмеравање пажње на Ирак значило је, осим учвршћивања контроле над Анбаром и успостављања власти у овој провинцији, која се наслања на Сирију, и концентрацију снага за напад на опозиционе трупе на сиријској територији у источној провинцији Палмира, дуж реке Еуфрат, априла 2014. године. Ово је период када се војне операције ИСИС-а у Ираку и Сирији све више прожимају и изводе средствима, оружјем и људством које све чешће прелази ирачко-сиријску границу. У таквим околностима долази у јуну исте године до заузимања Мосула након чега се шири сунитски оружани устанак у Ираку. Охрабрен овим војним успесима, ИСИС, поводом отпочињања месеца Рамазана, објављује низ аудио-снимака од којих је најзначајнији

онај од 29. јуна, емитован на пет језика, који је најавио успостављање халифата.²⁸

Исламска држава (ИД), како се од тада назива територија халифата, следећу – 2015. годину је започела спектакуларним нападом и бестијалном егзекуцијом новинара париског часописа *Шарли ебго* (*Charlie Hebdo*). Тај преломни тренутак снажно је утицао на званичну одлуку Француске да се активно укључи у оружани сукоб против ИД. Француске војне снаге предузеле су тада серију разорних ваздушних удара на сиријски град Ар Раку, важно административно, привредно и енергетско упориште ИД у ком се тог тренутка налазило неколико хиљада бораца ИД. У септембру исте године француским војним снагама придружило се руско војно ваздухопловство започињући вишемесечну ваздушну операцију прецизних удара на положаје ИД у Сирији [AlJazeera 2017]. Као одмазда за ова бомбардовања и ракетирања, извршен је синхронизовани терористички напад на неколико локација у Паризу (новембар 2015) и оборен је руски цивилни авион са преко 200 путника. Такође, уследила је и серија терористичких напада са масовним жртвама у Багдаду, Анкари и Бејруту.

ЗАВРШНА ФАЗА – ПОЧЕТАК КРАЈА ИЛИ НОВИ ПОЧЕТАК

Након терористичког напада на Брисел и жестоке војне реакције западних земаља и Русије на циљеве ИД, пре свега у Сирији, дошло је до повлачења ове терористичке организације дубље у неприступачне делове ове земље и Ирака и, посебно, унутар сунитског становништва у већим градским срединама.²⁹ Руска војна интервенција у септембру 2015. драматично је променила однос снага у сиријском конфликту. И поред тога, припадници ИД наставили су да предузимају опсежне самоубилачке акције са масовним жртвама у овој ратом захваћеној регији али и у Европи, Азији и другим земљама, од којих су неке биле организоване од стране вишег руководства ИД док су друге организовали и извршили тзв. „вукови самотњаци”, појединци који прихватају позив Исламске државе за насиљем, али углавном делују сами и изоловано од осталих акција организације. До 2017. године, ИД је претрпела најзначајније територијалне губитке у Ираку, од Тикрита (2015) и Рамаде (2015–2016), преко Фалуџе (2016) и Мосула (2016–2017), а затим је остала и без два последња велика сиријска (градска) упоришта – своје престонице, града Раке и Деир аз-Зора. Како наводи Роа: „Почев од 2015. године и првих узмицања на терену, глобални цихад постао је приоритет Исламске државе. Надгле-

²⁸ За боље разумевање овог феномена да додамо и то да питање халифата и Пророковог наследника на челу муслиманске заједнице, према мишљењу већине стручњака (који не припадају теолошком кругу), представља више овоземаљско (световно), а мање религијско питање, што не имплицира закључак да, са теоријског становишта посматрано, дефинисање суштине овог појма није и даље проблематично и отворено за расправу.

²⁹ Угледни британски лист *Гардијан* изнео је констатацију да је у Мосулу, пред крај 2015. године, живело милион и по људи а да у њему нема више од 15.000 припадника ИД. Из овог податка лист је извукао закључак како је неопходно сравнити са земљом читав град уколико се жели поразити ИД у њему. Видети опширније: [Todenhöfer 2015].

дана непосредно од Абу Мохамед ел Аднанија, који је човек број два ове организације, она циља на то да изведе максимум атентата у западним земљама (али и да се прошири и развије у Азији). Страни добровољци се сада позивају да се након обуке врате у земље свог порекла” [Roа 2017: 126–127]. Нужна је скепса у погледу перспектива за опстанак ИД у измењеним околностима: „С локалног аспекта, Исламска држава је досегла свој територијални максимум, отуда њен прелазак на интернационални тероризам. Са севера је блокирају Курди, на истоку шиити, на западу остаци алавита, заштићени и проширени захваљујући руској војној интервенцији [...] На југу, Исламска држава није могла да се пробије ни у Либан ни у Јордан [...] Осим тога, имала је тешкоћа с комбиновањем врло трибалистичке локалне базе с позивом на „интернационализацију” становништва. Њена дубока противречност је у томе што истовремено са заступањем интереса једне локалне групе, сунитских Арапа, има намеру да своју снагу црпи упућивањем позива на глобални цихад” [Roа 2017: 129].

Након губитка знатне територије а поготово после погибије Ал-Багдадија³⁰ октобра 2019, ИД је била принуђена да напусти дотадашњи стратегијски приступ у сукобима, који се махом заснивао на извођењу широких војних операција и да се врати у оквире класичне терористичке праксе – предузимања акција на тактичком нивоу какве изводи већина герилских и/или терористичких организација у свету. Иако у дефанзиви и сатерана у територијалне џепове у Сирији и Ираку, Исламска држава је показала зачуђујућу жилавост и способност прилагођавања новонасталим околностима које су, почетком наредне године, наступиле на регионалном војно-политичком плану, али и у сфери развоја глобалне безбедносне ситуације додатно усложене појавом пандемије изазване појавом вируса ковид-19.

У једној од својих радио посланица Исламска држава је упутила упозорење Америци како се ИД већ налази на прагу Европе, ширећи се од Истока на Запад преко земаља централне Африке [Erdeljan 2019]. Када је реч о афричком континенту, идеологија салафијског цихадизма присутна је овде већ деценијама, посебно у региону Сахела, и испољава се у терористичком деловању организације Исламска држава Велике Сахаре (ИДВС) и других терористичких група и организација исламистичке провенијенције [Cook and Sanderson 2016]. Напори које на сузбијању ИДВС предузимају француске војне снаге, потпомогнуте америчким специјалцима, у појединим државама овог региона као што су Буркина Фасо, Мали и Нигер, не само да нису уродили плодом већ су се на мети цихадиста нашле и поједине приморске земље у залеђу Сахела попут Бенина, Гане, Обале Слоноваче и Тогоа [Zimmerman 2020]. На истоку континента угрожене су Кенија, Уганда и Мозамбик. Зона деловања милитантних исламиста проширена је и на централноафрички регион, територију Демократске Републике Конго, где је присуство бораца ИД обелодањено још средином 2018. у једном од последњих Ал-Багдадијевих обраћања јавности [Beevog and Berger 2020].

³⁰ Наследила га је особа под ратним именом Абу Ибрахим ал-Хашими ал-Курејш.

Охрабрује чињеница да се у скорашње време појавило неколико студија аналитичких институција на ову тему³¹, те се надамо да свеукупна јавност, посебно она академска, неће изгубити интересовање за ову безбедносну претњу – у мери у којој је то учинила након војничког пораза Исламске државе у Сирији и Ираку.

ЗАКЉУЧАК

Околности које су довеле до настанка Исламске државе део су ширих политичких и друштвено-историјских процеса у региону Блиског истока. Као што се преко ноћи нису стекли услови за њену појаву, време је показало да ни истискивање са историјске позорнице ове парадржавне структуре неће бити ни лако ни брзо, без обзира на њено коначно територијално и војно узмицање. Оно што се не би смело занемарити јесте чињеница (на коју је овде више пута већ указивано) да је реч о специфично структурисаној терористичкој организацији, која је показала да уме да се и војнички супротстави далеко надмоћнијем противнику. Ако јој је то успело једном, разумно је претпоставити да ова терористичка организација, тренутно принуђена да делује из дубоке тајности, може опет доспети у жижу светске јавности јер је, као што смо видели, реч о структури са богатим војним искуством и материјалним средствима, уз то оперативно покретљивој и способној за прилагођавање различитим ситуацијама на терену и геополитичким приликама у региону Блиског истока.³²

Такође, не би се смела заборавити нити потценити чињеница да најснажније оружје Исламске државе и њој сличних терористичких организација данас јесте страх којим се манипулише не само као средством за остварење циљева, већ и као циљем по себи а који је обрнуто пропорционалан тренутној реалној снази и претњама ове и других организација исламистичко-цихадистичког типа. Да се послужимо релевантним мишљењем двојице добрих познавалаца Исламске државе Мајкл Вајса и Хасан Хасана, које у основи гласи да се људи боје ове терористичке организације јер јој је временом придодата симболика зла, и то оног у исконском смислу и, као таква, већ на сам помен њеног назива, изазива у свести већине људи широм света ирационални страх и неоправдану забринутост [Hassan et al. 2015].

У мери у којој кључни политички актери у свету прихвате ове чињенице као реалност, зависиће конкретни резултати и коначан исход у глобалном супротстављању овој терористичкој организацији.

³¹ Међу њима најновија, она од Ђузепеа Дантића (Giuseppe Dentic), истраживача са Италијанског института за међународне политичке студије, под називом *Terrorism in the Sahel Region: An Evolving Threat on Europe's Doorstep*. Видети: [IEMed. European Institute of the Mediterranean].

³² У прилог реченом, индикативан је успешан повратак Талибана на власт у Авганистану, али и утисак о западној а посебно америчкој слабости и немогућности да створе званичне, трајне политичке структуре у исламском свету које би биле способне на самостални опстанак.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Божовић, Раде (2015). *Пућ ислама: поглед у исламско-арајску културу*. Београд: Службени гласник.
- Еспозито, Џон Л. (2002). *Оксфордска историја ислама*. Београд: Слио.
- Еспозито, Џон Л. (1994). *Исламска историја: мит или стварност?*, Београд: Просвета.
- Грбић, Зоран С. (2018). Куран и хадис: изворишта међуконфесионалног сукоба? Нови Сад: *Култура Јолиса*, XV, Посебно издање бр. 2.
- Танасковић, Дарко (2008). *Ислам – дојма и живои*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Alam, Haled Fuad (2015). *Džihadista iz susjedstva: Islamska država pred našim vratima*. Beograd: Evro-Giunti.
- Alam, Haled Fuad (2012). *Globalni islam*. Beograd: Službeni glasnik (prevod: Anđela Milivojević; redakтура превода: Darko Tanasković).
- Božović, Rade i Vojislav Simić (2003). *Pojmovnik islama*. Beograd: Narodna knjiga-Alfa.
- Hiti, Filip (1988). *Istorija Arapa od najstarijih vremena do danas*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kolman, Evan (2006). *Džihad Al – Kaide u Evropi*. Beograd: Udruženje diplomaca Centra Džordž Maršal: Altera.
- Lewis, Bernard (2004). *Kriza islama*. Beograd: Čarobna knjiga.
- Potežica, Oliver (2007). *Vehabije: između istine i predrasude*. Beograd: Filip Višnjić.
- Roa, Olivije (2017). *Džihad i smrt*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Said, Edvard (2008). *Orijentalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek
- Smailagić, Nerkez (1975). *Uvod u Kur'an*, Zagreb.
- Smailagić, Nerkez (1990). *Leksikon islama*. Sarajevo: Svjetlost.
- Šindler, Džon R. (2009). *Nesveti terror: Bosna, Al Kaida i uspon globalnog džihada*. Beograd: Službeni glasnik.
- Todenhefer, Jirgen (2016). *Deset dana u "Islamskoj državi"*. Beograd: Laguna.
- Weiss, Mihael and Hassan Hassan (2015). *ISIS: u srcu vojske terror*. Zagreb: Buybook.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Aljazeera (2017). Доступно на: Video: Ruski bombarderi uništili postrojenja ISIL-a | Borbe protiv ISIL-a Vijesti | Al Jazeera. Приступљено: 8. 12. 2021.
- Beevor, Eleanor, Berger, Flore (2020). ISIS militants pose growing threat across Africa. 2. June 2020. Доступно на: <https://www.iiss.org/blogs/analysis/2020/06/csdp-isis-militants-africa>. Приступљено: 13. 9. 2021.
- Brookings (2016). The Islamic State's coming rural revival. Доступно на: <https://www.brookings.edu/blog/markaz/2016/10/25/the-islamic-states-coming-rural-revival/>. Приступљено: 8. 12. 2021.
- Cook, G. Jennifer and Thomas M. Sanderson (2016). Militancy and the Arc of Instability: Violent Extremism in the Sahel. CSIS. 27. September 2016. Доступно на: <https://www.csis.org/analysis/militancy-and-arc-instability>. Приступљено: 21. 9. 2021.
- Dentice, Giuseppe (2021). Terrorism in the Sahel Region: An Evolving Threat on Europe's Doorstep. IEMed – IEMed. European Institute of the Mediterranean, 22. September 2021. Доступно на: <https://www.iemed.org/publication/terrorism-in-the-sahel-region-an-evolving-threat-on-europes-doorstep/>. Приступљено: 22. 9. 2021.
- Erdeljan, Borivoj (2019). Naslednik bez nasledstva. *Danas* 6. 11. 2019. Доступно на: <https://www.danas.rs/kolumna/borivoj-erdeljan/naslednik-bez-nasledstva/>. Приступљено: 13. 9. 2021.
- Hashim, Mohanad (2014). "Iraq and Syria: Who are the foreign fighters?". BBC. September 3, 2014. Доступно на: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-29043331>. 21/09/21

- Lister, Charles (2014). Profiling the Islamic State, Brookings Doha Center, Qatar, 13/2014. Доступно на: www.brookings.edu/research/reports2/2014/12/profiling-islamic-state-lister. Приступљено: 4. 12. 2021.
- Mitrović, Milutin (2015). Ekonomija terorizma: ISIS je biznis, *Biznis & Finansije* 23. новембар 2015. Доступно на: www.bif.rs/2015/11/ekonomija-terorizma-isis-je-biznis/. Приступљено: 13. 9. 2021.
- Sons-of-Iraq (2021). Доступно на: <https://en.wikipedia.org/wiki/Sons-of-Iraq>. Приступљено: 13. 9. 2021.
- Todenhöfer, Jürgen (2015). I know Isis fighters. Western bombs falling on Raqqa will fill them with joy. *The Guardian*. 27 November 2015. Доступно на: <http://www.theguardian.com/commentisfree/2015/nov/27/bomb-isis-west-learned-nothing-from-war-terror-defeat-muslim-world-equal-partner>. Приступљено: 13. 9. 2021.
- Wood, Greame (2015). "What ISIS Really Wants?" *The Atlantic Monthly*, 03/2015. Доступно на: <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2015/03/what-isis-really-wants/384980>. Приступљено: 21. 9. 2021.
- Zimmerman, Katherine (2020). Salafi-jihadi ecosystem in the Sahel 22. April 2020. Доступно на: <https://www.aei.org/research-products/report/salafi-jihadi-ecosystem-in-the-sahel/>. Приступљено: 13. 9. 2021.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ISLAMIC STATE – BETWEEN YESTERDAY AND TOMORROW

by

BORIŠA N. LEČIĆ

Faculty of Law and Business Studies

"Dr. Lazar Vrkatić"

Bulevar oslobođenja 76, Novi Sad, Serbia

SUMMARY: In the early 2014, the global political scene was marked by the emergence of the so-called Islamic State established in the Middle East. It was a direct result of the military intervention of the Western military alliance in Iraq in 2003 and it created chaos ensuing the intervention in this country and the wider region of the Middle East. The pivotal religious and political concept of its operation is a form of government based solely on Islamic (Sharia) law. The origins of this unrecognized, paramilitary, terrorist organization were linked to the year 2004 when the fundamentalist, militant Sunni groups, along with other Islamist organizations, jointly took part in the armed conflict against Western, military invasion forces operating in Iraq. The additional target of their terrorist activities was the political regime officially in power in Iraq at the time, which operated politically and militarily in cooperation with the US and pro-Western forces. The religious and political ideology of the so-called Islamic state is exemplified by the propaganda tactics of violence and extreme interpretation of the Koran and radical Islam as well as by the continual fight against Christians and Jews. It is founded on the methodological promotion of war as a means to quench the non-Muslim countries and Muslim apostates. Establishing the global caliphate, or the global Islamic state, with extreme organizational and functional structure, was the primary strategic objective of the newly formed organization. The emergence of the Islamic State has opened a number of issues which are speculative in part. Although very present in public and covered by the media, this

phenomenon has not yet been fully explored scientifically. The more profound causes of the occurrence and development of ID can be viewed and followed concurrently with the emergence and development of Islamism and its forms – from Wahhabism to present day Islamic terrorism at the beginning of the 21st century. In order to address these issues, uncover and comprehend the true essence of the phenomenon of the Islamic State, it was necessary to thoroughly explore the origins and development of this phenomenon. It has undoubtedly played an important role in the destabilization of the international peace and security, caused a different political, military and security constellation of the most important countries on the global political scene, and in part, caused their polarization and confrontation based on petty political, economic and other interests.

KEYWORDS: The Islamic State; Terrorism; Terrorist organization; Caliphate; Islamic radicalism

АНАЛИЗА ПОВЕЗАНОСТИ ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА И ЗАПОШЉАВАЊА МЛАДИХ У СРБИЈИ

МАРИНА З. САВКОВИЋ

Универзитет Сингидунум
Пословни факултет
Данијелова 32, Београд, Србија
msavkovic@singidunum.ac.rs

САЖЕТАК: Млади у Србији сматрају се осетљивом групом на тржишту рада. Продужен период трагања за адекватним запослењем, као и усклађеност компетенција младих са захтевима послодаваца представљају посебан изазов. Неповољна економска кретања релативно лошије утичу на дипломце. Циљ овог рада је утврђивање улоге високог образовања у контексту запошљавања дипломаца у Србији. На основу анализе садржаја одговарајућих националних правно-стратешких докумената који се односе на високо образовање, рад и запошљавање, дошло се до закључка да расту разлике између академског и струковног високог образовања у контексту образовних исхода и очекиваних стандарда квалитета. У том смислу, академске високообразовне установе треба да развијају додатне услуге подршке како би се дипломцима академских студија помогло да започну своју каријеру.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: високо образовање, тржиште рада, млади, запошљавање, потребе послодаваца, универзитетски каријерни центри
JEL: E24, J08, J24, J48, I23

УЛОГА ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА У ДРУШТВУ

Кроз историју, високообразовне институције имале су истакнут друштвени значај и то се преваходно огледало кроз образовање елита које су представљале покретача научног, технолошког, економског и друштвеног развоја уопште [Chankseliani 2021: 110]. Снажна развојна улога високог образовања се у том смислу и даље не доводи у питање [Chankseliani 2021;

Voni et al. 2016; Oketch 2014], иако је временом приступ високом образовању постао много инклузивнији. У савременим условима ставови управа високообразовних установа су подељени, почевши од циља стицања комплексних знања која сама по себи представљају корист за друштво, до веома јасног тржишног приступа „образовања за каријеру”, подржаног од стране посебних организационих јединица у оквирима високообразовних институција [Савковић 2016]. Поставља се питање постоји ли јасна идеја сврхе и улоге високог образовања у Србији и како се у том смислу препознаје веза са тржиштем рада и релевантним потребама привреде. Другим речима, потребно је анализирати значај запошљивости дипломаца у Србији, превасходно са становишта захтева и ограничења одређених и препознатих кроз правно-стратешка документа на националном нивоу.

Болоњском декларацијом је предвиђено успостављање Европске зоне високог образовања и имплементација система упоредивих академских знања и пратећих докумената, „како би се унапредила способност за запошљавање европских грађана и међународна конкурентност европског система високог образовања” [Болоњска декларација 1999]. Тако су се потписнице Болоњске декларације обавезале да ће, сем научно-образовних, културних и иновационих достигнућа, као приоритет усвојити развој квалификација потребних за запошљавање и успешан каријерни развој. Посебно се истиче да ће звање након првог циклуса високог образовања, као и конкретни ниво квалификације, бити препознат и релевантан на европском тржишту радне снаге. У том смислу, запошљивост се сматра мером квалитета високог образовања и веома важним елементом Болоњског процеса [Stivne et al. 2010].

Правно-стратешким оквиром који произлази из Болоњске декларације, а затим и националних докумената прави се разлика између струковних и академских студија. Струковне студије су фокусиране на техничка и примењена знања, кроз комбиновање теоријског и практичног учења. Академске студије су усмереније ка концептуално-теоријским знањима и даљем научном усавршавању. Ипак, финална очекивања студента у оба случаја свде се на проналажење адекватног запослења, односно повезивање са послодавцима који њихове компетенције сматрају корисним за остварење својих циљева.

МЛАДИ НА ТРЖИШТУ РАДА У СРБИЈИ: ИЗАЗОВИ И ПЕРСПЕКТИВЕ

Млади се суочавају са бројним изазовима приликом трагања за адекватним запослењем. Овде се говори о: продуженој потрази за послом, добијању нестандартних радних уговора, неповољним економским условима рада, проналажењем неадекватног запослења у смислу врсте и степена квалификација и слично [Савковић и др. 2016]. Због тога се лица до 30 година старости сматрају осетљивом групом на тржишту рада.

Последице економске кризе 2008. године превасходно су се односиле на погоршање положаја младих на тржишту рада: чести случајеви

нестандардног запослења, дугорочно тражење посла, обесхрабривање по питању радне активности и слично. Као посебан проблем јавиле су се последице структурне неусаглашености тржишта рада, односно теоријског карактера образовања и неадекватне сарадње образовних установа и послодаваца [Савковић 2016: 578]. Примећен је тренд дугорочног погоршања релативног положаја лица са факултетском дипломом на тржишту рада у односу на остале сегменте становништва, због смањене тражње за њиховим квалификацијама и рањивости сектора у којима су млади генерално запослени [Gligorov et al. 2011].

Након вишегодишње рецесије и краткотрајног опоравка стопе економског раста у последњих неколико година у Србији, глобална пандемија изазвана вирусом ковид-19 довела је до нове дестабилизације економске активности, посебно у сектору услуга, где као запослени доминирају управо млади до 30 година старости. Криза као последица утиче на младе углавном у три смера [Lee et al. 2020]:

1. Поремећаји процеса образовања, обука и учења на радном месту,
2. повећане тешкоће са којима се сусрећу тражиоци посла и млади који по први пут улазе на тржиште рада, и
3. губитак послова и прихода, који су праћени погоршањем квалитета и стабилности запослења.

Табела 1. Регистрована незапосленост у Србији (2019–2020)

Категорије незапослених лица	Стање на дан 31. 12. 2019.	Стање на дан 31. 12. 2020.	Апсолутна промена	% промена
Укупно	506.865	491.347	-15.518	3,06 смањење
Млади до 30 година (III, IV и V) CCC	58.237	59.585	1.348	2,31 повећање
Млади до 30 година (VII-1 и VII-2) CCC	16.742	18.164	1.422	8,49 повећање

Извор: Национална служба за запошљавање, 2021.

У односу на укупан број регистрованих незапослених лица крајем 2019. године, број незапослених у 2020. години се смањио. Имајући у виду економске изазове настале услед актуелне пандемије, претпоставка је да је део активних тражилаца посла обесхрабрен у његовом тражењу и стога је постао неактиван на тржишту рада. У посматраном периоду број регистрованих незапослених лица до 30 година старости се повећао. То се посебно односи на младе до 30 година са факултетском дипломом. Дати податак се може тумачити у контексту последица економске кризе, односно раста цикличне незапослености, када се смањује тражња за радницима одређених квалификација. Налаз је упоредив са последицама кризе из 2008. године које су представљене у уводу овог рада. Због претходно наведеног, иако се сматра да су млади са факултетском дипломом у бољем положају у односу на лица са дипломом основне или средње школе,

проблем незапослених дипломаца се актуелизује и потребно је наћи начин ефикасног коришћења овог изузетно значајног ресурса друштва.

Табела 2. Учесници мера активних политика запошљавања

1. 1. 2019. – 31. 12. 2019.		1. 1. 2020. – 31. 12. 2020.	
Млади до 30 година (III, IV и V) CCC	Млади до 30 година (VII-1 и VII-2) CCC	Млади до 30 година (III, IV и V) CCC	Млади до 30 година (VII-1 и VII-2) CCC
26.179	8.569	15.085	26.836
% учешћа конкретног сегмента незапослених од укупног броја учесника у МАПЗ			
57,56	18,90	56,21	25,42

Извор: НСЗ, 2021. године

Током наведене две године међу учесницима мера активних политика запошљавања доминирали су млади до 30 година. Приметан је раст броја лица са факултетском дипломом која су користила овај вид услуга Националне службе за запошљавање. Дати налаз је објашњив повећаним бројем званично регистрованих дипломаца без запослења током 2020. године.

АНАЛИТИЧКИ ОКВИР

У раду је коришћена анализа садржаја као доминантан истраживачки метод. Анализом су обухваћени релевантни национални законски и подзаконски акти, као и стратешки документи који се односе на високо образовање, запошљавање и тржиште рада. Истраживачка питања су формулисана на следећи начин:

- Да ли и на који начин се релевантним правно-стратешким документима на националном нивоу препознаје повезаност високог образовања и тржишта рада?
- Да ли се значај учења за рад и професију различито сагледава у појединим сегментима високог образовања?
- Да ли правни и стратешки оквир представљају подстицајни фактор за унапређење запошљивости дипломаца у Србији?
- Како се сагледава улога центара за каријерно вођење и саветовање у контексту квалитета високог образовања?

У контексту постављених питања, анализираће се наведена листа правних и националних стратешких докумената:

- 1) Закон о раду,
- 2) Закон о високом образовању,
- 3) Правилник о стандардима и поступку за акредитацију високошколских установа,
- 4) Закон о дуалном моделу студија у високом образовању,
- 5) Национална стратегија запошљавања за период 2021. до 2027. године,

- 6) Стратегија развоја образовања и васпитања у Републици Србији до 2030. године (предлог)¹,
- 7) Национална стратегија за младе за период од 2015. до 2025. године, и
- 8) Стратегија унапређења положаја особа са инвалидитетом у Републици Србији за период од 2020. до 2024. године.

Анализа је ограничена на високо образовање и обухваћени су делови докумената који су релевантни за постављена истраживачка питања. У обзир су узети делови текста који се садржајно могу довести у везу са високим образовањем, запошљавањем младих и потребама послодавца у општем смислу. У обзир је узет коначан број докумената усвојених на националном нивоу. То може представљати ограничење анализе, имајући у виду да универзитети и високошколске установе имају своје статуте и друге документе којима регулишу свој рад, практично учење студената и сарадњу са привредом.

АНАЛИЗА ПРАВНО-СТРАТЕШКИХ НАЦИОНАЛНИХ ДОКУМЕНАТА

Законом о раду (ЗОР), нису посебно обухваћена питања која се односе на високо образовање. Степен образовања у општем смислу се наводи у контексту интерног Правилника о организацији и систематизацији послова (Члан 24, Став 2), као и неопходног елемента уговора о раду у којем је потребно навести степен образовања особе која обавља посао на конкретној позицији (Члан 33). Такође, ЗОР-ом се забрањује дискриминација по основу степена образовања, затим спречавање радника да се образује и слично (Члан 20), као и обавезе да послодавац омогући образовање, стручно оспособљавање и усавршавање запосленог у складу са захтевима радног места (Члан 49). Образовни ниво је важан и у контексту одређивања зараде (Члан 104, Став 3). Може се закључити да се у ЗОР-у ни у једном моменту не помиње високо образовање, нити му се даје посебан значај, сем у контексту одговарајућег и траженог степена образовања и квалификација за конкретно радно место.

Законом о високом образовању (ЗВО), обухваћени су значај, циљеви и други важни елементи високог образовања у Србији. Високо образовање се сматра делатношћу од посебног значаја за Републику Србију (Члан 2). Ипак, у оквиру циљева високог образовања се не помињу запошљавање и запошљивост дипломаца, изузев веома индиректно у оквиру „преношења научних, стручних и уметничких знања и вештина” (Члан 3, Циљ 1), „образовања креативне популације која непрекидно усваја и ствара нова знања” (Члан 3, Циљ 4) и „обезбеђивања једнаких услова за стицање високог образовања и образовања током читавог живота” (Члан 3, Циљ 5). Остали циљеви су превасходно академске природе или су везани за друштвено-развојни напредак на националном и међународном нивоу. Прин-

¹ У моменту израде анализе, *Стратегија развоја образовања и васпитања* се налазила у процесу јавне расправе. Анализирани документ ће бити замењен усвојеном стратегијом до момента објављивања овог рада.

ципи на којима се заснива делатност високог образовања такође нису директно, нити индиректно повезани са тржиштем рада и запошљавањем (Члан 4).

Према ЗВО, два од седамнаест чланова Националног савета за високо образовање бирају се на препоруку Привредне коморе Србије, али не нужно из редова послодаваца. Такође, два од седам чланова Управног одбора Националног акредитационог тела се бирају на предлог Привредне коморе Србије, а баве се пословима „послова акредитације, провере квалитета високошколских установа и јединица у њиховом саставу, вредновања студијских програма и обезбеђивања квалитета у високом образовању” (Члан 14, Став 1). Комисија за акредитацију, као стручни орган Националног тела за акредитацију који спроводи акредитацију и контролише квалитет рада високошколских установа, има 17 чланова и не подразумева учешће представника привредних субјеката. Може се закључити да представници привреде имају релативно маргиналну улогу у креирању високообразовне политике на националном нивоу. Академски студијски програми, према актуелном ЗВО, немају нужно за циљ оспособљавање студената за укључивање у радни процес, већ „развој и примену научних, уметничких и стручних достигнућа”. Струковни студијски програми подразумевају „оспособљавање студената за примену и развој стручних знања и вештина потребних за укључивање у радни процес”. Садржај студијског програма предвиђен ЗВО-ом не подразумева било какву везу са тржиштем рада и потребама привреде (Члан 38).

Иако високошколска установа може да обавља комерцијално-иновациону делатност и буде оснивач привредних друштава (Члан 43), то се по ЗВО не доводи у везу са запошљавањем дипломаца и тржиштем рада. У оквиру интегративне функције универзитета и других самосталних високошколских установа наводе се њихове области надлежности и обухватају: вођење, саветовање и подршку студентима, односно образовање током читавог живота (Члан 53, надлежности 14 и 13), што представља конкретну везу ЗВО са тржиштем рада. Такође, наводи се да „високошколска установа ради остваривања сарадње на развоју студијских програма у складу са потребама тржишта рада, има савет послодаваца” (Члан 60, Став 3). Савет високошколске установе ипак не укључује представнике послодаваца. Такође, услов за избор у било које академско звање не подразумева искуство рада у привреди, односно претходну сарадњу са послодавцима (Члан 74). Предавач ван радног односа може да буде ангажован у оквиру првог или другог степена студија, а у питању може бити и представник привреде, иако то ЗВО није експлицитно дефинисано (Члан 80). Права студената су дефинисана Чланом 101. ЗВО и ни једно од десет наведених права се не може директно повезати са унапређењем запошљивости и стицањем знања и вештина у складу са захтевима тржишта рада.

Према *Правилнику о стандардима и пословику за акредитацију високошколских установа* (Правилник), Стандардом 4 се регулишу питања студија, односно садржај и опис квалификација студијских програма. Практична знања у складу са потребама послодаваца су препозната кроз

Квалификације које означавају завршетак основних струковних студија (Стандард 4.1.1), и односе се на „примену знања и разумевање у професији” [Правилник: 8]. Стандардом 4.1.3 који се односи на Квалификације које означавају завршетак специјалистичких струковних студија, наводе се „продубљено знање, разумевање и стручне вештине... као вид посебне припреме и одговарајуће је за успешан рад у области специјализације” и „знања и вештине потребне за тимски рад при решавању сложених проблема из струке” [Исто: 9]. У квалификације које означавају завршетак мастер струковних студија (Стандард 4.1.4), уврштено је „знање и разумевање у области студирања” које „представља основу за развијање критичког мишљења и примену знања у пракси”. Последњи поменути стандард обухвата квалификацију оспособљености „за решавање практичних проблема у привредним предузећима и јавним установама”. Квалификацијама које се очекују и стандардизују за сва три циклуса академских студија нису препозната практична знања и вештине потребне за директно укључивање у радни процес, али је Правилником предвиђен „кратки програм студија који има јасно дефинисану структуру, сврху и исходе учења” чија је сврха „стручно оспособљавање лица са стеченим високим образовањем за укључивање у радни процес”. Након кратког програма студија издаје се сертификат са јасно дефинисаним компетенцијама, али више детаља овог програма није дато конкретним Правилником.

Закон о дуалном моделу студија у високом образовању, искључује академске високошколске установе и односи се искључиво на високе струковне студије. Овим Законом се омогућава учење кроз рад које је саставни део посебно акредитованог (или већ постојећег) студијског програма, а практични део наставе се изводи у просторијама послодавца. Студенти су на овај начин директно повезани са стручњацима релевантним за њихов студијски програм и на тај начин се припремају за тржиште рада. Подршку студентима у дуалном моделу студија пружају: ментор код послодавца, који води и надгледа учење кроз рад, и академски ментор, који са ментором код послодавца „планира, прати, реализује и вреднује учење кроз рад” (Члан 2). План реализације учења кроз рад заједно састављају послодавац и високошколска установа. Највећи број циљева увођења дуалног модела студија у високом образовању јесте директно или индиректно повезан са тржиштем рада, понашањем на радном месту и каријерном развоју (Члан 3). Овим Законом се предвиђа подршка студентима кроз каријерно вођење и саветовање (Члан 9), као и заштита права студената предвиђена ЗВО-ом и правним актима којима се предвиђа заштита и безбедност на раду, укључујући спречавање дискриминације. Послодавац и ментор код послодавца морају испунити стручне и етичке критеријуме како би се квалификовали за учешће у овом програму. Права и обавезе између високошколске установе и послодавца регулишу се путем два уговора: Уговором о дуалном учењу (између високошколске установе и послодавца) и уговором о учењу кроз рад (између послодавца и студента). Поменути уговорима су предвиђена права и обавезе високошколске установе, послодавца и студената, као и могући разлози и последице

прекида уговора. Студент има право на материјалну и финансијску надокнаду, што укључује најмање 50% основне зараде за дане које је провео радећи у просторијама послодавца. Важно је истаћи да су, за разлику од дуалног модела средњошколског образовања, лица укључена у образовни процес пунолетна, па су у ситуацији да самостално и својевољно склапају уговор са послодавцем и исти евентуално раскину. Студент може одабрати да учење кроз рад реализује код више од једног послодавца. У надлежности високошколске установе је оцењивање стручности ментора код послодавца, оцењивање студената као и планирање и извођење завршног рада.

Националном стразијемјом зајошљавања од 2021. до 2026. године лица са високошколском дипломом се посматрају као најмањи сегмент регистрованих незапослених лица (14,6% у 2019. години, односно око 77.000 особа). Наводи се и да поседовање факултетске дипломе период тражења посла чини дупло краћим у односу на просечно незапослено лице. У том смислу, дипломци се не сматрају приоритетном групом која ће бити у фокусу националне политике запошљавања.

Предлојом Стразијемјје развоја образовања и васпићања у Републици Србији до 2030. године превасходно се препознају помаци у области високог струковног образовања, у контексту исхода учења и унапређења компетенција наставног кадра, као и уопштена оцена унапређења сарадње високог образовања са привредом [2021: 19]. Овом стратегијом се препознаје каријерно вођење и саветовање подједнако доступне за ученике, студенте и одрасле, које, између осталог омогућава проходност кроз различите нивое квалификација и унапређену покретљивост на тржишту рада. Ипак, област каријерног вођења и саветовања се у даљем тексту стратегије уређује искључиво у области основног и средњег образовања.

Национална стразијемјја за младе за период од 2015. до 2025. године (Национална стратегија за младе) као национални стратешки документ не уређује посебно питања која се односе на високо образовање, али се као стратешки циљеви формулишу „Унапређена запошљивост и запосленост младих жена и мушкараца”. Дати стратешки циљ је праћен специфичним циљем који се односи на „Повећану усклађеност знања, вештина и компетенција које се стичу у процесу целоживотног учења, с потребама тржишта рада”. Дати специфични циљ је праћен предвиђеним активностима: „Осигурати транспарентнији и инклузивнији приступ ка послодавцима и другим релевантним актерима у раду акредитационе комисије и акредитационих поткомисија високошколских установа” и „Унапредити механизме подршке послодавцима и другим релевантним актерима који спроводе програме целоживотног учења младих” [Национална стратегија за младе, 2015 :10]. Овде се предвиђа и активност унапређења услова и механизма за стицање стручних пракси на свим нивоима образовања. Закључује се да се датим националним стратешким документом потенцијра значај применљивости и препознатости образовања и квалификација у контексту тржишта рада на свим нивоима. Ипак, треба имати у виду да се ова стратегија од самог почетка заснивала на бројним другим страте-

шким документима, укључујући: ЗВО, Националну стратегију за каријерно вођење и саветовање у Републици Србији, Стратегију развоја образовања Србије до 2020. године, Националну стратегију запошљавања за период 2011–2020. године и друге важне законе и документе. Национална стратегија за младе, без других подржавајућих докумената (чије је важење у међувремену истекло или им се садржај променио), недовољно је утемељена да би била основ за обезбеђивање запошљивости и образовања за каријеру у оквиру високообразовних институција, посебно за дипломце академских студијских програма.

Стратегијом унапређења положаја особа са инвалидитетом у Републици Србији за период од 2020. до 2024. године не доводе се у везу питања високог образовања, тржишта рада и запошљавања. У Стратегији се наводи релативно низак проценат високообразованих особа са инвалидитетом, али само као аспект образовне структуре и релативно неповољног положаја овог сегмента становништва.

УНИВЕРЗИТЕТСКИ КАРИЈЕРНИ ЦЕНТРИ

Универзитетски каријерни центри се сматрају својеврсним посредником на тржишту рада који кроз своју основну делатност унапређује могућности дипломаца да пронађу адекватно запослење. Обављајући активности каријерног вођења, саветовања и образовања за каријеру, универзитетски каријерни центри доприносе смањењу структурне неусаглашености на тржишту рада и помажу послодавцима да пронађу кандидате са одговарајућим квалификацијама. Крајњи циљ универзитетских каријерних центара је оспособљавање студената за образовање, обуку и рад, односно управљање сопственом каријером [Савковић 2016], што је у складу са савременим праксама које се примењују у свету рада и очекивањима да је развој властите каријере превасходно одговорност сваког појединца [Dessler 2007].

Стратегија каријерног вођења и саветовања у Србији истекла је 2015. године, а исту није наследио ни један сличан стратешки национални документ, па универзитетски каријерни центри убрзано губе на значају. Резултати претходне анализе показују да актуелни правно-стратешки оквир не обавезује високо образовне установе академских студија да развијају овакав вид подршке студентима, већ ЗВО то предвиђа као могућност, уз неопходност самосталног финансирања активности. С друге стране, на основу анализираних докумената не може се закључити веза између исхода учења у оквиру академских студија са потребама послодаваца. Последично, недовољна регулисаност рада универзитетских каријерних центара може дугорочно негативно утицати на капацитете ових јединица, односно применљивост знања и запошљивост дипломаца академских студија.

Националном стратегијом за младе, у оквиру тематске целине „Запошљавање и предузетништво”, као специфичан циљ наводи се „Развијен функционални и одржив систем каријерног вођења и саветовања младих”,

што подразумева високообразовне установе. Даље се истичу активности у оквиру става „Унапредити програме и методологију каријерног вођења и саветовања за студенте”. Ово је јасан аргумент у прилог важности конкретних активности за практично учење и запошљивост студената, посебно када се акредитационим захтевима и исходима учења дати циљеви не подразумевају.

ЗАКЉУЧАК

Може се извести општи закључак да академско високо образовање и тржиште рада нису доведени у везу, сем путем захтева послодаваца да радници поседују факултетску диплому за одређене радне позиције. Индиректна веза се уочава кроз могућност постојања центара за каријерно вођење и саветовање у оквиру факултета и универзитета, односно савета послодаваца који има нејасно дефинисану улогу. Високо струковно образовање у смислу процеса и исхода учења може директно довести у везу сарадњу са тржиштем рада и оспособљавањем за конкретну професију, посебно кроз дуални модел студија.

Академске високошколске институције спону са тржиштем рада би превасходно требало да успостављају путем универзитетских и факултетских центара за каријерно вођење и саветовање студената. Имајући у виду да су центри за каријерно вођење и саветовање искључиво у надлежности високообразовних установа, укључујући финансирање ових стручних служби, тренутно непостојање Стратегије каријерног вођења и саветовања у Републици Србији студентима може ускратити могућности адекватне подршке потребне за информисање о тржишту рада, стицање првог радног искуства и започињање адекватне каријере. Постоји опасност да академско високо образовање постане само себи сврха, а да академска диплома буде пре сигнал, него гаранција послодавцима да неко поседује знања, вештине и ставове потребе за успешно обављање конкретног посла.

Овде се не поставља питање да ли универзитети и факултети у Србији обављају своју делатност у складу са предвиђеним националним оквирима и циљевима. Ипак, може се закључити да и даље постоји потенцијал за унапређење препознатљивости и улоге универзитетских и факултетских центара за развој каријере у контексту структурног усаглашавања тржишта рада и унапређење економско-социјалног положаја младих у Србији.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Болоњска декларација (1999). Европска зона високог образовања. Заједничко саопштење европских министара образовања са састанка у Болоњи 19. јуна 1999. године. Закон о високом образовању (2020). *Службени гласник РС*, бр. 88/2017; 73/2018; 27/2018 – др. закон, 67/2019; и 6/2020 – др. закони.

- Закон о дуалном моделу студија у високом образовању (2019). *Службени њласник РС*, број 66/2019-3.
- Закон о раду (2018). *Службени њласник РС*, бр. 24/2005; 61/2005; 54/2009; 32/2013; 75/2014; 13/2017. – одлука УС; 113/2017; и 95/2018. – аутентично тумачење.
- Национална стратегија за младе за период од 2015. до 2025. године (2015). *Службени њласник РС*, 22/2015.
- Национална стратегија запошљавања за период 2021. до 2027. године (2021). *Службени њласник РС*, 18/2021.
- Правилник о стандардима и поступку за акредитацију високошколских установа (2019). Београд: Национални савет за високо образовање.
- Савковић, Марина (2016). Универзитетски каријерни центри у стратегијама образовања и запошљавања. *Зборник Мајнице српске за друшћивене науке*, 157–158: 577–589. [DOI: 10.2298/ZMSDN1658577S].
- Савковић, Марина и Јелена Гајић (2016). Млади на тржишту рада у савременим условима: једно поређење Европске уније и Србије. *Социологија*, LVIII(3): 450–466.
- Стратегија каријерног вођења и саветовања у Републици Србији (2010). *Службени њласник РС*, 16/2010.
- Стратегија унапређења положаја особа са инвалидитетом у Републици Србији за период од 2020. до 2024. године (2020). *Службени њласник РС*, 44/2020.
- Boni, Alejandra and Melanie Walker (2016). *Universities and Global Human Development: Theoretical and Empirical Insights for Social Change*. London: Routledge.
- Chankseliani, Maia; Ikboljon Qoraboyev and Dilbar Gimranova (2021). Higher education contributing to local, national, and global development: new empirical and conceptual insights. *Higher Education*, 81(1): 109–127. [DOI: 10.1007/s10734-020-00565-8>17.02.2021]
- Dessler, Gary (2007). *Osnovi menadžmenta ljudskih resursa*. Beograd: Data status.
- Gligorov, Vladimir; Kosovka Ognjenović; Robert Stehrer and Hermine Vidovic (2011). The labour market in Serbia: an assessment. *WiiW Monthly report*, No 2/2011. Vienna, 21–27.
- Oketch, Moses; Tristan McCowan and Rebecca Schendel (2014). *The Impact of Tertiary Education on Development: a Rigorous Literature Review*. London: Department for International Development.
- Sangheon Lee, Dorothea Schmidt-Klau and Sher Verick (2020). The Labour Market Impacts of the COVID-19: A Global Perspective. *Indian Journal of Labour Economics*, 63: 1–15. [DOI: 10.1007/s41027-020-00249-y> 22.02.2021]
- Stiwne, Elinor Edvardsson and Mariana Gaio Alves (2010), Higher Education and Employability of Graduates: will Bologna make a difference? *European Educational Research Journal*, 9(1): 32–44.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Стратегија развоја образовања и васпитања у Републици Србији до 2030. године (2021). Предлог. Доступно на: https://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2021/02/1-SROVRS-2030_MASTER_0402_V1.pdf. Приступљено: 26. 10. 2021.
- International Labour organization. Decent work definition, Доступно на: <https://www.ilo.org/global/topics/decent-work/lang--en/index.htm>. Приступљено: 4. 3. 2021.

ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN HIGHER EDUCATION
AND YOUTH EMPLOYMENT IN SERBIA

by

MARINA Z. SAVKOVIĆ
University "Singidunum"
Business faculty
Danijelova 32, Belgrade, Serbia
msavkovic@singidunum.ac.rs

SUMMARY: Young people in Serbia are considered a vulnerable group in the labor market. The extended period of searching for adequate employment, as well as the harmonization of the competencies of young people with the requirements of employers present a special challenge. Young people with a university degree need less time to find a job, although unfavorable economic trends have a relatively worse effect on graduates. The aim of this paper is to determine the role of higher education in the context of employment of graduates. Based on the analysis of the content of the relevant national strategic documents related to work, employment and higher education, it was concluded that the differences between academic and vocational higher education are growing in the context of educational outcomes and expected quality standards. In this regard, academic higher education institutions need to develop additional services to help graduates of academic studies begin their careers.

KEYWORDS: Higher education, Labor market, Youth, Employment, Employers' needs, Student career centers

JEL: E24, J08, J24, J48, I23

УТИЦАЈ РЕФОРМЕ ПОРЕСКОГ СИСТЕМА НА ПОСЛОВАЊЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

АЛЕКСАНДРА ТОШОВИЋ СТЕВАНОВИЋ

Висока школа за пословну економију и предузетништво
Митрополита Петра 8, Београд, Србија
aleksandra.tosovic.stevanovic@gmail.com

САЊА ЈЕЛИСАВАЦ ТРОШИЋ

Институт за међународну политику и привреду
Македонска 25, Београд, Србија
sanja@diplomacy.bg.ac.rs

ГОРДАНА ПЕШИЋ

Министарство финансија Републике Србије
Сектор за другостепени порески и царински поступак
Одељење за другостепени порески поступак
Булевар Немањића 14а, Ниш, Србија
gordana.pesic5@gmail.com

САЖЕТАК: У раду је извршена анализа реформе пореског система и њеног утицаја на пословање пореских обвезника у Републици Србији. Циљ рада је да се утврди да ли реформске мере пореске политике поспешују запошљавање, стимулишу становништво за покретање сопственог посла и смањују неформалну (сиву) економију смањењем висине и броја државног и локалног оптерећења. Истраживање је рађено у Републици Србији, методом анкетања на територији градова Београда, Новог Сада и Ниша. Статистичка тестирања прикупљених података су рађена софтверским програмом израђеним за потребе овог истраживања у програмском пакету SPSS¹.

---

¹ Statistical Package for Social Sciences (Софтвер за статистичку обраду података).

Подаци су обрађени статистичком методом анализе варијансе (ANOVA) и урађен је Левенов тест о хомогености варијансе. Ради извођења поузданих закључака у истраживање су укључени званични подаци о променама пореза на додату вредност и пореза на доходак, као и доприноса за пензијско и инвалидско осигурање пореских обвезника у Републици Србији у укупном износу и према компонентама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: порески систем, запошљавање, порез на додату вредност, порез на доходак грађана, зарада

JEL: H21, H25, H26, H71, K34.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Ефикасан порески систем представља значајан фактор економског развоја за сваку земљу. Због тога је и за Републику Србију од великог значаја анализа реформе пореског система и ефикасност њеног спровођења.

Само привредни субјекти који не послују према институционализованим правилима на тржишту могу се сматрати делом незваничне или „сиве економије” [Вејакović 2015: 423]. Економске активности у „сивој зони” су све чешћа појава. Таква економија није опорезована и не доприноси бруто домаћем производу државе. Ради се о сложеној појави која има озбиљне последице за фискалну политику државе.

Врсте економских активности које се не пријављују на рачунима националног дохотка потпадају под дефиницију неформалне економије [Khuong et al. 2020: 103], а у домаћој и међународној литератури реч „неформална економија” описана је на различите начине као што су: *црна, скривена, нередовна, незванична, подземна и сива економија* [Gyls 2005: 27].

Суштина пословања у сивој зони јесте предузимање одређених активности у циљу непријављивања прихода односно избегавања плаћања пореза и непореских намета како би се увећала добит привредног субјекта. Незаконита избегавања плаћања пореза (порез на додату вредност, порез на добит правних лица...) не представљају „покретачку снагу” која иницира настанак или ширење сектора „сиве економије”, већ њену нуспојаву [Wohlfahrt 2011: 388]. Због овога, корупција има позитиван утицај на величину сиве економије, а растућа сива економија негативно утиче на званични раст бруто домаћег производа (БДП) [Schneider and Enste 2000: 98].

Према Слемроду [Slemrod 2007: 25] плаћање пореза мора бити законска одговорност грађана, уз неопходне казне уколико до непоштовања прописа дође, али чак и поред казни, знатне утаје пореза постоје и увек ће постојати. Због тога се сматра да важну улогу у превенцији незаконитог избегавања плаћања пореза игра и свођење пореског терета у разумне оквире чиме се ублажавају фактори који доприносе повећању интензитета отпора плаћању пореза [Gravelle 2015: 3]. Међутим, перцепција ризика откривања неплаћања пореза, као и мишљења о општој толерантности пореске евазије у друштву такође су повезани са нижим пореским моралом власника и директора предузећа и предузетника [Радуловић 2019: 57, 58].

Сузбијање сиве економије представља велики изазов за све владе света, јер ова појава нигде није у потпуности искорењена. Просечан обим сиве економије у Европској унији износи око 18% бруто домаћег производа [Крстић и Радуловић 2018: 1], а према процени Националног програма за сузбијање „сиве економије” (2015), њено учешће у укупној економској активности Србије у претходних неколико година, варира у интервалу 20–30% бруто домаћег производа.

Међутим, оно што и додатно представља проблем у вези са истраживањем величине и степена развоја сиве економије, односи се не само на методе које би требало користити за процену величине сиве економије, већ и на саме процене, јер су различите емпиријске студије дале потпуно различите процене и обрасце [Schneider and Enste 2000: 27].

Креатори фискалне политике мерама консолидације директно утичу на пословање предузећа. Како неформална (сива) економија представља скуп свих економских активности над којима савремене државе немају надзор, она не подлеже опорезивању и не доприноси бруто домаћем производу земље. Спречавање евазије пореза врши се реформама фискалних прописа [Кулић и др. 2015: 9]. Реформа пореског система може донети боље резултате опорезивања и имати далекосежне последице на привређивање и на БДП, због тога што постоји изразита осетљивост промене пореза на резултате рада предузећа.

С обзиром да би велике промене обима сиве економије имале снажан утицај на фискална и макроекономска кретања у једној земљи [Арсић и др. 2018: 87], основни циљ овог рада јесте истраживање и препознавање сиве економије у Србији и утицај реформе пореског система на њено смањење. Само добро организована контрола и примена савремених контролних метода може да доведе до очекиваних резултата и успешног функционисања пореског система у целини, а самим тим и до остварења планираног обима прилива јавних прихода у буџету Србије.

ПРОГРАМ ЕКОНОМСКИХ РЕФОРМИ ПОРЕСКИХ ПРИХОДА

Проблеми са којима се годинама сусрећу предузетници у Републици Србији односе се на неефикасност јавног сектора и обимност бирократије. Осим тога, уочени су проблеми у процесу реформи последњих година, који се односе на лошу наплату пореза [Крстић и др. 2013: 29, 38, 89]. Успешно спровођење структурних реформи пореског система и транспарентност у управљању јавним финансијама, као и решавање ових проблема довело би до смањења јавних расхода и успостављања фискалне одрживости, као и унапређења макроекономске стабилности. Истовремено, јачање административних капацитета и институција гарантују квалитет пружања услуга и подршку приватном сектору. Приоритет фискалне политике је усмерен ка јачању пореске дисциплине, повећању ефикасности наплате пореза и борби против сиве економије. На овај начин се могу обезбедити унапређења општих услова привређивања и равноправност у пословању.

Да би се постигли ови резултати Влада Републике Србије је 3. марта 2016. усвојила *Програма економских реформи за период од 2016. до 2018. године*, а Решењем министра финансија бр. 119-01-282/2019-24, од 18. јула 2019. године образована је Радна група за израду и праћење спровођења *Програма економских реформи за период 2020–2022. године*. Програм економских реформи је документ који је Република Србија, као држава кандидат за пријем у чланство Европске уније (ЕУ), у предприступном периоду израдила у циљу успостављања платформе за ефикасније фискално планирање и кординацију економских политика. У пореском систему Србије, у поређењу са системима земаља ЕУ, уочени су проблеми ефикасности, правичности и једноставности, који су захтевали хитно решавање, јер су оптерећивали целокупне јавне финансије Србије [Тмушић и Кеџман 2015: 247–248].

Током протеклих година спроведена је реформа пореског система у више фаза, и то по сваком пореском облику.

У области опорезивања промета, најзначајнија је реформа пореза на додату вредност (ПДВ). Његова примена од 2005. године представља значајан искорак у усклађивању српског пореског система са системима модерних тржишних економија, јер се од 2005. примењује Закон о порезу на додату вредност, па се уместо дотадашњег пореза на промет уводи порез на додату вредност. У Европској унији, на концепту пореза на додату вредност се, већ више од четири деценије, темељи опорезивање потрошње [Santini 2015: 49]. Прелазак на опорезивање промета у свакој фази уместо само у малопродаји, довео је до повећања наплате пореза и боље контроле пореских обвезника. С обзиром да је у питању јавни приход који доноси највише средстава у државном буџету, а имајући у виду кризу са којом се српска економија суочава извршено је повећање првобитно уведених пореских стопа. Прво је од 1. октобра 2012. године, према Закону о изменама и допунама Закона о порезу на додату вредност [Службени гласник РС, бр. 93/12], општа стопа повећана са 18% на 20%, а затим је од 1. јануара 2014. године, по Закону о изменама и допунама Закона о порезу на додату вредност [Службени гласник РС, бр. 108/13], посебна стопа повећана са 8% на 10%. Такође, као и код осталих пореских облика, предвиђено је подношење пореске пријаве у електронској форми и то почев од 1. јула 2014. године, према Закону о пореском поступку и пореској администрацији [Службени гласник РС, бр. 93/12], што је допринело увођењу у легалне токове пословања и смањењу неформалне економије [Службени гласник, бр. 80/02. и 68/14].

У случају ПДВ-а усвојен је европски начин примене закона о ПДВ-у, с циљем даљег усаглашавања са прописима Европске уније који уређују област опорезивања потрошње ПДВ, стварање повољнијих услова за пословање привредних субјеката, спречавање евентуалних злоупотреба, као и обезбеђивање унапређења контроле ПДВ-а од стране пореске управе. Примена европских модела ПДВ-а је основни услов за приступање Европској унији.

Такође, од великог значаја је и спроведена реформа пореза и доприноса. Утицај ове реформе најбоље се може видети на примеру конкретних предузећа како на микро нивоу, тако и на макро нивоу сагледавањем последица промена на сва предузећа у Републици Србији. Истовремено сагледавање на микро и макро нивоу даје праву слику на основу које се може адекватно закључивати и одлучивати о утицају спроведене реформе.

Поред претходно наведеног, примећена је и потреба за радикалном променом система опорезивања дохотка у Србији [Нешић 2016: 83]. Спроведена реформа Пореза на доходак грађана дала је одличне резултате, а посебно се истичу позитивни резултати промена висине стопа по којој се опорезују поједини приходи. Изменом Закона о порезу на доходак грађана у 2013. години [Службени власник РС, бр. 108/13], стопа пореза на зараде са 12% снижена је на 10%, а имајући у виду да је то један од првих пореских облика код кога је дошло до значајних измена, закон је дао смернице за даљу реформу у том смеру и код осталих пореских облика.

С тим у вези спроведена је и реформа доприноса за фонд ПИО, односно стопа доприноса за фонд повећана је са 22% на 24%, а затим је 2014. године извршено још једно повећање доприноса за ПИО тако да се сада доприноси за овај фонд обрачунавају по стопи од 26%.

На Слици 1 може се видети какав је био карактер фискалне политике у периоду од 2006. до 2019. године.

Слика 1. Карактер и ефекти фискалне политике у периоду 2006–2019. године.

Извор: [Министарство финансија 2018: 71]

Иако су пореска оптерећења у Србији нижа у односу на западноевропске земље, пораст парафискалних намета и гломазни и успорени административни апарат су неки од фактора који доводе до пораста „сиве економије“. Истраживање које је спроведено за потребе овог рада између осталог је показало да је став већине предузетника да желе да развијају своје пословање и да запошљавају нове раднике, али да су обавезе према

држави велике и да их успоравају у брзом развоју. Став представника Асоцијације малих и средњих предузећа Србије, је да су порези преви-соки и да би смањење истих омогућило њихово уредно плаћање, што би повећало прилив средстава у буџету [Програм економских реформи за период од 2016. до 2018. године, 2015: 150].

ЗНАЧАЈ РЕФОРМЕ ПОРЕСКОГ СИСТЕМА

Имајући у виду да су пореска евазија и највише недисциплине у погледу извршавања обавеза присутни у области обрачунавања и плаћања доприноса за обавезно социјално осигурање, уведено је електронско пријављивање радника и подношење јединствене електронске пореске пријаве [ЕРП, 2020: 106]. Ова измена закона допринела је смањењу рада на црно и повећању новчаних средстава у буџету. Испитаници су у поступку истраживања потврдили да се стимулативном пореском политиком јача приватни сектор, а самим тим смањује се „сива економија” и повећавају се новчана средства у буџету.

Тренд раста инвестиција се наставља упркос порасту пореза на додату вредност. Почев од 2000. године до 2019. године, Србија је привукла више од 26 милијарди евра страних директних инвестиција (СДИ). Заједно са започетим економским реформама, Србија се позиционирала као једна од најзначајнијих инвестиционих дестинација Централне и Источне Европе. Листу компанија које већ послују на тржишту предводе ФЦА (Fiat Chrysler Automobiles), Бош (Bosch), Мишелин (Michelin) и многи други. Нето стране директне инвестиције у 2015. години у Србији износиле су 1,8 милијарди евра и биле су 45,6% више него у 2014. години. Народна банка Србије очекује даљи раст како домаћих тако и страних улагања. Фискални савет Србије оценио је да су инвестиције компонента БДП-а, која је својим растом од готово 10% покренула опоравак привредне активности у 2015. години.

Фискални параметри у Србији су се приметно поправили током 2016. и 2017. године. Последњи расположиви подаци за буџет показују значајно смањење дефицита консолидованог сектора. Дефицит државе у 2016. години износио је 2%, уместо планираних 4% БДП-а. Умањење фискалног дефицита у 2016. години било је последица снажног повећања јавних прихода [Николић 2016: 5]. Највећи допринос расту БДП-а потекао је од веће активности у услужним секторима, која су, збирно посматрано, повећана за око 4% у последње три године. У првом кварталу 2019. године значајан је међугодишњи реални раст БДП. Повољна кретања у 2019. години, што би је довело до смањења јавног дуга.

Реформске мере пореске политике окренуте су у правцу стимулесања пореских обвезника, односно почетника у приватном сектору. У прилог овакве пореске политике усвојен је сет мера од стране Владе Републике Србије у сарадњи са ММФ-ом, за Реформу пореске политике, који се управо односи на јачање приватног сектора. Смањење пореза и доприноса за

најниже зараде, охрабрује почетнике за покретањем приватног посла и њиховим увођењем у легалне токове пословања.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Циљ истраживања је мерење и сагледавање директног и индиректног утицаја реформе пореза и доприноса на пословање пореских обвезника, ради адекватног закључивања о њиховом реалном успеху. Хипотеза од које се у раду полази је да: *Реформске мере пореске пољитике стимулишу стипановништво на покрепање соипствене посла и лејално пословање, што доводи до смањења незајослености и повећања буџета*. Приликом истраживања аутори су у циљу добијања потпуне слике узрока и последица користили више научних метода (статистички метод анализе варијансе – ANOVA – *Analysis of variance* и Левенов тест о хомогености варијансе) ради сагледавања проблематике реформе пореза на додату вредност, затим реформе пореза на доходак грађана и доприноса за ПИО са свих аспеката.

Аутори су за потребе овог рада урадили истраживање на територији три града у Републици Србији: Београд, Нови Сад и Ниш. На територији града Београда испитан је укупно 61, на територији града Новог Сада испитано је 137, а на територији града Ниша укупно 108 испитаника. Укупан број испитаника у анкети био је 306 од тога 146 мушкараца и 160 жена, старости 18–66 година. Стручна спрема испитаника је у највећем броју средња (укупно 107), вишу стручну спрему први степен поседује 60 испитаника, високу стручну спрему односно академске студије 98, мастер 35 и шест доктора наука.

Од укупно 306 испитаника највише њих ради у приватним фирмама (35,6%), потом следе испитаници који раде у фирмама које нису у приватном власништву (33,7%), и Пореској управи (30,7%). Од укупног броја пореских службеника који раде у Пореској управи, укључено је њих 11,8% у поступак истраживања и они директно раде на пословима принудне наплате у Одељењу принудне наплате. Затим следе испитаници који раде у Одељењу канцеларијске контроле на пословима контроле пореских обвезника (8,5%), а најмање су заступљени испитаници запослени у Одсеку за пореско рачуноводство у (5,2%), као и службеници који раде у Одељењу за теренску контролу и обављају контролу пореских обвезника на терену у истом проценту.

За статистичка тестирања ових података, коришћен је софтверски програм, који су аутори направили у програмском пакету SPSS². Подаци су обрађени статистичком методом анализе варијансе ANOVA и урађен је Левенов тест о хомогености варијансе. За доношење закључка од значаја, коришћени су и резултати других научноистраживачких радова, као

² Програмски пакет SPSS је софтверски алат који омогућава аутоматизовану статистичку анализу. Основни софтвер укључује следеће функционалности: дескриптивна статистика, биваријантна статистика, предвиђања нумеричких исхода и групна предвиђања.

и званични подаци о променама пореза на додату вредност и пореза на доходак као и доприноса за пензијско и инвалидско осигурање пореских обвезника у Републици Србији у укупном износу и по компонентама.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

На основу обрађених прикупљених података аутори долазе до следећих резултата:

1) На питање: *Да ли смањење пореза на зараде постоје задовољавање?*, испитаници су одговорили на следећи начин:

- 1 – *Никако се не слажем* – одговор је дало 13 испитаника;
- 2 – *Претежно се не слажем* – одговор је дало 28 испитаника;
- 3 – *Нити се слажем нити се не слажем* – одговор је дало 66 испитаника;
- 4 – *Претежно се слажем* – одговор је дало 87 испитаника;
- 5 – *Слажем се у потпуности* – одговор је дало 112 испитаника.

На питање *Да ли смањење пореза на зараде постоје задовољавање?* добијени су одговори у којима се највећи број испитаника слаже у потпуности са овом тврдњом (36,6%), потом следи одговор да се претежно слажу са постављеном тврдњом (28,4%), да нити се слажу нити се не слажу (21,6%), да се претежно не слажу са овом тврдњом (9,2%), док је 4,2% испитаника одговорило да се никако не слажу са овом тврдњом. Добијени одговори од испитаника показују да се највећим делом испитаници слажу у потпуности и претежно да би смањење пореза на зараде поспешило запошљавање.

На основу добијених резултата истраживања произлази закључак да се смањењем пореза на зараде повећава запошљавање и прилив новчаних средстава у буџету.

2) На питање: *Да ли смањење пореза и доприноса на најниже зараде, стимулише грађане на окупљање социјалне послужбене?*, испитаници су одговорили на следећи начин:

- 1 – *Никако се не слажем* – одговор је дало 18 испитаника;
- 2 – *Претежно се не слажем* – одговор је дало 35 испитаника;
- 3 – *Нити се слажем нити се не слажем* – одговор је дало 50 испитаника;
- 4 – *Претежно се слажем* – одговор је дало 91 испитаник;
- 5 – *Слажем се у потпуности* – одговор је дало 112 испитаника.

На питање *Да ли смањење пореза и доприноса на најниже зараде, стимулише грађане на окупљање социјалне послужбене?* добијени су одговори међу којима је највећи број испитаника изјавило да се слажу у потпуности са овом тврдњом (36,6%), потом следи одговор да се претежно

слажу са постављеном тврдњом (29,7%), да нити се слажу нити не слажу (16,3%), да се претежно не слажу са постављеном тврдњом (11,4%), док је најмање испитаника одговорило да се никако не слажу са тврдњом (5,9%). На основу добијених одговора може се закључити да се испитаници највећим делом слажу у потпуности и претежно да би смањење пореза и доприноса на најниже зараде стимулисало грађане на покретање сопственог посла.

Истраживање је потврдило да смањење пореза и доприноса на најниже зараде поспешује запошљавање и покретање приватног посла.

3) На питање: *Да ли се стимулативном политиком смањује неформална економија, смањењем висине и броја државних намета?*, испитаници су одговорили на следећи начин:

- 1 – *Никако се не слажем* – одговор је дало 10 испитаника;
- 2 – *Претежно се не слажем* – одговор је дало 25 испитаника;
- 3 – *Нити се слажем нити се не слажем* – одговор је дало 100 испитаника;
- 4 – *Претежно се слажем* – одговор је дало 104 испитаника;
- 5 – *Слажем се у потпуности* – одговор је дало 67 испитаника.

На питање *Да ли се стимулативном политиком смањује неформална економија, смањењем висине и броја државних намета?*, добијени су следећи одговори: да се претежно слажу са овом тврдњом (33,9%), затим да се нити слажу нити се не слажу са овом тврдњом (32,6%), да се слажу у потпуности са овом тврдњом (21,8%), да се претежно не слажу са овом тврдњом (8,1%), и да се никако не слажу са овом тврдњом (3,2%).

Може се закључити да се испитаници слажу да се стимулативном политиком смањује неформална економија смањењем висине и броја државних и локалних намета.

Код рачунања аритметичке средине и стандардне девијације прво се извршило кодирање тврдњи и то тврдњи никако се не слажем додељена је вредност 1, претежно се не слажем 2, нити се слажем нити се не слажем 3, претежно се слажем 4, слажем се у потпуности 5. На основу тога када се збирно посматрају добијени резултати може се закључити да су испитаници највише сагласни са постављеном тврдњом „Смањење пореза на зараде поспешило би запошљавање” код које је највећа вредност (АС=3,84), потом следи тврдња „Смањење пореза и доприноса на најниже зараде, стимулише грађане на покретање сопственог посла” (АС=3,80). Најмање су се испитаници сложили са тврдњом „Стимулативном политиком се смањује неформална економија смањењем висине и броја државних и локалних намета” (АС=3,63).

Табела 1. Добијени резултати испитивања сагласности са постављеним тврдњама

Тврдња	Никако се не слажем	Претежно се слажем	Нити се слажем нити се не слажем	Претежно се слажем	Слажем се у потпуности	АС	СД
Смањење пореза на зараде поспешило би запошљавање	13 (4,2%)	28 (9,2%)	66 (21,6%)	87 (28,4%)	116 (36,6%)	3,84	1,144
Смањење пореза и доприноса на најниже зараде, стимулише грађане на покретање сопственог посла	18 (5,9%)	35 (11,4%)	50 (16,3%)	91 (29,7%)	112 (36,6%)	3,80	1,217
Стимулативном политиком се смањује неформална економија смањењем висине и броја државних и локалних намета	10 (3,2%)	25 (8,1%)	100 (32,6%)	104 (33,9%)	67 (21,8%)	3,63	1,107

Извор: Прорачун аутора.

Посматрајући дисперзију у одговорима испитаника, односно различитости у одговарању на постављене тврдње може се закључити да је највећа дисперзија у одговору код тврдње „Смањење пореза и доприноса на најниже зараде, стимулише грађане на покретање сопственог посла” (СД=1,217), потом следи тврдња „Смањење пореза на зараде поспешило би запошљавање” (СД=1,144). Најмања дисперзија у одговорима код испитаника је код тврдње „Стимулативном политиком се смањује неформална економија смањењем висине и броја државних и локалних намета” (СД=1,017), где су испитаници били највише усаглашени са својим одговорима.

Да би се испитали добијени резултати по питању постојања разлика између посматране групе, у овом случају узео се године живота испитаника и применили статистичка метода анализе варијансе ANOVA. Пре него што се спроведе ANOVA анализа, спровешће се Левенов тест о хомогености варијансе. Овај тест полази од апсолутних одступања вредности узорка од њихових аритметичких средина. Уколико постоји статистички значајна разлика код аритметичких средина то означава да постоји једнакост варијансе основног скупа, ако не постоји статистички значајна разлика, значи да не постоји једнакост варијансе основног скупа.

Табела 2. Тест хомогености варијансе

Тврдња	Левенова статистика	Степен слободе 1	Степен слободе 2	Значајност (Сиг.)
Смањење пореза на зараде поспешило би запошљавање	1,022	4	301	0,396
Смањење пореза и доприноса на најниже зараде, стимулише грађане на покретање сопственог посла	1,942	4	301	0,103
Стимулативном политиком се смањује неформална економија смањењем висине и броја државних и локалних намета	1,204	4	301	0,309

Извор: Прорачун аутора

Резултати добијени применом Левеновог теста хомогености варијансе (Табела бр. 2) показали су да код тврдње „Смањење пореза на зараде поспешило би запошљавање” ($p = 0,396$) и код тврдње „Смањење пореза и доприноса на најниже зараде, стимулише грађане на покретање сопственог посла” ($p = 0,103$), постоји статистички веома значајна разлика о једнакости варијансе скупова. Док код тврдње „Стимулативном политиком се смањује неформална економија смањењем висине и броја државних и локалних намета” ($p = 0,309$) и осталих тврдњи постоји статистички значајна разлика, и код ових наведених тврдњи постоји једнакост варијансе основних скупова.

Након што је урађен Левенов тест хомогености варијансе урађена је ANOVA анализа (Табела бр. 3). Код ANOVA-е анализе испитано је постојање разлика између средњих вредности посматраних група, када се као јединица посматрања узму године испитаника.

Табела 3. Резултати ANOVA-е анализе за године старости испитаника.

	Сума квадрата	Степени слободе	Варијанса	Ф-тест	Значајност (Сиг.)
Између група	14,104	4	3,526	2,756	0,028
П1 Унутар групе	385,049	301	1,279		
Укупно	399,154	305			
Између група	10,013	4	2,503	1,707	0,148
П2 Унутар групе	441,425	301	1,467		
Укупно	451,438	305			
П3 Између група	5,371	4	1,343	1,304	0,268
Унутар групе	309,900	301	1,030		
Укупно	315,271	305			

Извор: Прорачун аутора

Добијени резултати применом ANOVA-е анализе показују да код следећих тврдњи постоји статистички значајна разлика између аритметичких средина група и то: Смањење пореза на зараде поспешило би запошљавање (Ф-тест = 2,756; $p = 0,028$), добијени одговори код ове тврдње показују да постоји значајна разлика у одговорима када се посматрају године старости испитаника. Код осталих тврдњи добијени су такви одговори да не постоји значајна разлика у одговорима код испитаника када им се посматрају године старости.

У овом раду, у поступку истраживања, потврђена је хипотеза с почетка рада да „Реформске мере пореске политике стимулишу становништво за покретањем сопственог посла и легалним пословањем, што доводи до смањења незапослености и повећања буџета”.

ЗАКЉУЧАК

Свака држава полазећи од општих интереса, утврђује финансијску расподелу пореског терета сходно пореској снази обвезника. На пореску обавезу плаћања пореза, обвезници различито реагују. Поједини обвезници свесни пореског терета измирују пореске обавезе, а други порезом оптерећени појединци, полазећи од својих посебних интереса, не прихватају ову расподелу.

Пун ефекат реформских мера очекује се након потпуног преласка пореских обвезника на електронско пословање чиме бисмо имали комплетан увид у стање и прилике јавног сектора. Подстицаји од стране државе у виду ослобађања пореза и доприноса за новозапослене раднике, такође су дали значајне резултате у циљу унапређења пословања предузетника и запошљавање нових радника.

Реформским мерама значајно се утицало на смањење пореске евазије, која за последицу има неповољне фискалне ефекте. Постојање прилично великог обима избегавања плаћања пореза изазива последице које по свом значају могу да буду озбиљне за привреду једне земље. Активности на откривању и сузбијању евазије пореза могу бити ефикасне само ако су стално планске и засноване на научним достигнућима.

Институционалне мере за спречавање евазије пореза спроводе се сарадњом између владиних организација. Чланство у међународним и регионалним пореским асоцијацијама, склапање уговора о размени информација, размена идеја и стратегија у борби против фискалних кривичних дела управо доводе до њихових сузбијања. Такође је од велике помоћи и примена технологије, примена рачунара приликом прегледа и анализе електронских евиденција, вештачење пореске утаје извршене путем компјутера, обука особља за испитавање и обрачунавање, истрага и прикупљање доказа, откривање превара, разумевање и интерпретација закона.

На основу истраживања, које је спроведено за потребе овог рада, које је имало за циљ да испита хипотезу да „Реформске мере пореске политике стимулишу становништво за покретањем сопственог посла и

легалним пословањем, што доводи до смањења незапослености и повећања буџета” може се закључити да је постављена хипотеза потврђена и да реформске мере пореске политике спроведене у Србији стимулишу становништво за покретањем приватног бизниса и легалним пословањем, што доводи до смањења незапослености и повећања буџета. Тиме је потврђен позитиван утицај реформе пореског система на пословање пореских обвезника у Републици Србији.

Допринос овог рада огледа се у анализи резултата којима се пружа увид у ставове испитаника (који раде и у приватном и у државном сектору) по питању начина стимулисања становништва за вођењем легалног пословања, као и на факторе који значајно утичу на вођење пословања у „сивој економији”. Захваљујући истраживању имамо нове информације о перцепцији резултата које доноси реформа пореза од стране запослених и у приватном и у државном сектору. Резултати спроведеног истраживања пружају увид у карактеристике учесника у „сивој економији”. Ова нова сазнања такође могу послужити и као основ за даље анализе и истраживања у правцу других фактора који утичу на порески морал, а који је пресудан и за пореске власти и за предузећа у Србији.

ЗАХВАЛНИЦА

Рад је настао у оквиру научноистраживачког пројекта „Србија и изазови у међународним односима 2021. године”, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а реализује Институт за међународну политику и привреду током 2021. године.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Арсић, Милојко; Саша Ранђеловић, Никола Алтипармаков (2018). Где је нестала сива економија?, *Економске идеје и џракса*, 31: 86-89.
- Билтен јавних финансија (2015). Министарство финансија, Република Србија, Београд, јул, 2015.
- Билтен јавних финансија (2016). Министарство финансија, Република Србија, Београд, септембар бр. 145, 2016.
- Закон о порезу на додату вредност (2001–2004, 2010–2015, 2017–2019). *Службени гласник Републике Србије*, 25/01; 80/02 – др. закон; 80/02; 43/03; 84/04; 18/10; 101/11; 119/12; 47/13; 108/13; 68/14 – др. закон; 142/14; 91/15 – др. пропис; 112/15; 113/17; 95/18; 86/19.
- Закон о порезу на добит (2001–2004, 2010–2015, 2017–2019). *Службени гласник Републике Србије*, бр. 25/01; 80/02 – др. закон; 80/02; 43/03; 84/04; 18/10; 101/11; 119/12; 47/13; 108/13; 68/14 – др. закон; 142/14; 91/15 – др. пропис; 112/15; 113/17; 95/18; 86/19.
- Закон о буџетском систему (2015). *Службени гласник Републике Србије*, бр. 68/15.
- Закон о порезу на доходак грађана (2001–2002, 2004–, 2006, 2009–2015, 2017–2019). *Службени гласник Републике Србије*, бр. 24/01; 80/02 – др. закон; 80/02; 135/04; 62/06; 65/06 – исправка; 31/09; 44/09; 18/10; 50/11; 91/11 – УС; 93/12; 114/12 – УС; 47/13; 48/13 – исправка; 108/13; 57/14; 68/14 – др. закон; 112/15; 113/17; 95/18; 86/19.
- Закон о пореском поступку и пореској администрацији (2002–2007, 2009–2016, 2018–2019). *Службени гласник Републике Србије*, бр. 80/02; 84/02 – исправка; 23/03 – исправка; 70/03; 55/04; 61/05; 85/05 – др. закон; 62/06 – др. закон; 61/07; 20/09; 72/09

- др. закон; 53/10; 101/11; 2/12 – исправка; 93/12; 47/13; 108/13; 68/14; 105/14; 112/15; 15/16; 108/16; 30/18; 95/18; 86/19.
- Кулић, Мирко; Недељко Станковић, Албина Абидовић (2015). Евазија пореза. *Евројска ревија*, 1(1): 9–22.
- Министарство финансија (2018). *Фискална стипањеија за 2018. годину са пројекцијама за 2019. и 2020.* Београд: МФИН.
- Министарство финансија (2015). *Текућа макроекономска креињања*, септембар, Београд: МФИН, стр. 9.
- Нешић, Весна (2016). Критички осврт на систем опорезивања дохотка у Републици Србији. *Ревизор*, 19(74): 81–96.
- Николић, Горан (2016). Фискална консолидација у Србији 2014–2016: резултати и перспективе. *Финансије*, LXXI(1–6): 5–20.
- Тмушић, Марко Б. и Милан М. Кеџман (2015). Реформа пореског система у Србији. *Српска јолићичка мисао*, XXII(49: 3): 231–251.
- Bejaković, Predrag (2015) *A revision of the shadow economy in Croatia: causes and effects*, Economic Research. *Економска Истраживања*, 28:1: 422–440. [DOI: 10.1080/1331677X.2015.1059104]
- Gravelle, Jane G. (2015). *Tax havens: International tax avoidance and evasion*. Washington, DC: Congressional Research Service
- Gyls, Povilas (2005). *Economy, Anti-Economy, Underground Economy: Conceptual and Terminological Problems*. *Економика* 72: 1–11.
- Khuong, Vinh, Nguyen; Shabbir, Shahzad, Malik; Sial, Safdar, Muhammad and Khanh, Hong, Thuy, Thai (2020). Does informal economy impede economic growth? Evidence from an emerging economy, *Journal of Sustainable Finance & Investment*. [DOI: 10.1080/20430795.2020.1711501]
- Krстић, Gorana; Friedrich Schneider, Mihail Arandarenko, Milojko Arsić, Branko Radulović, Saša Randelović, Irena Janković (2013). *Siva економија у Србији: нови налази и препоруке за реформе*. Београд: USAID Србија и Фонд за развој економске науке.
- Krстић, Goran i Radulović Branko (2018). Siva економија у Србији 2017 – Procena obima, карактеристике учесника i determinante. Nacionalna алијанса за локални економски развој, Београд.
- Radulović, Branko (2019). *Morality of Informality: Tax Morale in the Serbian Business Sector – an Empirical Investigation*, *Индустрија*, XLVII(1):. [DOI: 10.5937/industrija47-20040]
- Santini, Guste (2015). Порез на додану вриједност – порез будућности? *Economics/Економија* XX(1): 23–52.
- Schneider, Friedrich and Dominik H. Enste (2000). Shadow Economies: Size, Causes, and Consequences. *Journal of Economic Literature*, 38(1): 77–114.
- Slemrod, Joel (2007). Cheating Ourselves: The Economics of Tax Evasion. *Journal of Economic Perspectives*, 21(1): 25–48.
- Wohlfahrt, Beate (2011). The Future of the European VAT System, *International VAT Monitor*, 6: 387.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Влада Републике Србије (2016). Програм економских реформи за период од 2016. до 2018. године. Доступно на: https://rsjp.gov.rs/wp-content/uploads/ERP-2016_sr.pdf
Пристапљено: 3. 5. 2019.

THE IMPACT OF THE TAX SYSTEM REFORM ON BUSINESS
IN THE REPUBLIC OF SERBIA

by

ALEKSANDRA TOŠOVIĆ-STEVAŃOVIĆ
Faculty of Business Economics and Entrepreneurship
Mitropolita Petra 8, Belgrade, Serbia
aleksandra.tosovic.stevanovic@gmail.com

SANJA JELISAVACA-TROŠIĆ
Institute of International Politics and Economics
Makedonska 25, Belgrade, Serbia
sanja@diplomacy.bg.ac.rs

GORDANA PEŠIĆ
Republic of Serbia, Ministry of Finance
Sector of second-instance tax and customs procedure
Department of second-instance tax procedure
Bulevar Nemanjića 14a, Niš, Serbia
gordana.pesic5@gmail.com

SUMMARY: The subject of the paper is the reform of the tax system and its impact on the business of taxpayers. The authors conducted an analysis to determine whether tax policy reform measures boost employment, stimulate the population to start their own businesses, and reduce the informal economy by reducing the amount and number of state and local levies. The research was done in the Republic of Serbia by the survey method. Statistical testing of the collected data was done with a software program developed for the purposes of this research in the SPSS software package. The data were processed by the statistical method of analysis of variance ANOVA and the Levene's test on the homogeneity of variance was performed. In order to draw reliable conclusions, the research also includes official data on changes in value added tax and income tax, as well as changes in Pension and Disability Insurance Contributions, for the taxpayers of the Republic of Serbia, in the total amount and by its components. The hypothesis "Reform measures of tax policy stimulate the population to start their own business and legal business, which leads to a decrease in unemployment and an increase in the budget" has been confirmed on the basis of this research. It can be concluded that tax policy reform measures stimulate the population to start a private business and legal business, which leads to a decrease in unemployment and to an increase in the budget. The existence of a fairly large volume of tax evasion produce consequences that can be serious for the economy of the Republic Serbia. Reform measures have significantly reduced tax evasion as well as contributed to the reduction of undeclared work and the increase of funds in the budget. Survey respondents confirmed that the stimulative tax policy strengthens private sector, and thereby reduce the gray economy and increase the funds in the budget. The full effect of the reform measures is expected after the complete transition of taxpayers to e-business, which would provide a complete insight into the state and opportunities of the public sector. We can conclude that incentives from the state in the form of tax exemptions

and contributions for newly employed workers have given significant results in terms of starting enterprise and hiring new workers. Activities to detect and combat tax evasion and reform the tax system can only be effective if they are planned and based on scientific researches and advances.

KEYWORDS: Tax system; Employment; Value added tax; Personal income tax; Earnings

ЕКОНОМСКИ ИЗАЗОВИ УНАПРЕЂЕЊА ЕФИКАСНОСТИ ЗДРАВСТВЕНИХ СИСТЕМА У ЗЕМЉАМА „ЗАПАДНОГ БАЛКАНА”: ПРИМЕР ПАНДЕМИЈЕ ИЗАЗВАНЕ ВИРУСОМ *КОВИД-19*

ВЛАДИМИР РАДИВОЈЕВИЋ

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Економски факултет
Колашинска 156, Косовска Митровица, Србија
vladimir.radivojevic@pr.ac.rs

ТАЊА С. СТАНИШИЋ

Универзитет у Крагујевцу
Факултет за хотелијерство и туризам у Врњачкој Бањи
Војвођанска ББ, Врњачка Бања, Србија
tanja.stanistic@kg.ac.rs

САЖЕТАК: Здравствена сигурност дуго је представљала занемаривану димензију националне безбедности чак и у развијеним земљама, а нарочито у просторима какав је „Западни Балкан”. Међутим, актуелна криза изазвана пандемијом вирусом *ковид-19* прети да потпуно редефинише глобалну агенду националне безбедности у наредном периоду. Сврха овог рада је да анализира ефикасност здравствених система земаља „Западног Балкана” кроз призму спречавања, откривања и брзог реаговања на пандемије и друге облике угрожавања јавног здравља људи. Циљ је да се идентификују кључни економски изазови и фактори за унапређење ефикасности здравствених система региона, уважавајући емпиријска искуства која проистичу из актуелне здравствене кризе изазване пандемијом *ковид-19*. Истраживачки налази указују на значајне проблеме са којима се све земље „Западног Балкана” суочавају у погледу управљања радном снагом у здрав-

ственим системима, чија се изворишта могу тражити, пре свега, у све интензивнијој емиграцији медицинског особља у развијене земље света.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: ефикасност здравственог система, здравствена сигурност, земље „Западног Балкана”, пандемија *ковид-19*, здравствени радници

Према дефиницији Светске здравствене организације, здравље представља стање потпуног физичког, менталног и социјалног благостања, а не само одсуство болести или немоћи. Глобална резолуција „Здравље за све”, коју је 1977. године усвојила Светска здравствена организација и која се и данас сматра најважнијим документом ове организације, изнедрила је далеко прагматичнији став о здрављу као способности за вођење економски и социјално продуктивног живота. Уопште узев, све постојеће дефиниције здравља указују на његову комплексност и мултидимензионалност, а тиме и на снажан утицај који оно испољава на укупан привредни и друштвени развој.

То су разлози због којих су продужење здравог живота и обезбеђење приступа адекватној и квалитетној здравственој заштити идентификовани као основни циљеви глобалне политике 21. века. Повећање и боље искоришћавање здравствених ресурса, као и смањење здравствених ризика становништва доприноси јачању здравственог потенцијала, а самим тим и очувању здравствене равнотеже. Другим речима, остваривање горепомнутих циљева глобалне политике 21. века директно зависи од ефикасности националних здравствених система.

Под здравственим системом се у овом раду подразумева све оно чиме се кроз јавне политике делује на здравствено стање становништва. У највећој мери то се односи на деловање кроз систем здравствене заштите, али он обухвата и деловање других сектора јавне политике у мери у којој они утичу на здравље људи. Из овога проистиче да мерење ефикасности једног здравственог система представља комплексан процес вредновања бројних и различитих резултата поменутих јавних политика у односу на искоришћене ресурсе и постављене циљеве.

Ефикасност националних здравствених система доспела је у жижку интересовања теоретичара и практичара из различитих области са појавом пандемије изазване вирусом *ковид-19*, која је избила у Кини крајем 2019. године и брзо се проширила на остатак света. Ова пандемија је приморала националне економије широм света да подробније анализирају своје могућности и капацитете за правовремено и ефикасно реаговање на појаву заразних болести и других акутних облика угрожавања јавног здравља становништва. Земље са развијеним здравственим системом имају значајну предност у смањењу њихових негативних здравствених, социјалних и економских последица.

У овом раду се анализира ефикасност здравствених система земаља „Западног Балкана” у погледу спречавања, откривања и брзог реаговања на пандемије и друге облике угрожавања јавног здравља људи. Истраживање обухвата следећих пет земаља „Западног Балкана”: Албанија, Босна

и Херцеговина, Северна Македонија, Србија и Црна Гора. Циљ рада је да укаже на достигнути ниво ефикасности здравствених система региона, као и да идентификује кључне детерминанте његовог унапређења у наредном периоду. Истраживачки налази могу користити креаторима јавних политика земаља „Западног Балкана” приликом формулисања стратегије унапређења здравствене сигурности становништва.

Рад се састоји из четири дела. У првом делу је представљена теоријска основа и преглед литературе из области здравствене сигурности. Анализа кључних детерминанти ефикасности здравствених система земаља „Западног Балкана” спроведена је у другом делу рада. Препоруке и ограничења за унапређење ефикасности здравствених система региона су представљени у трећем сегменту. У последњем одељку рада сумирају се закључна разматрања истраживања.

ТЕОРИЈСКА ОСНОВА

Теоријска и емпиријска грађа из области ефикасности здравственог система и степена здравствене сигурности националних привреда недвосмислено показује да је ова тема побуђивала посебну пажњу истраживача у временима у којима се свет суочавао са глобалним изазовима по јавно здравље. Настанак те грађе се у последње две деценије може приписати настојањима да се истраже и извуку поуке из последица ширења заразних болести, као што су *sars*, *XIHI*, *мерс*, *ебола* и, коначно, *ковид-19*. Ипак, чини се да је због свог обухвата глобалне популације и дужине трајања, али и изразито песимистичним предвиђањима о њеним социјалним и економским последицама, пандемија проузрокована вирусом *ковид-19* изазвала највећу пажњу стручне и научне јавности у новијој историји.

Велики број студија објављених у претходном периоду [Daszak 2012; Ford et al. 2009; Webster 1997] указивао је на катастрофалне последице које би евентуална глобална пандемија имала на међународне ланце снабдевања и прекограничну привредну сарадњу услед све већег степена повезаности националних привреда. По свему судећи, пандемија *ковид-19* прети да премаши таква предвиђања [Boyce et al. 2021; Kandel et al. 2020; Kaplan et al. 2021; Luković i Stojković 2020; Stojanović-Jovanović et al. 2020]. У време када се приводио крај писања овог рада (јун 2021), у свету је регистровано више од 177 милиона случајева заражавања вирусом *ковид-19* и више од 3,8 милиона умрлих од последица ове болести, док су друштвена и привредна кретања потпуно измештена из својих уобичајених токова.

Теоријска и емпиријска грађа која настоји да објасни утицај пандемије на привредна и друштвена кретања у свету је у сталном порасту. Неке од тих студија истражују баланс између минимизирања штетних ефеката по здравље људи и ублажавања економских поремећаја на глобалном тржишту [Alvarez et al. 2020; Jones et al. 2020]. Друге свој истраживачки фокус усмеравају ка праћењу утицаја пандемије на мала и средња предузећа [Bartik et al. 2020], привредну неизвесност [Baker et al. 2020;

Бугарчић и Веселиновић 2020], као и јавну потрошњу и задуживање [Baker et al. 2020]. Општи закључак свих поменутих студија јесте да ће актуелна здравствена криза оставити дубоки траг у привредним и друштвеним токовима на глобалном нивоу, као и да ће повећање ефикасности здравствених система, које се огледа у степену отпорности на овакве шокове у наредном периоду, бити нужан предуслов за опоравак и функционисање у међународном окружењу.

Концепт ефикасности здравственог система је у пракси прилично оспораван и веома га је тешко применити у компаративној анализи различитих земаља [Reinhardt et al. 2002; Радивојевић и Весић 2020]. У релевантној литератури није било много покушаја за формулисање јединствених упоредних мера (показатеља) који би се користили у евалуацији ефикасности националних здравствених система. Неки аутори [Cylus et al. 2017] чак сматрају да све доступне студије имају видљива ограничења, укључујући недостатак јасног концептуалног оквира, ограничену доступност података и потешкоће у одабиру поузданих и одговарајућих емпиријских техника. Другим речима, у научној јавности не постоји консензус око тога које теоријске или статистичке критеријуме треба користити приликом спровођења таквих емпиријских анализа [Streetand and Hakkinen 2009].

Наведене дилеме и комплексност утврђивања степена ефикасности здравственог система су веома добро објашњени у студији Центра за високе економске студије [Удовички и др. 2017], у којој се наводи да „боље” или „горе” подразумева поређење по једној димензији, а здравствени систем производи мноштво исхода – смртност у различитим животним добрима, више или мање оболевања од различитих болести и сл. Сходно томе, мора постојати јасна приоритизација циљева како би се могла вршити таква поређења. Рецимо, ако је у земљи А смртност услед кардиоваскуларних обољења већа него у земљи Б, а у земљи Б је смртност услед малигних обољења већа – која има квалитетнији здравствени систем? Још је етички сложеније питање – ако у земљи А сви људи живе до 75 година старости, а у земљи Б неки умиру млађи а неки старији, али је у просеку очекивано трајање живота такође 75 година – која има квалитетнији здравствени систем?

Ефикасност здравствених система „Западног Балкана” се у овом раду посматра кроз призму спречавања, откривања и брзог реаговања на пандемије и друге облике угрожавања јавног здравља људи. Могућности и капацитети за реаговање на пандемије се анализирају на основу података представљених у Извештају о Глобалном индексу здравствене сигурности (енг. *Global Health Security Index*) у 2019. години, који је објављен од стране Иницијативе за нуклеарне претње и Центра за здравствену сигурност Џонс Хопкинс [Nuclear Threat Initiative and Johns Hopkins Center for Health Security, 2019]. Глобални индекс здравствене сигурности је свеобухватна мера која показује ниво националне спремности за спречавање и ублажававање епидемија и пандемија [Ravi et al. 2020].

Методолошки оквир за израчунавање Глобалног индекса здравствене сигурности се састоји од 140 питања, груписаних у 85 подиндикатора, 34 индикатора и шест следећих категорија: (1) Превенција; (2) Детекција и извештавање; (3) Брзи одговор; (4) Здравствени систем; (5) Усклађеност са међународним нормама; и (6) Ризично окружење. Свака од наведених категорија (као и индикатора, подиндикатора и питања) се вреднује оценом која се креће у распону од 0 до 100, где 0 представља најнижу, а 100 највишу оцену у погледу националне здравствене сигурности. Извештај о Глобалном индексу здравствене сигурности у 2019. години обухвата 195 земаља, међу којима су и пет земаља „Западног Балкана”.

АНАЛИЗА ДЕТЕРМИНАНТИ ЕФИКАСНОСТИ ЗДРАВСТВЕНИХ СИСТЕМА ЗЕМАЉА „ЗАПАДНОГ БАЛКАНА”

Анализа финансијске подршке здравственом систему

Земље „Западног Балкана” су се и пре избијања кризе изазване пандемијом вируса *ковид-19* суочавале са озбиљним изазовима у погледу финансирања здравствених система. Јавини расходи за здравствену заштиту ових земаља су значајно мањи од развијених светских привреда. На то јасно указују подаци Светске банке о годишњим расходима земаља „Западног Балкана” за здравствену заштиту по глави становника у последњих пет година обухваћених статистиком ове међународне организације (период 2014–2018). Наведени подаци према паритету куповне моћи приказани су у Табели 1 и изражени у међународним америчким доларима.

Табела 1. Расходи за здравствену заштиту у земљама „Западног Балкана” по глави становника, према паритету куповне моћи (међународни \$), 2014–2018.

Земља	Година					Просек
	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	
Албанија	618,11	569,07	581,35	645,47	697,30	622,26
Босна и Херцеговина	1.081,15	1.121,93	1.183,37	1.226,75	1.300,78	1.182,80
Северна Македонија	840,85	877,21	945,01	1.011,27	1.073,20	949,51
Србија	1.352,35	1.312,51	1.319,53	1.348,96	1.484,65	1.363,60
Црна Гора*	–	–	–	–	1.711,21	1.711,21

* Напомена: Подаци о расходима Црне Горе за период од 2014. до 2017. године нису доступни, па је приликом израчунавања просека узета у обзир само 2018. година.

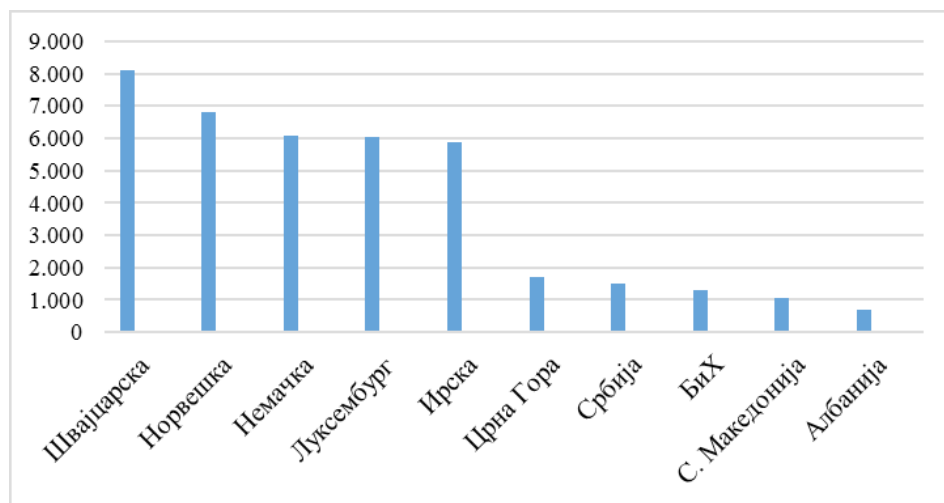
[Извор: World Bank 2021]

Подаци приказани у Табели 1 указују на изражену хетерогеност посматране групе земаља кад су у питању улагања у здравствени систем,

при чему су расходи водеће земље према овом критеријуму (Црна Гора) чак два и по пута већи у односу на земљу са најнижим улагањима (Албанија). Дакле, највећа јавна улагања у здравствену заштиту становништва у посматраној групи земаља остварује Црна Гора, са просеком од 1.711,21 \$ (уз напомену да је просек за ову земљу обрачунат на основу податка из 2018. године, јер подаци о расходима из претходних година нису доступни). На другом месту је Србија са просечним петогодишњем улагањем од 1.363,60 \$, а на трећем БиХ са 1.182,80 \$. Преостале две земље региона су оствариле просечна петогодишња улагања која су мања од 1.000 \$. Северна Македонија је у здравствени систем у просеку улагала 949,51 \$ годишње, док се Албанија са 622,26 \$ налази на самом зачељу посматране групе земаља, али и свих европских привреда. Прецизније, мања улагања у здравствени систем у 2018. години у односу на Албанију остварена су само у још три европске земље: Молдавији (479,85 \$), Азербејџану (633,56 \$) и Украјини (682,51 \$).

Иако приказани подаци о најнижим улагањима у здравствене системе Молдавије, Азербејџана и Украјине већ наговештавају позицију земаља „Западног Балкана” по овом питању у европској перспективи, далеко прецизнија слика се добија њиховим упоређивањем са развијеним привредама Европе. На Графикону 1 су приказани расходи за здравствену заштиту у пет европских земаља са највишим улагањима по становнику и земљама „Западног Балкана” у 2018. години.

Графикон 1. Расходи за здравствену заштиту у одабраним европским земљама по становнику, према паритету куповне моћи (међународни \$), 2018.

[Извор: World Bank 2021]

Графикон 1 представља визуелни приказ значајних диспропорција у погледу улагања за здравствену заштиту у земљама региона у односу на водеће земље Европе према овом критеријуму (Швајцарска, Норвешка, Немачка, Луксембург и Ирска). Просечно улагање у здравствени систем земаља „Западног Балкана” у 2018. години износило је 1.253,45 \$, што је пет пута мање од просека развијених европских привреда (6.595,00 \$).

На врху листе европских земаља налази се Швајцарска са чак 8.113,94 \$ по становнику. Следи Норвешка са 6.818,35 \$, Немачка 6.098,20 \$, Луксембург 6.047,82 \$ и Ирска 5.896,69 \$. Упоређивањем годишњег улагања у Швајцарској (као водећој европској земљи према висини расхода) и Албанији (као земљи са најнижим улагањима у групи „Западни Балкан”) увиђа се огромна разлика у финансијској подршци здравственом систему. Швајцарска је чак 11,6 пута више инвестирала у свој здравствени систем у 2018. години у односу на Албанију. Другим речима, Швајцарска у једној години инвестира у здравствену заштиту свог становништва суму коју Албанија уложи за период од 11,6 година.

Овако значајне разлике у нивоу финансирања здравствених система у дугом року неминовно доводе и до значајних диспропорција у степену ефикасности посматраних система, а самим тим и у спремности за реаговање на пандемије као што је *ковид-19*. Свакако, квалитет здравствене заштите и ефикасност здравственог система не зависе само од количине финансијских средстава која се улажу, већ и од начина на који се та средства користе. Од степена делотворности употребе инвестираних средстава зависе и резултати које једна национална економија постиже у погледу подизања ефикасности здравственог система. Међутим, степен заостајања земаља „Западног Балкана” у погледу квантитативног улагања у здравствени систем у односу на развијене земље (приказан на Графикону 1) је такав да скоро никаквим квалитативним алатима за ефикасну употребу финансијских средстава није могуће надоместити квантитативни јаз који међу овим земљама постоји.

Анализа фактора који одређују здравствену сигурност

Анализа детерминанти здравствене сигурности земаља „Западног Балкана” врши се на основу података објављених у Извештају о Глобалном индексу здравствене сигурности (у даљем тексту: ГИЗС). У Табели 2 су приказане оцене и глобални ранг земаља „Западног Балкана” према ГИЗС, као и оцене које су ове земље оствариле у свакој од наведених шест категорија које сачињавају наведени индекс. Земље су поређане према вредности ГИЗС (од највише до најниже оцене).

Табела 2. Оцена и ранг земаља „Западног Балкана” према Глобалном индексу здравствене сигурности, 2019.

ГИЗС	Албанија	Србија	Црна Гора	БиХ	Северна Македонија	Просек
Оцена	52,9	52,3	43,7	42,8	39,1	46,16
Глобални ранг	39	41	68	79	90	–
1. Превенција	43,8	48,8	36,5	36,7	37,0	40,56
2. Детекција и извештавање	74,3	46,2	55,4	41,7	41,7	51,86
3. Брзи одговор	52,0	55,1	32,1	51,8	33,1	44,82
4. Здравствени систем	35,9	56,6	29,5	38,3	25,4	37,14
5. Усклађеност са међ. норм.	53,0	49,7	53,5	37,8	44,8	47,76
6. Ризично окружење	55,7	59,2	58,8	50,8	57,7	56,44

Извор: [Global Health Security Index Report 2019]

Подаци у Табели 2 показују да се све земље региона налазе у првој половини глобалне листе према вредности ГИЗС. Ипак, резултати које су ове земље оствариле битно се разликују. Са оценом 52,9 и 39. местом на глобалној листи, Албанија је најбоље рангирана земља у овој групи. Посебно запажен резултат је остварила у категорији Детекција и извештавање, где оцена Албаније премашује просек земаља за чак 22,44. Два места ниже рангирана је Србија (41. позиција) са оценом 52,3. У категорији Здравствени систем, Србија је постигла значајно бољи резултат од просека земаља „Западног Балкана” (разлика износи 19,46). Преостале три земље су оствариле приметно лошије резултате од претходно наведених. Црна Гора је 68. земља на свету са оценом 43,7, а БиХ 79. са оценом 42,8. Најлошије перформансе у области здравствене сигурности у посматраној групи земаља показала је Северна Македонија, која је рангирана на 90. месту са оценом 39,1. Изузев категорије Ризично окружење, Северна Македонија је у свакој од преосталих пет категорија остварила резултат који је испод просека региона.

Посматрајући опште показатеље ГИЗС у 2019. години, може се закључити да „Западни Балкан” постиже задовољавајуће резултате и да је добро рангиран на међународној листи према критеријуму здравствене сигурности. Међутим, чињеница да се у првих 20 најбоље ранжираних земаља на свету према овом индексу налази чак 14 европских земаља наводи на закључак да „Западни Балкан” има много простора за побољшање.

У циљу идентификације кључних фактора за унапређење здравствене сигурности у посматраној групи веома је важно идентификовати категорију у којој ове земље постижу најслабије резултате. Свих пет земаља добило је најниже оцене приликом евалуације капацитета здравственог

система (просечна оцена је 37,14 – видети Табелу 2), у оквиру кога се разматрају следећи чиниоци: здравствени капацитет у клиничким центрима, болницама и домовима здравља; медицинске противмере и упућивања запослених на задатке; приступ здравственој заштити; комуникација са здравственим радницима у случају ванредне јавно-здравствене ситуације; способност тестирања и одобравања нових противмера; и пракса контроле заразе и доступности опреме.

Недостатак здравственог особља као кључан проблем ефикасности

Посебну осетљивост на пандемије здравствени системи „Западног Балкана” показују у погледу здравствених капацитета у клиничким центрима, болницама и домовима здравља. Изузев Северне Македоније са оценом 42,2, преостале земље овог региона су према овом критеријуму оствариле оцену мању од 20,00, што их сврстава у групу земаља са резултатом који је испод светског просека (просечна оцена свих земаља износи 24,4). Недостатак здравственог особља је препознат као најслабија тачка капацитета здравствених система региона. У Табели 3 приказани су подаци о броју здравствених радника и старосне структуре становништва у земљама „Западног Балкана”.

Табела 3. Важни показатељи радне снаге у здравственом систему и старосне структуре становништва земаља „Западног Балкана”

Питање	Албанија	Србија	Црна Гора	БиХ	Северна Македонија	Просек
Доктора на 100.000 људи	128,6	246,3	326,2	188,6	287,5	235,44
Сестара и бабица на 100.00 људи	359,92	471,9	406,8	588,5	379,3	441,28
Стратегија радне снаге у здравству	Не	Не	Не	Не	Не	–
Становништво старије од 65 година*	13,75 (2018)	18,68 (2019)	14,97 (2018)	16,47 (2018)	13,63 (2018)	15,5

Извор: [Global Health Security Index Report 2019; * World Bank 2020]

Просечан број лекара на 100.000 људи у земљама региона износи 235,44, док је просечан број медицинских сестара и бабица 441,28 (видети Табелу 3). Уколико се има у виду да је у земљама Европске уније (ЕУ) 2018. године на истом квантитативном узорку становништва у просеку било запослено 370 доктора и 930 медицинских сестара и бабица, јасно је да „Западни Балкан” у овом сегменту значајно заостаје за просеком ЕУ. Посебно забрињава чињеница да ниједна од пет поменутих земаља нема

успостављену стратегију радне снаге у здравству којом је идентификован недостатак медицинског особља одговарајуће струке и специјалности и дефинисан начин на који би се наведени недостаци отклонили или ублажили.

Додатни притисак на тржиште рада у области здравства последњих година испољава се и кроз све учесталију и све масовнију емиграцију медицинског особља из региона. Биебер и др. [2020] у својој студији истичу да је 4.213 медицинских радника из БиХ запослено у немачком здравственом сектору у периоду од јуна 2013. до марта 2016. године, те да је на крају 2016. године укупан број медицинских радника ове земље у Немачкој износио чак 10.726. Имајући у виду да ове бројке последњих година континуирано расту, процењује се да данас на сваких шест лекара у БиХ један је запослен у Немачкој. Такође, недавна студија спроведена у Албанији показала је да 78% лекара жели да напусти Албанију, а да је чак 24% то спремно да учини одмах. Да је и Србија у сличној ситуацији показују подаци Лекарске коморе Србије, према којима ова институција издаје око 800 сертификата о добром гласу (енг. *Good Standing Certificate*) – документ који је неопходан лекарима приликом запошљавања у иностранству [Биебер и др. 2020]. Емиграције су у последњој деценији попримиле такве размере да се у релевантној литератури често квалификују као егзодус здравствених радника са „Западног Балкана”.

Све напред поменуте проблеме у здравственим системима додатно наглашава податак да је и старосна структура становништва веома неповољна када је у питању број становника старијих од 65 година. Србија предњачи у тој статистици са чак 18,68% популације старије од 65 година, док је Северна Македонија у најбољем положају са 13,63% (видети Табелу 3).

Анализа ефикасности здравствених система на примеру пандемије изазване вирусом *ковид-19*

У академској и стручној јавности постоји консензус да је ова пандемија посебно неповољан утицај по здравље испољила на старије особе и хроничне болеснике. Та чињеница је „Западни Балкан” начинила посебно осетљивим на ову болест, будући да је чак 15,5% становништва старије од 65 година (видети Табелу 3), као и да преко осам од десет најраспрострањенијих узрока превремене смрти у овим земљама представљају коморбидитете за *ковид-19* [World Bank, 2020]. Према подацима Института за метрику и евалуацију здравља [*The Institute for Health Metrics and Evaluation*; цитирано у: World Bank 2020], типични узрочници смрти су карцином и болести срца и крвних судова – а тај епидемиолошки профил је нарочито осетљив на *ковид-19*. Наведену тврдњу у великој мери потврђују и подаци о броју идентификованих и смртних случајева услед обољења који је изазван вирусом *ковид-19* у земљама „Западног Балкана” који су приказани у Табели 4.

Табела 4. Потврђени и смртни случајеви услед обољења изазвани вирусом *ковиg-19* у земљама „Западног Балкана“

Индикатор	Албанија	Србија	Црна Гора	БиХ	Северна Македонија
Број потврђених случајева	132.461	715.015	99.964	204.668	155.540
Број смртних случајева	2.453	6.970	1.602	9.495	5.472
Стопа смртности у %	1,9	1,0	1,6	4,6	3,5
Број смртних случајева на 100.000 људи	85,94	100,36	257,50	287,64	262,64

*Напомена: Подаци закључно са 16.6.2021. године.

Извор: [John Hopkins University, 2021]

Према подацима Универзитета „Џонс Хопкинс“ представљеним у Табели 4, у целом региону „Западног Балкана“ је закључно са 16. јуном 2021. године регистровано укупно 1.307.648 случајева заразе вирусом *COVID-19* и 25.992 случајева код којих је овај вирус довео до смртног исхода. Ипак, кључни параметри за евалуацију спремности здравственог система да идентификује, спречи и брзо одговори на угрожавање јавног здравља као што је пандемија изазвана вирусом *ковиg-19* лежи у стопи смртности и, нарочито, у броју смртних случајева на 100.000 становника.

БиХ са 4,6% има убедљиво највишу стопу смртности у региону (видети Табелу 4). Следи Северна Македонија са 3,5%, Албанија са 1,9%, Црна Гора са 1,6% и Србија са 1,0%. Међутим, број смртних случајева на 100.000 становника је параметар који земље региона сврстава у групу са највећим бројем преминулих становника од последица овог обољења у глобалним размерама. Од укупно 180 земаља света за које се прати наведена статистика, БиХ је заузела 3. место, Северна Македонија 6. место, а Црна Гора 7. место према броју смртних случајева на 100.000 становника. Србија и Албанија су нешто боље рангиране према овом критеријуму, али се и оне налазе у 30% земаља са највећим бројем смртних случајева на наведеном узорку становништва – Србија је рангирана на 49. месту, а Албанија на 57. месту у свету.

ПРЕПОРУКЕ И ОГРАНИЧЕЊА ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ ЕФИКАСНОСТИ ЗДРАВСТВЕНИХ СИСТЕМА

Представљени подаци јасно указују на значајне проблеме са којима се здравствени системи „Западног Балкана“ суочавају и нужност за хитним предузимањем мера. Унапређење спремности за реаговање на угрожавање јавног здравља представља дуго занемаривану димензију националне безбедности у глобалним оквирима, а нарочито у земљама региона. Нема сумње да ће у годинама пред нама економске и социјалне последице пандемије изазване вирусом *ковиg-19* битно променити друштвене приоритете и да ће унапређење ефикасности здравствених система бити препознато као један од кључних задатака сваке одговорне државе.

Приликом утврђивања приоритета за унапређење здравствене сигурности у земљама „Западног Балкана” треба се руководити идентификованим слабостима у систему за реаговање на пандемије. Емпиријска искуства која проистичу из актуелне здравствене кризе изазване овом пандемијом, али и анализа ГИЗС могу послужити као моћни алати за одређивање кључних праваца развоја у наредном периоду. Неспорно је да земље региона морају континуирано да унапређују све аспекте здравствене сигурности, од превенције, преко детекције и извештавања, до брзог реаговања на угрожавање јавног здравља и санирања њених последица након кризе. Ипак, недостатак радне снаге у сектору здравства мора бити полазна тачка у дефинисању приоритетних праваца развоја, јер здравствени радници представљају стуб на коме почива делотворност читавог здравственог система.

У тим настојањима најпре треба зауставити одлив медицинског особља у иностране земље. Проблем све интензивнијег одлива здравствених радника из региона препознат је и од стране институција ЕУ, али доносиоци одлука у земљама „Западног Балкана” морају имати у виду да развијене земље ЕУ остварују велике користи од тих миграција. На пример, здравствени систем Немачке, као водеће земље ЕУ, већ годинама уназад активно и организовано привлачи на хиљаде висококвалификованих појединаца из региона. За ефикасно супротстављање таквом тренду, неопходно је најпре идентификовати разлоге због којих здравствени радници напуштају регион. Лоши услови рада, као што су неадекватни и дотрајали грађевински објекти, недостатак одговарајуће опреме за примену савремених медицинских процедура, скромне могућности за напредовање у струци и унапређење вештина неретко су у анкетама радне снаге у региону ранжирани на вишем месту по важности од ниских примања као разлог за потенцијалну миграцију.

Услед огромног заостатка државних инвестиција у здравство у претходних неколико деценија, улагања у ову област морала би да буду значајно виша у наредним годинама како би се спречило даље урушавање здравствених система држава региона и обезбедио виши степен здравствене сигурности грађана. Међутим, актуелне привредне и друштвене околности не иду на руку. Ресурси здравственог система све више су у несразмери са растућом тражњом за здравственим услугама, што се огледа у све дужим листама чекања за поједине прегледе. Оно што још више забрињава од претходно поменутог су економске прогнозе за наредни период.

Здравствена криза изазвана пандемијом вируса *ковид-19* проузроковала је рецесију у читавом свету, па тако и у земљама региона. Према подацима о расту бруто домаћег производа (БДП) које је објавио Еуростат (2021), Србија је у 2020. години остварила пад БДП од 1%, док је у БиХ и Северној Македонији тај пад значајно виши и износи 4,3, односно 4,5%, респективно (за преостале две земље „Западног Балкана” нису доступни подаци). Предвиђања за 2021. годину су једнако песимистична, а обим рецесије ће зависити од дужине трајања ове пандемије. Међутим, прецизније прогнозе о економском утицају кризе на привреду региона је неза-

хвално давати, услед велике неизвесности која проистиче из непознатих фактора.

Према подацима изнетим у Фискалној стратегији Владе Републике Србије (2021), као последица оправданог снажног раста јавне потрошње, посебно фискалних издатака за здравство узрокованих пандемијом, консолидовани фискални дефицит у овој земљи региона је нарастао са маргиналних 0,2% БДП-а у 2019. на чак 8,1% БДП-а у 2020. години, а у 2021. се пројектује да буде још увек високих 6,9% БДП-а. У истом документу се наводи да су капитални расходи повећани на 5,4% БДП у 2020. години, а у 2021. се очекује достизање нивоа од чак 7,2% БДП, упркос проблемима које је проузроковала пандемија. Поред саобраћајне инфраструктуре, обезбеђена су средства за додатна капитална и за улагања у здравству, као и другим областима које представљају најважније функције државе.

Глобалне и националне мере сузбијања вируса, које се огледају у ограничавању кретања становништва и затварању привредних субјеката, доводе до значајних поремећаја на страни понуде и смањују приходе и потрошњу домаћинстава. Сматра се да услуге могу бити захваћене продуженим утицајем док су на снази мере ограничења путовања и социјалног дистанцирања, а оне чине нарочито велики удео укупне запослености у региону: 75% у Црној Гори и око 50% у осталим земљама [World Bank, 2020]. Ове мере су у земљама региона на снази више од једне године (у различитим формама и временским интервалима) и још увек се не назире крај њихове примене.

ЗАКЉУЧАК

Истраживачки налази у овом раду недвосмислено указују на значајан јаз између достигнутог степена здравствене сигурности земаља „Западног Балкана” и оног који би се могао остварити смисленијом државном политиком и ефикаснијом употребом постојећег медицинског знања и средстава која се улажу у здравствени систем. То се, између осталог, читава у високим стопама смртности и броју смртних случајева на 100.000 становника као последице обољења *ковид-19*. Све земље региона се налазе у првих 30% земаља са највећим бројем смртних случајева на наведеном узорку становништва, при чему су неке од њих у самом врху – БиХ је заузела 3. позицију, С. Македонија 6. позицију, а Црна Гора 7. позицију од укупно 180 земаља света за које се прати наведена статистика.

Овакви налази одражавају вишедеценијску структурну слабост у погледу финансирања, пружања услуга, руковођења и управљања радном снагом, што све здравствене системе у региону чини осетљивим на неповољна дешавања. Према подацима Светске банке, просечно улагање у здравствени систем земаља „Западног Балкана” у 2018. години износило је 1.253,45\$, што је чак пет пута мање од просека развијених европских привреда (6.595,00\$). Дугорочне и значајне разлике у улагањима довеле су регион у инфериоран положај у односу на земље развијеног света.

Недостатак здравственог особља идентификован је у раду као кључна детерминанта здравствене сигурности земаља „Западног Балкана”. Просечан број лекара на 100.000 људи у земљама региона мањи је 1,6 пута од европског просека, док је просечан број медицинских сестара и бабица мањи 2,1 пут. Посебно забрињава чињеница да се тај недостатак радне снаге последњих година интензивно повећава одливом здравственог особља у развијене земље Европе. Подаци релевантних националних организација земаља „Западног Балкана” показују да сваке године више хиљада висококвалификованих медицинских радника напусти регион у потрази за бољим условима рада и вишим примањима у другим земљама.

„Егзодус” здравствених радника са „Западног Балкана”, како се тај одлив све чешће назива, у великој мери представља последицу непостојања одговарајуће стратегије радне снаге у здравству којом су идентификовани проблеми и дефинисан начин њиховог отклањања. Према Извештају о Глобалном индексу здравствене сигурности 2019. године, ниједна од пет земаља „Западног Балкана” нема ову стратегију. Међутим, без свеобухватног сагледавања размера и специфичности дефицита радне снаге у здравству немогуће је приступити озбиљном решавању овог важног питања за земље региона.

Привредни и друштвени амбијент у коме треба реализовати унапређење ефикасности здравствених система „Западног Балкана” је изразито сложен, а предвиђања за наредни период су веома песимистична. Свеопшта здравствена и друштвена криза изазвана пандемијом *КОВИД-19* представља незапамћени шок који је изненадио свет и глобалну економију. Значајан пад привредне активности приметан је у свим деловима света, па тако и у земљама региона. Према подацима Еуростата (2021), Србија, БиХ и Северна Македонија су у 2020. години оствариле пад БДП за 1% односно 4,3% и 4,5%, респективно. Пројекције за 2021. годину су различите, али нема дилеме да ће рецесија оставити дубоки траг како у тој, тако и у годинама које долазе.

Мало је вероватно да ће под оваквим ограничењима, па чак и у посткризном амбијенту, прилично девастиране привреде региона успети да за кратак временски период ухвате прикључак са развијеним земљама у погледу ефикасности здравствених система. Ипак, криза изазвана пандемијом вируса *ковиd-19* разоткрила је све слабости досадашњег развојног пута здравствених система региона и јасно показала да земље „Западног Балкана” након кризе не смеју да се врате на уобичајене обрасце функционисања.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Бугарчић, Филип Ж. и Петар Веселиновић (2020). Отвореност привреде као детерминанта привредног раста: Панел анализа земаља региона Западног Балкана. *Економски иџолеги*, 22(2): 1–14.
- Маловић, Марко (2020). Макроекономске импликације јавних политика у кризи изазваној пандемијом. *Зборник Машице српске за друштвене науке*, 176: 611–627.

- Радивојевић, Владимир и Сања Весић (2020). Неки аспекти развоја здравственог система Србије и Јапана. *Научне публикације Државног универзитета у Новом Пазару; Серија Б: Друшћивене и хуманисћичке науке*, 3(2): 152–165.
- Boyce, Matthew R.; Aurelia Attal-Juncqua, Jessica Lin, Stephanie McKay, Rebecca Katz (2021). Global Fund contributions to health security in ten countries, 2014–20: Mapping synergies between vertical disease programmes and capacities for preventing, detecting, and responding to public health emergencies. *The Lancet Global Health*, 9(2): e181–e188.
- Cylus, Jonathan; Irene Papanicolas, Peter C. Smith (2017). Using Data Envelopment Analysis to Address the Challenges of Comparing Health System Efficiency. *Global Policy*, 8(2): 60–68.
- Kandel, Nirmal; Stella Chungong, Abbas Omaar, Jun Xing (2020). Health security capacities in the context of COVID-19 outbreak: An analysis of International Health Regulations annual report data from 182 countries. *Lancet*, 395(10229): 1047–1053.
- Kaplan, Scott; Jacob Lefler, David Zilberman (2021). The political economy of COVID-19. *Applied Economic Perspectives and Policy*. 2021: 1–12.
- Luković, Stevan i Dragan Stojković (2020). Covid-19 pandemic and global tourism. *Hotel and Tourism Management*, 8(2): 79–87.
- Reinhardt, Uwe E.; Peter S. Hussey, Gerard Anderson (2002). Cross-National Comparisons of Health Systems Using OECD Data, 1999. *Health Affairs*, 21(3): 169–181.
- Stojanović-Jovanović, Sandra; Bojan Krstić, Milan Marković (2020). International Business and Management in Pandemic-Related Conditions. *Economics of Sustainable Development*, 4(2): 25–36.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Влада Републике Србије (2021). *Фискална сћраићеићја за 2022. ѿодину са ѿројекћјама за 2023. и 2024. ѿодину*, Доступно на: https://www.mfin.gov.rs/upload/media/tNQWLE_60ba219bb28d9.pdf. Приступљено: 16. 6. 2021.
- Удовички, Кори; Марија Лукић, Александра Урошев, Вера Матијевић, Соња Кукић, Марко Драјић (2017). *Какво нам је здравље? Систем индикатора за друшћивене дијалоѿ о здрављу и здравсћивеном сисћему Србије*. Београд: Центар за високе економске студије. Доступно на: https://ceves.org.rs/wp-content/uploads/2017/12/Kakvo-nam-je-zdravlje_Sistem-indikatora-za-dru%C5%Altveni-dijalog.pdf. Приступљено: 17. 3. 2021.
- Alvarez, Fernando E.; David Argente, Francesco Lippi (2020). A simple planning problem for COVID-19 lockdown. National Bureau of Economic Research. *Working Paper 26981*. Доступно на: ideas.repec.org/p/nbr/nberwo/26981.html. Приступљено: 6. 4. 2021.
- Baker, Scot R.; Nicholas Bloom, Steven J. Davis, Stephen J. Terry (2020). COVID-induced economic uncertainty. National Bureau of Economic Research. *Working Paper 26983*. Доступно на: ideas.repec.org/p/nbr/nberwo/26983.html. Приступљено: 6. 4. 2021.
- Baker, Scott R.; Robert A. Farrokhnia, Steffen Meyer, Michaela Pagel, Constantine Yannelis (2020). How does household spending respond to an epidemic? Consumption during the 2020 COVID-19 pandemic. National Bureau of Economic Research. *Working Paper 26949*. Доступно на: ideas.repec.org/p/nbr/nberwo/26949.html. Приступљено: 6. 4. 2021.
- Bartik, Alexander W.; Marianne Bertrand, Zoe B. Cullen, Edward L. Glaeser, Michael Luca, Christopher T. Stanton (2020). How are small businesses adjusting to COVID-19? Early evidence from a survey. National Bureau of Economic Research. *Working Paper 26989*. Доступно на: ideas.repec.org/p/nbr/nberwo/26989.html. Приступљено: 6. 4. 2021.
- Bieber, Florian; Tena Prelec, Marika Đolai, Donika Emini, Jovana Marović, Srđan Majstorović, Vedran Džihić, Alida Vračić (2020). *Zapadni Balkan u doba globalne pandemije*. Balkans in Europe Policy Advisory Group. Доступно на: <http://biepag.eu/wp-content/>

- uploads/2020/04/Zapadni-Balkan-u-doba-globalna-pandemije.pdf. Приступљено: 6. 4. 2021.
- Eichenbaum, Martin; Sergio Rebelo, Mathias Trabandt (2020). The macroeconomics of epidemics. National Bureau of Economic Research. *Working Paper 26882*. Доступно на: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w26882/w26882.pdf. Приступљено: 6. 4. 2021.
- Jones, Callum J.; Thomas Philippon, Venky Venkateswaran (2020). Optimal mitigation policies in a pandemic: Social distancing and working from home. National Bureau of Economic Research. *Working Paper 26984*. Доступно на: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w26984/w26984.pdf. Приступљено: 6. 4. 2021.
- Eurostat (2021). *Real GDP growth rate – volume*, Доступно на: <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tec00115/default/table?lang=en>. Приступљено: 16. 6. 2021.
- John Hopkins University (2021). *Coronavirus Resource Center: Cases and mortality by country*. Доступно на: <https://coronavirus.jhu.edu/data/mortality>. Приступљено 16. 6. 2021.
- Nuclear Threat Initiative and Johns Hopkins Center for Health Security (2019). *Global Health Security Index Report*. Доступно на: <https://www.ghsindex.org/wp-content/uploads/2020/04/2019-Global-Health-Security-Index.pdf>. Приступљено 22. 3. 2021.
- Ravi, Sanjana J.; Kelsey Lane Warmbrod, Lucia Mullen, Diane Meyer, Elizabeth Cameron et al. (2020). The value proposition of the Global Health Security Index. *BMJ Global Health*. 5:e003648. Доступно на: <https://gh.bmj.com/content/bmjgh/5/10/e003648.full.pdf>. Приступљено: 15. 3. 2021.
- World Bank (2020). *The Economic and Social Impact of COVID-19: Health systems*, Western Balkans Regular Economic Report, 17. Доступно на: <http://documents1.worldbank.org/curated/en/650491590681594215/pdf/The-Economic-and-Social-Impact-of-COVID-19-Health-Systems.pdf>. Приступљено: 17. 3. 2021.
- World Bank (2021). *External health expenditure per capita*, Доступно на: <https://data.worldbank.org/indicator/SH.XPD.EHEX.PP.CD>. Приступљено: 22. 3. 2021.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ECONOMIC CHALLENGES TO IMPROVE HEALTH SYSTEM
EFFICIENCY IN THE WESTERN BALKAN COUNTRIES:
THE CASE OF THE *COVID-19* PANDEMIC

by

VLADIMIR RADIVOJEVIĆ

University of Pristina in Kosovska Mitrovica
Faculty of Economics
Kolašinska 156, Kosovska Mitrovica, Serbia
vladimir.radivojevic@pr.ac.rs

TANJA S. STANIŠIĆ

University of Kragujevac
Faculty of Hotel Management and Tourism in Vrnjačka Banja
Vojvođanska BB, Vrnjačka Banja, Serbia
tanja.stanistic@kg.ac.rs

SUMMARY: Health security has long been a neglected dimension of national security even in developed countries, and especially in areas such as the Western Balkans. However, the current crisis caused by the *COVID-19* pandemic threatens to completely

redefine the global national security agenda in the coming period. The purpose of this paper is to analyze the efficiency of health systems in the Western Balkans through the prism of preventing, detecting and responding to pandemics and other forms of dangers to public health. The aim is to identify key economic challenges and factors for improving the efficiency of the region's health systems, taking into account the empirical experiences arising from the current health crisis caused by the *COVID-19* pandemic. The research findings indicate significant problems that all Western Balkan countries face in terms of labor force management in health systems, the sources of which can be sought, above all, in the increasingly intensive emigration of medical staff to developed countries.

KEYWORDS: Health system efficiency; Health security; Western Balkans; *COVID-19* pandemic; Health workers

JEL CLASSIFICATIONS: E65, H51, I11, I15

КОЦКАЊЕ КАО СОЦИЈАЛНО-КУЛТУРОЛОШКИ ФЕНОМЕН

МАРИЈА СТОЈАНОВИЋ

Институт за педагошка истраживања, Београд
Добрињска 11/3, Београд, Србија
s.marija1994@gmail.com

ЛИДИЈА БУКВИЋ БРАНКОВИЋ

Центар за позитиван развој деце и омладине (ЦЕПОРА)
Јована Миодраговића 27/III, Земун–Београд, Србија
lidija_bukvic@yahoo.com

БРАНИСЛАВА ПОПОВИЋ ЋИТИЋ

Универзитет у Београду
Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију
Високог Стевана 2, Београд, Србија
popovb@eunet.rs

САЖЕТАК: Коцкање се може дефинисати као заједнички назив за скуп различитих игара, понашања и активности, које укључују улагање новца или неке друге вредности, уз ризик и наду у очекивање позитивног исхода. Развојем друштва, коцкање је попримало различите облике и значења у зависности од друштвено-културолошких норми и уверења дате епохе. Данас говоримо о коцкању као општеприхваћеној активности, присутној у различитим друштвеним контекстима. Иако већина појединаца учествује у коцкању као забавној друштвеној активности, мала група људи постаје озбиљно укључена у коцкарске активности, што актуелно доводи до препознавања коцкања као бихевиоралне зависности, познате под називом *йоремећај коцкања*. Огроман допринос у популаризацији и либерализацији коцкања имају различити фактори јавне политике, економски фактори,

фактори заједнице, социјалне норме, законска регулатива, као и медијски прикази коцкања. Циљ рада је сумирање научних сазнања о кључним социјално-културолошким аспектима коцкања. На основу прегледа релевантне и рецентне литературе, у раду је приказан развој коцкања кроз историју, друштвено-културолошки фактори коцкања и друштвене импликације коцкања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: игре на срећу, друштвено-културолошки фактори, историја коцкања, поремећај коцкања

УВОД

Коцкање је феномен који се у различитим облицима среће у свим културама и епохама. Дефинише се као заједнички назив за скуп различитих игара, понашања и активности, које укључују улагање новца, уз ризик и наду у очекивање позитивног исхода [Коић 2009]. Појам коцкања одувек је имао одређену негативну конотацију у очима друштва, те је присутно све чешће коришћење еуфемизма „игре на срећу”, нарочито у коцкарској индустрији [Kozjak 2016].

Коцкарско понашање може се сагледати на континууму који на једном крају подразумева неучествовање у коцкарским активностима, док на другом, супротном крају подразумева зависност од коцкања. У складу с поимањем континуума, поједини аутори [Bilić i Orić 2013] разликују друштвено прихватљиво – социјално коцкање, проблематично коцкање и патолошко коцкање. Социјално коцкање је културно прихватљива забава и рекреација која нема заокупљујући карактер и која не узрокује озбиљније негативне последице по појединца и његово социјално окружење [Hasanović i Rajević 2018]. Проблематично коцкање дефинише се као прекомерно коцкање које резултира умереним или тешким последицама [Błaszczynski & Nower 2010], док патолошко коцкање представља синоним за поремећај коцкања, односно зависност од коцкања која је актуелно препозната као нехемијска, бихевиорална зависност. У петом издању Дијагностичко-статистичког приручника за менталне поремећаје (*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders – DSM-5*) поремећај коцкања дефинише се као репетитивно и перзистентно проблематично коцкарско понашање које води до клинички значајних оштећења или дисфункционалности, уз испољавање минимално четири симптома са комплетне листе симптома, у периоду од 12 месеци [Black & Grant 2014]. Та зависност је често камуфлирана устаљеним стереотипима да је коцкање важно понашање у људској еволуцији, које представља извор узбуђења и стимулације [Bjelajac 2017].

Поставља се питање зашто је коцкање кроз историју толико популарно, упркос чињеници да људи имају већу вероватноћу да изгубе новац него да зараде. Етиологија коцкарског понашања укључује интеракцију биолошких и психосоцијалних фактора, фактора јавне политике, економских фактора, фактора заједнице, социјалних норми, законске регулативе, као и укључености медија у креирању позитивне слике о коцкању [Dodig 2013]. Коцкање, као и било које друштвено понашање, добија смисао у

односу на контекст у којем се појављује. Историја и вредности културе утичу на значења која се придају коцкарском понашању, мотивацију за коцкање, перцепцију новчаних улагања и добитака, предности и недостатке коцкања, као и на поимање концепта зависности од коцкања. Који образац зависничког понашања ће бити успостављен, најпре, зависи од прихватљивости „супстанце” у датом друштву.

Иако је коцкање у истраживањима спорадично разматрано у контексту културе, јединствена парадигма о односу културе и коцкања тек треба да се формира [Marionneau 2015]. Одређени недостаци досадашњих истраживања коцкања у светлу културе тичу се занемаривања утицаја индивидуалних фактора, тако да се варијације у преваленцији коцкања између различитих културалних група тумаче у односу на фазе друштвеног развоја (стопа коцкања позитивно корелира са степеном развоја друштва) и фокусираности истраживача на ужи приступ у сагледавању разлика у обрасцима коцкарског понашања између припадника етничких мањина и већинског становништва [Marionneau 2015].

Стога је циљ рада сумирање научних сазнања о кључним социјално-културолошким утицајима и аспектима коцкања. На основу увида у рецентну и релевантну научну и стручну литературу у раду су приказани развој коцкања кроз историју, друштвено-културолошки фактори коцкања, као и друштвене импликације коцкања.

КОЦКАЊЕ КРОЗ ИСТОРИЈУ

Коцкање је активност која датира још од античких времена. Развојем друштва развијале су се и коцкарске игре. У различитим цивилизацијама коцкање је представљало облик забаве, како за сиромашне тако и за богате чланове друштва [Dodig 2013]. Док Божовић [Božović 2013] наводи да трагови коцке датирају 4.000 година пре нове ере, Зоричић [Zoričić 2015] истиче да се трагови коцкања налазе 2.300 година пре нове ере кроз артефакте коцкања с подручја Кине. Стари Грци и Римљани бавили су се разним облицима коцкања. Спортско клађење било је нарочито популарно и Римљани су имали рани облик коцкарница, тзв. алеаторијума, који су се користили за изузетно популарне игре с коцкицама [Planzer 2014]. Истраживачи су на подручју Индије и Египта пронашли коцкице и табле за коцкање које датирају из 1600. године пре нове ере [McMillen 1996, према: Richard et al. 2017]. Идеје о Блек-Џеку (Black-Jack) и покеру с папирнатим новцем описане су у Кини 900. године, док је данас једна од најраширенијих игара на срећу – лото – утемељена 1700. године у британској колонији Латер [Dodig 2013].

Правна регулатива и систематизација ове делатности, и нормативно и практично, уведена је у 16. веку у европским земљама у којима је лутрија била организована као редовна делатност [Kozjak 2008]. Исти аутор [Kozjak 2008] наводи да је прва државна лутрија организована у Фиренци, са улогом од једног дуката и срећком која се називала „polizza”, чији је основни циљ био попуњавање државног буџета. Такав тренд проширио

се и на друге земље Европе. На тај начин је 1523. године, у Холандији, организовањем лутрије изграђено сиротиште. У Паризу је 1539. организована прва француска државна лутрија под називом „Blanche”, док је на територији данашње Немачке прва државна лутрија одржана 1610. године, а у Енглеској тек 1769. године [Kozjak 2008]. У Европи спортско клађење зачело је у Великој Британији, која је прва легализовала клађење на спортским тркама коња доношењем закона под називом *Коцкарски акти* из 1853. године [Zuckerman-Itković i Prostran 2009].

Коцкање се као глобални феномен јавља у 19. веку, када под утицајем институционализације и индустријализације поприма карактер индустријски организоване активности која се развијала по узору и паралелно с индустријом забаве [Kozjak 2008]. Крајем 19. и почетком 20. века, утицај коцкања перципиран је као изузетно негативан за радну мотивацију и рад, под претпоставком да доноси ирационална уверења о лако стеченом богатству [Korrek 2013]. Међутим, овакви негативни погледи постепено су уступили место виђењу коцкања као прихватљиве активности за провођење слободног времена. До легализације коцкања дошло је због позитивног односа јавности према коцкању као виду забаве, ради настојања држава да отворе нова радна места и остваре приходе, као и из жеље градова да подстичу туризам и економски развој [Bjelde et al. 2008].

По питању регулације игара на срећу, земље Европе имају прилично неусклађене механизме. На пример, Аустрија и Велика Британија су игре на срећу препустиле тржишној регулацији, док скандинавске земље имају стриктни државни монопол у организовању игара на срећу [Torre et al. 2010]. Још 1946. године Министарство финансија ФНРЈ дозволило је, уз изричито одобрење власти, игре на срећу само у хуманитарне и културно-образовне сврхе, док је прво законодавство, усвојено 1962. године, предвиђало игре на срећу и спортско клађење у хуманитарне, културно-образовне и спортско-образовне сврхе [Макаровић i sag. 2011]. Данас је доступност игара на срећу у нашој земљи регулисана Законом о играма на срећу [*Службени гласник Републике Србије*, 18/2020] и правилницима, уредбама и одлукама, као подзаконским актима. Према Закону о играма на срећу [*Истио*, 18/2020], у игре на срећу убрајају се: класичне игре на срећу (лутрија, инстант-лутрија и друге сличне игре које за основу имају лутрију; спортска прогноза; лото, кено и сличне игре; томбола, бинго и друге сличне које за основу имају томболу; фонто; СМС лутрија; друге игре на срећу), посебне игре на срећу (игре на срећу у играчницама; игре на срећу на аутоматима; игре на срећу – клађење) и наградне игре у роби и услугама.

На превалентност коцкања највише утичу доступност и приступачност коцкарских активности [St-Pierre et al. 2014]. Генерално, све већа доступност игара на срећу, ширење могућности коцкања и врста игара на срећу, као и општа перцепција игара на срећу као друштвено прихватљивих активности допринели су све учесталијем развоју проблема повезаних с овим активностима [Dodig i sag. 2014]. Међутим, услед утицаја различитих социјално-културолошких фактора, неуједначености терминологије, различитих дефиниција и дијагностичких приступа, данас долазимо до при-

лично неконзистентних података о распрострањености и обрасцима коцкања у различитим деловима света (Табела 1).

Табела 1. Упоредни преглед епидемиолошких студија о преваленцији поремећаја коцкања у Европи и Океанији

Држава	Преваленција поремећаја коцкања
Данска	0,8%
Шпанија	0,8%
Шведска	0,9%
Аустралија	1–13%
Норвешка	1,8–3,2%
Исланд	1,9–3%
Велика Британија	2–5,6%
Финска	2,3%
Немачка	3%
Естонија	3,4%
Нови Зеланд	3,8–13%
Литванија	4–5%
Италија	6%
Румунија	7%

Извор: [Hasanović i Pajević 2018].

У Србији је проблем нехемијских зависности, укључујући и коцкање, дошао у жижу интересовања у последњој деценији 20. века, што је представљало велики изазов стручњацима који су били затечени, не само раширеношћу, већ и озбиљношћу „нових” облика зависности [Ђукановић и Кнежевић-Тасић 2015]. Ретка су истраживања у нашој земљи која се на обухватан начин баве испитивањем образаца и учесталости коцкања међу различитим старосним групама. Спроведене студије, пак, показују да становништво Србије има врло високе стопе проблематичног коцкања и поремећаја коцкања, а у зависности од дизајна и методологије студије ти подаци варирају на следећи начин: 6% узорка испољава образац проблематичног коцкања, док се чак 9,2% испитаника налази у категорији са поремећајем коцкања (узорак од 2.988 испитаника оба пола, старости од 13–69 година) [Ђукановић и Кнежевић-Тасић 2015], односно укупно 3,7% одрасле популације у Србији испољава ризик од проблема услед коцкања, док 1,1–2% њих има проблем са коцкањем и 0,3–0,7% њих испољава зависност од коцкања (репрезентативни узорак од 5.120 испитаника оба пола, старости од 18–64 године) [Килибарда и сар. 2014]. Када се резултати истраживања на репрезентативном узорку генерализују на општу популацију у Србији, може се рећи да је ризично коцкање присутно код 51.000–93.000 особа, од којих су 14.000–33.000 особе са поремећајем коцкања [Килибарда и сар. 2014].

ДРУШТВЕНО-КУЛТУРОЛОШКИ ФАКТОРИ КОЦКАЊА

У складу са социјално-когнитивном теоријом, људско понашање је резултат сложених и реципрочних интеракција између индивидуалних и срединских фактора [Раџић-Turk i Вошковић 2008]. Етиологија коцкања укључује различите био-психо-социјалне факторе, попут генетске предиспозиције, стресора из окружења, породичних и социјалних утицаја, психичких процеса и особина личности. Наиме, динамичка интеракција између индивидуалних и срединских фактора доприноси развоју тзв. адиктивне личности која је вулнерабилна за развој различитих врста зависности.

Аутори [Shead et al. 2010] на основу опсежног прегледа литературе, издвајају следеће факторе који повећавају вероватноћу развоја поремећаја коцкања: биолошки фактори (мушки пол); фактори личности (импулсивност, тражење сензација, преузимање ризика, ниже самопоштовање); когнитивни фактори (неефикасне стратегије суочавања, позитивни ставови и уверења према коцкању, хиперкинетички поремећај); интернализирани проблеми (виши ниво анксиозности и депресивности, суицидалне мисли, идеје и понашања); екстернализовани проблеми (девијантно и делинквентно понашање, попут вандализма, злоупотребе психоактивних супстанци, крађе, туче, преваре); породични фактори (лоши породични односи, одсуство или слаба породична кохезија, историја коцкарског понашања); вршњачки фактори (лоши односи с вршњацима, вршњаци који испољавају образац зависничког понашања); школски фактори (слаб школски успех, школски проблеми попут одбацивања од вршњака и немогућности интегрисања у школску средину); фактори ширег социо-културног окружења (доступност коцкарских активности, рекламе, култура која дозвољава и промовише коцкање). У делу који следи биће размотрени најважнији друштвено-културолошки фактори коцкања.

Учесталост коцкања појединца и вероватноћа развоја зависности су у позитивној корелацији са степеном личног одобравања коцкања и са степеном до кога појединац верује да други коцкају и одобравају коцкање [Bastiani et al. 2013]. Сходно томе, утицај особа из уже социјалне средине сматра се једним од круцијалних фактора за укључивање у активности коцкања. У породици, као примарној био-психо-социјалној заједници, путем социјализације, културне вредности и норме се преносе на млађе генерације. Тако, позитивни ставови и понашања родитеља којима се одобрава коцкање значајно доприносе учествовању младих у коцкању [Hanss et al. 2014]. Ставоје одобравања коцкања родитељи показују кроз учествовање у различитим коцкарским активностима, давање новца за коцкање или куповину карата за игре у циљу стицања профита [Reith & Dobbie 2011]. Породична дисфункционалност и слабија социјална подршка представљају значајне факторе ризика за развој зависности од коцкања [Cowlshaw et al. 2016]. Бројна истраживања извештавају да особе са проблематичним коцкањем или поремећајем коцкања два до три пута чешће пријављују историју коцкања у породици или у вршњачкој групи, при

чему се млади коцкају ради дружења, испољавања идентитета или демонстрација вештина [Reith & Dobbie 2011]. Значај вршњака за развој обрасца друштвено прихватљивог коцкања, проблематичног коцкања или поремећаја коцкања потврђен је и налазима истраживања који сугеришу да присуство вршњака који се коцкају значајно доприноси вероватноћи развоја поремећаја коцкања код адолесцената [Botella-Guijarro et al. 2020; Langhinrichsen-Rohling et al. 2004; Zhai et al. 2017]. Други аутори [Platz & Millar 2001] проналазе да се мотив дружења са пријатељима налази у 10 најважнијих мотива за коцкање, при чему је значај овог мотива сигнификантно већи код особа са поремећајем коцкања у односу на особе које испољавају образац друштвено прихватљивог коцкања. Важну улогу у испољавању девијантних и неприлагођених образаца понашања има и неструктурирано и неконструктивно провођење слободног времена. Особе са проблематичним обрасцем коцкања се обично поред игара на срећу ангажују у само неколико других активности, при чему је коцкање једина активност која им пружа задовољство, што може бити последица иначе слабог интересовања или губитка интересовања за друге облике забаве [Petru 2005]. Генерално, студије указују на позитивну везу између неструктурираног слободног времена и коцкарског понашања [Molinaro et al. 2018], при чему се као медијаторске варијабле могу јавити низак социо-економски породични статус [Auhuber et al. 2019] или слаба супервизија родитеља [Chalmers & Willoughby 2006].

Претходно приказани налази могу се тумачити у светлу теорије разумне акције и теорије планираног понашања. Теорија разумне акције истиче да је понашање детерминисано намерама које, пак, одређују два главна фактора: 1) лични фактор (позитивна или негативна евалуација или став према понашању), и 2) социјални или нормативни фактор (перцепција социјалног притиска тј. доживљај шта важне референтне групе или појединци мисле) [Ajzen & Fishbein 1977, према: Thrasher et al. 2007]. Теорија је нашла потпору у резултатима истраживања који показују да ставови према коцкању и субјективне норме предвиђају укључивање у коцкарске активности, а да намера за коцкањем предвиђа коцкарско понашање [Thrasher et al. 2007]. Додатно, теорија планираног понашања говори да су понашања, попут играња игара на срећу, посредована ставовима индивидуе, субјективним нормама и перцепцијом контроле понашања [Flack & Morris 2015, према: Salonen et al. 2017].

Иако је коцкање присутно у већини друштава, постоје различити културолошки условљени ризични и протективни фактори који повећавају или смањују ризик од развоја зависности од коцкања. Истраживања доследно извештавају о разликама између припадника различитих култура у мотивацији за коцкањем, уверењима, преференцији коцкарских активности, испољавању проблема и ставовима о тражењу помоћи [Oei et al. 2019]. На пример, експериментална студија са задатком бацања новчића показала је да су Канађани-Азијати подложнији коцкарској заблуди да ће победа уследити након низа губитака, док су Евро-Канађани подложнији заблуди да ће се победнички низ наставити, што сугерише културолошке

разлике у когницији и процесу доношења одлука [Ji et al. 2015]. Такође, веће стопе поремећаја коцкања код америчких староседелаца приписују се културолошком прихватању магијског мишљења које се рефлектује и на коцкање, а које се доживљава као „окушавање среће”, чији исход зависи од судбине [Zitzow 1996; према: Raylu & Oei 2004]. Културна уверења и вредности утичу, не само на коцкарско понашање (учесталост и облици коцкања), као што смо већ нагласили, на ставове у погледу тражења помоћи због проблема изазваних коцкањем. Другим речима, припадници културе у којој преовладавају негативни ставови према третману поремећаја коцкања су мање спремни да траже помоћ приликом појаве првих симптома, тако да су у већем ризику од развоја тежих и перзистентних проблема [Raylu & Oei 2004].

О томе колико су игре на срећу важан сегмент савременог друштва говори чињеница да, чак, и земље које из верских или културолошких разлога не практикују коцкање, дозвољавају рад коцкарница за стране посетиоце (нпр. Малезија, Кина, Израел и Јужна Кореја) [Hodgins et al. 2011; Orford 2011]. Додатно, традиционално се сматра да ће у индивидуалистичким културама мотивација за коцкањем почивати у личним факторима, попут тражења сензација, коморбидитета различитих типова зависности или настојању да се избегну стресне ситуације, негативне емоције или осећање усамљености [Biback & Zack 2015]. С друге стране, код припадника колективистичких култура мотивација лежи у конформирању [Situ & Mo 2016] и трагању за новчаним добитком [Ma & Lai 2016]. Савремене етнографске и позитивистичке школе коцкање разматрају кроз анализу коцкарске супкултуре, заједничких вредности и стилова понашања, док одређене социолошке анализе указују да се мотивација за коцкање везује уз жељу за стицањем материјалних добара и веровање појединца да акумулацијом материјалних добара обogaћује властити идентитет и гради социјални статус [Livazović i Војчић 2017]. Већина економских теорија објашњава коцкање на веома једноставан начин – као рационални прорачун трошкова и користи у добијању новца [Aasved 2003; према: Marionneau 2015]. Истраживачки налази кореспондирају с таквим теоријским поставкама, указујући да мотивација за коцкање често лежи у економском фактору, односно у жељи и намери да се заради новац [Abarbanel 2014], а да се та мотивација темељи на погрешним уверењима о вероватноћи победе, која се додатно учвршћује повременим добицима [Planzer 2014]. Сан о постизању цекпота главни је мотив за учешће у различитим облицима коцкања у којима мали улог даје шансу за освајање огромне суме новца [Binde 2013], а исто тако прогрес ка проблематичном коцкању обично је праћен заокупљеношћу добитком и тзв. јурењем губитка [Griffiths 2009]. На темељу тога, коцкање се често сматра и обликом друштвене потрошње [Marionneau 2015].

Развој информационах технологија значајно утиче на понуду и модалитете коцкања. Од 1995. године запажа се велика експанзија интернет или онлајн коцкања, које ће наставити с развојем уз укљученост нетипичног профила корисника, као што су старије особе или особе женског пола [Abbot et al. 2018]. Недавне статистике показују да су казина и кладионице

„у паду”, док „коцкање на даљину” путем телефона, таблета и рачунара сада чини највећи сектор коцкарске индустрије [Gambling Commission 2017, према Rayment & Smith 2017]. Интернет коцкање омогућава потпуну анонимност и широке могућности избора игара у сајбер простору, што изазива посебну забринутост стручњака који се баве третманом зависности од коцкања. Опасност интернет коцкања огледа се у следећем: не постоји могућност контролисања придржавања правила апстиненције, јер зависник не мора нужно да се нађе на „забрањеној” локацији; играчи немају апсолутно никакву гаранцију да веб-сајт обезбеђује фер-плеј игру, нарочито када је у питању покер; веб-сајтови могу бити под окриљем криминалних организација чији је циљ крађа, преузимање података са кредитне картице или слање софтверског вируса [Spapens 2008]; учешће у не-монетарном, симулираном коцкању може бити предиктор монетарног коцкања [King et al. 2012, према: Parke et al. 2012]. Током 2013. године било је доступно око 2.800 веб-сајтова за коцкање [Online Casino City 2013]. Скоро сви веб-сајтови за коцкање имају одређена старосна ограничења, али је њихова примена дискутабилна и варијабилна. На пример, у Великој Британији су шеснаестогодишњаци могли да приступе значајној већини (81%) тестираних веб-сајтова за коцкање [Griffits et al. 2011].

Последњих година, индустрија коцкања користи маркетиншке стратегије за експоненцијални раст [Gordon et al. 2015]. Маркетинг и промовисање игара на срећу, односно коцкарских активности значајно утичу на обликовање ставова и друштвено прихватљивог оквира понашања, а исто тако и на развој проблематичног или зависничког понашања [Martin et al. 2013]. Индустрија коцкања шири се на глобалном нивоу, а коцкање се промовише путем телевизије, радија, интернета, рор-уп порука или новина [Temcheff et al. 2011]. Коцкање је уобичајена тема у популарној култури, попут филмова, серија, романа и урбаних легенди о доброј или лошој срећи коју су коцкари наводно доживели [Abbot et al. 2018]. Оно се презентује као изазовна активност, у којој пресудну улогу имају знање и вештине [Binde 2014]. Рекламе приказују коцкање на нетачно позитиван начин, повезујући га са забавом, узбуђењем, успехом, богатством, ослобађањем од финансијских проблема и бекством од стварности [Derevensky et al. 2010]. Обично има врло мало визуелних или аудио порука које имају за циљ да одврате од коцкања [Thomas et al. 2012]. Такав начин медијске презентације доводи до перципирања коцкања као привлачне, социјално прихватљиве и безазлене активности [St-Pierre et al. 2014].

У циљу популаризације коцкања, кроз друштвене медије ради се на: подизању нивоа знања и обавештености о коцкању (информисање путем медија или друштвених мрежа о начинима коцкања, клађења, коцкарским активностима); глорификацији коцкања (представљање коцкања као позитивне, узбудљиве и забавне активности); наглашавању лакоће у обављању коцкарских активности (информисање о лакој приступу, игри и уплати); подстицању на поновно коцкање (подстичуће и охрабрујуће поруке); истицању победе (приказивање добитака, победа, освојених већих износа новца); подстицању спонзорстава и покровитељстава (позивање на учлањива-

ње, указивање на награде и бенефиције за чланове); повезивању спорта и коцкања (спонзорства, могућност да се на истом месту клади и прате спортска такмичења); промовисању бенефиција за заједницу; пружању филтрираних и ограничених порука о штетности коцкања, проблемима повезаним с коцкањем и одговорном коцкању [Gainsbury et al. 2016]. О изузетној улози медија говори податак да се у периоду од 2005. до 2012. године удвостручио износ уложен у емитовање телевизијских спотова за коцкање са 17,4 милиона на 34,2 милиона долара [Ofcom 2013].

ДРУШТВЕНЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ КОЦКАЊА

Импликације коцкања могу се класификовати као позитивне и негативне, а оне се даље могу тумачити као индивидуалне (по самог појединца који се коцка) и колективне (по уже и шире социјално окружење). У теоријским и емпиријским разматрањима много више пажње посвећено је негативним последицама коцкања, док се позитивне превасходно тумаче у светлу новчаних и других материјалних добитака, како по појединца тако и по његово окружење. Паралелно с развојем индустрије игара на срећу расте и учесталост и тежина друштвених проблема који прате ову делатност, као и број људи са здравственим, психичким и социјалним поремећајима [Zogičić i sar. 2009]. Негативне друштвене импликације коцкања најчешће се одражавају кроз криминал, губитак радног односа, банкрот, самоубиства, распад породице и сиву економију [Livazović i Војсић 2017].

Досадашња истраживања указују да постоји корелација између поремећаја коцкања и криминалног понашања [Вјелажас 2017]. У литератури се истиче да коцкари знатно чешће чине имовинска кривична дела и друга дела у циљу стицања дохотка и материјалних добара, као што су крађе, проневере, преваре, фалсификовање итд. [Reith 2008]. Наиме, бројни су примери да организатори илегалног коцкања не исплаћују добитак коцкарима, не плаћају порез држави или илегално стечени новац улажу у различите облике организованог криминала (попут утаје пореза, отмице, прања новца, међународне проституције) [Albanese 2017]. Поред тога, криминалне организације често улазе у сектор легалног коцкања који им служи као параван за бављење илегалним активностима [Spragens 2008].

Коцкање је често повезано с другим облицима девијантног понашања, попут изостајања из школе [Rasanen et al. 2013] и употребе психоактивних супстанци (ПАС) [Wanner et al. 2009]. На пример, код 30% адолесцената са поремећајем коцкања откривена је зависност од дрога, код 24,2% зависност од цигарета и код 11,4% зависност од алкохола [Shek et al. 2012]. Најтежа последица коцкања је суицид. Између 17% и 20% особа зависних од коцкања изврши суицид, док отприлике половина зависника на лечењу има суицидалне идеје или опсесивне мисли [Wilcox 2015].

Осим што директно утиче на особу која се коцка, коцкање утиче и на значајне особе њеног социјалног окружења. Најчешће је реч о члановима породице (брачни партнери, деца, родитељи) и пријатељима, а више

студија указује да последице варирају од здравствених, преко економских (неповољна економска ситуација), до психичких (анксиозност, депресивност, поремећаји сна) и социјалних (смањење социјалних интеракција, учесталост конфликта) [Skoko i sar. 2016]. Према истраживањима [Lobsinger & Beckett 1996, према: Vodor 2018] сваки коцкар има између седам и 16 значајних других особа, које могу бити погођене његовим коцкањем.

Поред негативних последица коцкања, у литератури се често дискутује и о његовим позитивним ефектима. Поједини аутори [Williams et al. 2011] истичу да се најпозитивнији утицај коцкања огледа у повећању јавних прихода од пореза. Данас коцкање постаје начин који државама омогућава повећање профита и допуну буџета [Walker & Sobel 2016]. У складу с тим, државе проширују спектар коцкарских активности у циљу прикупљања што више средстава. На пример, последњих деценија коцкање је постало једна од најбрже растућих индустрија у Северној Америци [Martin et al. 2010]. Актуелно, приходи од коцкања далеко превазилазе приходе добијене од традиционалних облика забаве – филмови, видео-игрице итд. [Derevensky et al. 2011]. На пример, укупни приходи од коцкања и клађења у Федерацији БиХ у 2017. године износили су 1,46 милијарди конвертибилних марака и у односу на 2015. годину повећани су за око 900 милиона КМ, односно за више од 250% [Halebić 2018].

ЗАКЉУЧАК

На основу претходно приказаних сазнања, може се закључити да социјално-културолошки фактори у огромној мери детерминишу однос према коцкању и распрострањеност коцкања. С обзиром на раст преваљенције проблематичног коцкања и поремећаја коцкања у различитим деловима света, неминовно је приступити овим феноменима као јавно-здравственим, глобалним проблемима.

Кранжелић [Kranželić 2018, према: Ricijaš i sar. 2019] наводи да су у превенцији коцкања присутне две главне стратегије: а) психо-едукативни приступ и б) законска превенција и развој социјалне политике, које настоје да обликују окружење које ће подстицати доношење здравих и одговорних избора и редуковати ризичне факторе окружења. Тренутне политике које одражавају став да коцкање има мале негативне последице и да је само облик забаве, остављају мало поверења у ефикасне иницијативе за превенцију коцкања. Превенција и редукција коцкања може се постићи променом законских и подзаконских аката, у смислу веће контроле индустрије коцкања и медијских приказа коцкарских игара. Неке од мера које могу бити примењене су ограничавање броја локала у региону, ограничавање сати коцкања, забрана пушења у локалима, спречавање коцкања на кредит, примена законских одредби о старосном ограничењу, смањење износа максималног улога, смањење износа награде, ограничавање позитивних медијских приказа коцкања итд.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Закон о играма на срећу (2020). *Службени гласник Републике Србије*, бр. 18.
- Килибарда, Биљана; Виктор Мравчик, Јануш Сиерославски, Јелена Гудел-Ракић и Маркус Мартенс (2014). *Национално истраживање о стилловима живота ситановничува Србије 2014. године: коришћење психоактивних супстанци и игре на срећу*. Београд: Институт за јавно здравље „Др Милан Јовановић Батут”.
- Abarbanel, Brett (2014). Differences in motivational dimensions across gambling frequency, game choice, and medium of play in the United Kingdom. *International Gambling Studies*, 14(3): 472–491. [DOI: 10.1080/14459795.2014.966131]
- Abbott, Max; Per Binde, Luke Clark, David Hodgins, Mark Johnson, Darrel Maniowabi, Lena Quilty, Jessika Spångberg, Rachel Volberg, Douglas Walker and Robert Williams (2018). *Conceptual framework of harmful gambling: An international collaboration*. 3rd ed. Ontario: Gambling Research Exchange Ontario (GREO).
- Albanese, Jay (2018). Illegal gambling businesses & organized crime: an analysis of federal convictions. *Trends in Organized Crime*, 21(3): 262–277. [DOI: 10.1007/s12117-017-9302-y].
- Auhuber, Lea; Mandy Vogel, Nico Grafe, Wieland Kiess and Tanja Poulain (2019). Leisure activities of healthy children and adolescents. *International journal of environmental research and public health*, 16(12): 2078. [DOI: 10.3390/ijerph16122078]
- Bastiani, Luka; Mercedes Gori, Emanuela Colasante, Valeria Siciliano, Daniela Capitanucci, Paolo Jarre and Sabrina Molinaro (2013). Complex factors and behaviors in the gambling population of Italy. *Journal of Gambling Studies*, 29(1): 1–13. [DOI: 10.1007/s10899-011-9283-8]
- Biback, Candice and Martin Zack (2015). The relationship between stress and motivation in pathological gambling: A focused review and analysis. *Current Addiction Reports*, 2(3): 230–239. [DOI: 10.1007/s40429-015-0064-9]
- Bilić, Vesna i Siniša Opić (2013). Adolescentsko kockanje: uloga spola, nekih obiteljskih i školskih čimbenika. *Školski vjesnik*, 62(4): 455–478.
- Binde, Per (2013). Why people gamble: a model with five motivational dimensions. *International Gambling Studies*, 13(1): 81–97. [DOI: 10.1080/14459795.2012.712150]
- Binde, Per (2014). *Gambling advertising: A critical research review*. London: The Responsible Gambling Trust.
- Bjelajac, Željko (2017). Patološko kockanje i kriminal. *Kultura polisa*, 14(34): 185–201.
- Bjelde, Kristine; Barbara Chromy and Debra Pankow (2008). Casino gambling among older adults in North Dakota: A policy analysis. *Journal of Gambling Studies*, 24(4): 423–440. [DOI: 10.1007/s10899-008-9102-z]
- Black, Donald and Jon Grant (2014). *DSM-5® guidebook: The essential companion to the diagnostic and statistical manual of mental disorders*. Washington and London: American Psychiatric Publishing.
- Blaszczynski, Alex and Lia Nower (2010). Instrumental tool or drug: Relationship between attitudes to money and problem gambling. *Addiction Research & Theory*, 18(6): 681–691. [DOI: 10.3109/16066351003786752]
- Bodor, Davor (2018). *Usporedba psihosocijalnoga funkcioniranja osoba koje se liječe zbog ovisnosti o kockanju i alkoholu*. Sveučilište u Zagrebu, Stomatološki fakultet. (Doktorska disertacija).
- Botella-Guijarro, Alvaro; Daniel Lloret-Irles, José Vicente Segura-Heras, Víctor Cabrera-Peirona and Juan Antonio Moriano (2020). A longitudinal analysis of gambling predictors among adolescents. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(9266): 1–18. [DOI:10.3390/ijerph17249266]
- Božović, Ratko (2013). Igra ili ništa – igra – temelj kulture. *Kultura*, 140: 79–99. [DOI: 10.5937/kultural1340079B]
- Cowlshaw, Sean; Aino Suomi and Bryan Rodgers (2016). Implications of gambling problems for family and interpersonal adjustment: results from the Quinte Longitudinal Study. *Addiction*, 111(9): 1628–1636. [DOI: 10.1111/add.13402]

- Chalmers, Heather and Teena Willoughby (2006). Do predictors of gambling involvement differ across male and female adolescents? *Journal of Gambling Studies*, 22: 373–392. [DOI: 10.1007/s10899-006-9024-6]
- Derevensky, Jeffrey; Alissa Sklar, Rina Gupta and Carmen Messerlian (2010). An empirical study examining the impact of gambling advertisements on adolescent gambling attitudes and behaviors. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 8(1): 21–34. [DOI: 10.1007/s11469-009-9211-7].
- Derevensky, Jeffrey; Daniel Shek and Joav Merrick (2011). Adolescent gambling. In: Jeffrey L. Derevensky, Daniel T. L. Shek and Joav Merrick (Ed.), *Youth gambling: The hidden addiction*. Berlin and Boston: Walter de Gruyter, 3–6.
- Dodig, Dora (2013). *Obilježja kockanja mladih i odrednice štetnih psihosocijalnih posljedica*. Zagreb: Studijski centar socijalnog rada Sveučilišta u Zagrebu. (Doktorska disertacija).
- Dodig, Dora; Neven Ricijaš i Ana Rajić-Stojanović (2014). Sportsko kladenje studenata u Zagrebu – doprinos uvjerenja o kockanju, motivacije i iskustva u igrama na sreću. *Ljetopis socijalnog rada*, 21(2): 215–242. [DOI: 10.3935/ljsr.v21i2.16]
- Đukanović, Borislav i Jasmina Knežević-Tasić (2015). *Bihevioralne zavisnosti u Srbiji*. Beograd: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Gainsbury, Sally; Paul Delfabbro, Daniel King and Nerilee Hing (2016). An exploratory study of gambling operators' use of social media and latent message conveyed. *Journal of Gambling Studies*, 32(1): 125–141. [DOI: 10.1007/s10899-015-9525-2]
- Gordon, Ross; Lauren Gurrieri and Michael Chapman (2015). Broadening an understanding of problem gambling: The lifestyle consumption community of sports betting. *Journal of Business Research*, 68(10): 2164–2172. [DOI: 10.1016/j.jbusres.2015.03.016]
- Griffiths, Mark; Jonathan Parke and Jeffrey Derevensky (2011). Remote gambling in adolescence, in: Jeffrey L. Derevensky, Daniel T. L. Shek and Joav Merrick (Eds). *Youth gambling: The hidden addiction*. Berlin and Boston: Walter de Gruyter, 125–143.
- Halebić, Jasmin (2018). Kome igre na sreću, zapravo, donose sreću: kratka ekonomska analiza. *Novi Muallim*, (75): 19–23.
- Hanss, Daniel; Rune Mentzoni, Paul Delfabbro, Helga Myrseth and Stale Pallesen (2014). Attitudes toward gambling among adolescents. *International Gambling Studies*, 14(3): 505–519. (DOI: 10.1080/14459795.2014.969754).
- Hasanović, Mevludin i Izet Pajević (2018). Poremećaj kockanja – šta danas o tome znamo. *Novi Muallim*, 19(75): 7–18. [DOI: 10.26340/Muallim.v19i75.1668]
- Hodgins, David; Jonathan Stea and Jon Grant (2011). Gambling disorders. *The Lancet*, 378(9806): 1874–1884. [DOI: 10.1016/s0140-6736(10)62185-x]
- Ji, Li-Jun; Kayla McGeorge, Ye Li, Albert Lee and Zhiyon Zhang (2015). Culture and gambling fallacies. *SpringerPlus*, 4(1): 1–8. [DOI: 10.1186/s40064-015-1290-2]
- Koić, Elvira (2009). *Problematičko i patološko kockanje*. Virovitica: Zavod za javno zdravstvo „Sveti rok“ Virovitičko-podravske županije.
- Koprek, Ivan (2013). Sreća i igre na sreću – Etički okvir za razumijevanje jednoga fenomena današnjice. *Nova prisutnost*, 11(3): 367–377.
- Kozjak, Boris (2008). Religija i kockanje. *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline*, 17(3): 263–284.
- Kozjak, Boris (2016). *Kockanje – Od dokolice do socijalne patologije*. Zagreb: Tim press.
- Langhinrichsen-Rohling, Jennifer; Paul Rohde, John Seely and Martin Rohling (2004). Individual, family, and peer correlates of adolescent gambling. *Journal of Gambling Studies*, 20(1): 23–46.
- Livazović, Goran i Karlo Bojčić (2017). Povezanost sociodemografskih obilježja, rizičnih stilova ponašanja i sklonosti kockanju adolescenata. *Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*, 63(1): 139–148.
- Ma, Erdan and Ivan Lai (2016). Gambling motivation among tourists in Macau's casino resorts. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 21(11): 1227–1240. [DOI: 10.1080/10941665.2016.1140661]

- Makarovič, Matej; Mirna Macur i Borut Rončević (2011). Policy challenges of problem gambling in Slovenia. *Ljetopis socijalnog rada*, 18(1): 127–152.
- Marionneau, Virve (2015). *Socio-cultural contexts of gambling: A comparative study of Finland and France*. (Academic dissertation). Helsinki: Univeristy of Helsinki – Department of Social Research.
- Martin, Fayette; Peter Lichtenberg and Thomas Templin (2010). A longitudinal study: Casino gambling attitudes, motivations, and gambling patterns among urban elders. *Journal of Gambling Studies*, 27(2): 287–297. [DOI: 10.1007/s10899-010-9202-4]
- Martin, Ingrid; Michael Kamins, Dante Pirouz, Scott Davis, Kelly Haws, Ann Mirabito, Sayantani Mukherjee, Justine Rapp and Aditi Grover (2013). On the road to addiction: The facilitative and preventive roles of marketing cues. *Journal of Business Research*, 66(8): 1219–1226. [DOI: 10.1016/j.jbusres.2012.08.015]
- Molinaro, Sabrina; Elisa Benedetti, Marco Scalese, Luca Bastiani, Loredana Fortunato, Sonia Cerrai, Natale Canale, Pavla Chomynova, Zsuzsanna Elekes, Fernanda Feijão, Anastasios Fotiou, Anna Kokkevi, Ludwig Kraus, Liudmila Rupšienė, Karin Monshouwer, Alojz Nociar, Julian Strizek and Tanja Urdih Lazar (2018). Prevalence of youth gambling and potential influence of substance use and other risk factors throughout 33 European countries: first results from the 2015 ESPAD study. *Addiction*, 113(10): 1862–1873. [DOI: 10.1111/add.14275]
- Oei, Tian; Namrata Raylu and Jasmine Loo (2019). Roles of culture in gambling and gambling disorder, in: Andreas Heinz, Nina Romanczuk-Seiferth and Marc Potenza (Ed.), *Gambling disorder*. Cham: Springer, 271–295.
- Orford, Jim (2011). *An unsafe bet? The dangerous rise of gambling and the debate we should be having*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Pačić-Turk, Ljiljana i Gordana Bošković (2008). Prevencija ovisnosti s aspekta teorije socijalnog učenja i kognitivne psihologije. *Klinička psihologija*, 1(1-2): 39–57.
- Parke, Jonathan; Heather Wardle, Jane Rigbye and Adrian Parke (2012). *Exploring social gambling: Scoping, classification and evidence review*. Memphis: The gambling lab.
- Petry, Nancy. (2005). Gamblers anonymous and cognitive-behavioral therapies for pathological gamblers. *Journal of Gambling Studies*, 21(1): 27–33. (DOI:10.1007/s10899-004-1919-5).
- Planzer, Simon (2014). *Empirical views on European gambling law and addiction*. New York and London: Springer.
- Platz, Laurie and Murray Millar (2001). Gambling in the context of other recreation activity: A quantitative comparison of casual and pathological student gamblers. *Journal of Leisure Research*, 33(4): 383–395.
- Räsänen, Tiina; Tomi Lintonen and Anne Konu (2013). Adolescent gambling as a public health issue: Tiina Räsänen. *European Journal of Public Health*, 23(1): 250. [DOI: 10.1093/eurpub/ckt124.033]
- Raylu, Namrata and Tian Oei (2004). Role of culture in gambling and problem gambling. *Clinical Psychology Review*, 23(8): 1087–1114. [DOI: 10.1016/j.cpr.2003.09.005]
- Reith, Gerda (2008). The culture of gambling in Great Britain: Legislative and social change. In: Toine Spapens, Alan Littler and Cyrille Fijnaut (Eds.), *Crime, Addiction and the Regulation of Gambling*. Leiden and Boston: Martinus Nijhoff Publisher, 165–180.
- Reith, Gerda and Fiona Dobbie (2011). Beginning gambling: The role of social networks and environment. *Addiction Research & Theory*, 19(6): 483–493. [DOI: 10.3109/16066359.2011.558955]
- Richard, Kevin; Timothy Baghurst, Michael Faragher and Erin Stotts (2017). Practical treatments considering the role of sociocultural factors on problem gambling. *Journal of Gambling Studies*, 33(1): 265–281. [DOI: 10.1007/s10899-016-9625-7]
- Ricijaš, Neven; Toni Maglica i Dora Dodig-Hundrić (2019). Regulativa igara na sreću u Hrvatskoj kao socijalni rizik. *Ljetopis socijalnog rada*, 26(3): 335–361. [DOI: 10.3935/ljsrv26i3.297]
- Salonen, Anne; Sari Castrén, Susanna Raisamo, Jim Orford, Hannu Alho and Tuuli Lahti (2014). Attitudes towards gambling in Finland: a cross-sectional population study. *BMC Public Health*, 14(1): 982. [DOI: 10.1186/1471-2458-14-982].
- Shead, Will; Jeffrey Derevensky and Rina Gupta (2010). Risk and protective factors associated with youth problem gambling. *International Journal of Adolescent Medicine and Health*, 22(1): 39–58.

- Shek, Daniel; Elda Chan and Ryan Wong (2012). Associations between pathological gambling and psychiatric comorbidity among help-seeking populations in Hong Kong. *The Scientific World Journal*, 1–15. [DOI: 10.1100/2012/571434]
- Situ, Jianbin and Ziying Mo (2016). Risk propensity, gambling cognition and gambling behavior: the role of family and peer influences. *Journal of Educational and Developmental Psychology*, 6(1): 77–94. [DOI: 10.5539/jedp.v6n1p77]
- Skoko, Iko; Davorka Topić-Stipić i Marijan Primorac (2016). Problem ovisnosti o kladjenju – Sportske kladionice u Mostaru. *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 70(4): 499–518.
- Spapens, Toine (2008). Crime problems related to gambling: An overview. In: Toine Spapens, Alan Littler & Cyrille Fijnaut (Ed.), *Crime, Addiction and the Regulation of Gambling*. Leiden and Boston: Martinus Nijhoff Publisher, 19–54.
- St-Pierre, Renee; Douglas Walker, Jeffrey Derevensky and Rina Gupta (2014). How availability and accessibility of gambling venues influence problem gambling: A review of literature. *Gaming Law Review and Economics*, 18(2): 150–172. [DOI: 10.1089/glre.2014.1824]
- Temcheff, Caroline; Renee St-Pierre and Jeffrey Derevensky (2011). Youth gambling and delinquency: Legislative and social policy implications. *Gaming Law Review and Economics*, 15(9): 539–552. [DOI: 10.1089/glre.2011.15907]
- Thomas, Samantha; Sophie Lewis, Jenny Duong and Colin McLeod (2012). Sports betting marketing during sporting events: a stadium and broadcast census of Australian Football League matches. *Australian and New Zealand Journal of Public Health*, 36(2): 145–152. [DOI: 10.1111/j.1753-6405.2012.00856.x]
- Thrasher, Robert; Damon Andrew and Daniel Mahony (2007). The efficacy of the Theory of reasoned action to explain gambling behavior in college students. *The College Student Affairs Journal*, 27(1): 57–75.
- Torre, Robert; Zoran Zoričić i Boris Škifić (2010). Pojavnost i zakonodavna regulacija kockanja. *Medica Jadertina*, 40(1–2): 27–31.
- Walker, Douglas and Russel Sobel (2016). Social and economic impacts of gambling. *Current Addiction Reports*, 3(3): 293–298. [DOI: 10.1007/s40429-016-0109-8]
- Wanner, Brigitte; Frank Vitaro, Rene Carbonneau and Richard Tremblay (2009). Cross-lagged links among gambling, substance use, and delinquency from midadolescence to young adulthood: Additive and moderating effects of common risk factors. *Psychology of Addictive Behaviors*, 23(1): 91–104. [DOI: 10.1037/a0013182]
- Wilcox, Christine (2015). *Gambling Addiction*. San Diego: Reference Point Press.
- Zhai, Zu Wei; Sarah Wip, Marvin Steinberg, Jeremy Wamplerd, Rani Hoffa, Suchitra Krishnan-Sarina and Marc Potenza (2017). Relationships between perceived family gambling and peer gambling and adolescent problem gambling and binge-drinking. *Journal of Gambling Studies*, 33(4): 1169–1185. [DOI:10.1007/s10899-017-9670-x]
- Zoričić, Zoran (2015). Fenomenologija i psihoterapija patološkog kockanja. U: Slavica Đukić-Dejanović i Petar Nastasić (ur.), *Bolesti zavisnosti – savremena dostignuća u prevenciji, lečenju i rehabilitaciji*. Beograd: Evropski centar za mir i razvoj (ECPD), Univerzitet za mir Ujedinjenih nacija, 162–172.
- Zoričić, Zoran; Robert Torre i Anto Orešković (2009). Kockanje i kladenje – ovisnost novog doba. *Medicus*, 18(2): 205–209.
- Zuckerman-Itković, Zora i Vladimir Prostran (2009) Kockanje u sportskim kladionicama – pilot istraživanje među studentima Sveučilišta u Zadru. *Kriminologija & socijalna integracija*, 17(2): 105–114.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Griffiths, Mark (2009). *Problem gambling in Europe: an overview*. Technical report. Доступно на: https://prism.ucalgary.ca/bitstream/handle/1880/47808/Prob_Gamb_Europe_2009.pdf?sequence=1. Приступљено: 24. 5. 2021.

- Ofcom (2013). *TV white spaces: Approach to co-existence*. Technical report. Доступно на: https://www.ofcom.org.uk/__data/assets/pdf_file/0023/69305/white-spaces.pdf Приступљено: 3. 7. 2020.
- Online Casino City (2013). *Onlinecasinocity.com*. Доступно на: <http://online.casinocity.com/> Приступљено: 3. 7. 2020.
- Williams, Robert; Jurgem Rehni and Rhys Stevens (2011). *The Economic Impacts of Gambling*. Final report prepared for the Canadian Consortium for Gambling Research. Доступно на: <https://www.umass.edu/seigma/sites/default/files/SEIG%20ReportWilliams%20Rehm%20%20Stevens%202011.pdf/>. Приступљено: 27. 6. 2020.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

GAMBLING AS A SOCIAL-CULTURAL PHENOMENON

by

MARIJA STOJANOVIĆ
Institute for Educational Research
Dobrinjska 11/3, Belgrade, Serbia
s.marija1994@gmail.com

LIDIJA BUKVIĆ-BRANKOVIĆ
Center for Positive Youth Development
Jovana Miodragovića 27/III, Zemun–Belgrade, Serbia
lidija_bukvic@yahoo.com

BRANISLAVA POPOVIĆ-ĆITIĆ
University of Belgrade
Faculty of Special Education and Rehabilitation
Visokog Stevana 2, Belgrade, Serbia
popovb@eunet.rs

SUMMARY: Gambling can be defined as a common name for a set of different games, behaviors and activities, which involve investing money or some other value, with risk and hope in anticipation of a positive outcome. With the development of society, gambling took on different forms and meanings depending on the socio-cultural norms and beliefs of a given era. Today we are talking about gambling as a generally accepted activity, present in different social contexts. Although most individuals participate in gambling as a fun social activity, a small group of people become seriously involved in gambling activities, which currently leads to the recognition of gambling as a behavioral addiction, known as “gambling disorder”. Various public policy factors, economic factors, community factors, social norms, legislation, as well as media coverage of gambling have made a huge contribution to the popularization and liberalization of gambling. The aim of this paper is to summarize scientific knowledge about key socio-cultural aspects of gambling. Based on a review of relevant and recent literature, the paper will present the development of gambling throughout history, socio-cultural factors of gambling and the social implications of gambling.

KEYWORDS: games of chance, socio-cultural factors, history of gambling, gambling disorder

ЗАВАДИ ПА ВЛАДАЈ: КУЛТУРНО ПАМЋЕЊЕ СРПСКОГ НАРОДА У ПОЛИТИКАМА ИДЕНТИТЕТА ПОСТЈУГОСЛОВЕНСКИХ ДРЖАВА

ВЕСНА ЂУКИЋ

Универзитет уметности у Београду
Факултет драмских уметности
Булевар уметности 20, Београд, Србија
vesna.djukic@fdu.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Будући да политике идентитета постјугословенских држава током последње две деценије стварају напетости на унутрашњем и међународном плану, циљ овог рада је да проучи и објасни узроке који подстичу антагонизме. Ово из разлога што је суштина колективног идентитета у свести о припадништву која не би смела да буде препрека суживоту и добросуседским односима, све док та свест не подразумева негацију идентитетског система друштвених група које живе у простору једне државе. Ту се сад долази до политике плурализације идентитета као јавне политике коју води држава кроз политику културног памћења као „друштвеног и културолошког оквира” политике идентитета. У одсуству плурализације, култура је смештена на поприште борбе између различитих модела политике идентитета коју подстиче густо испреплетана мрежа транснационалних медија чији утицај на формирање јавног мњења долази из сфере контракултурног транскултурализма и неолибералног глобализма.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: контракултурни транскултурализам, културно памћење, неолиберални глобализам, политике идентитета, постјугословенске државе, српски културни простор

Протекле две деценије отвориле су мноштво јавних дебата на тему политике идентитета постјугословенских држава у којима живи српски народ. Оне су показале да је „свест о социјалном припадништву” коју називамо колективним идентитетом нераскидиво повезана са културом „као неком врстом идентитетског система групе” [Assmann 2011: 144–145].

Тако се култура нашла на попришту борбе између две визије геополитичке и гекултурне будућности оног дела Балкана који још увек није ушао у састав Европске уније, а који се може сматрати српским културним простором јер у њима живи српски народ.

Визије су међусобно супротстављене због разлика између националног и политичког идентитета који у науци није довољно проучен и објашњен. Док се први гради историјском свешћу и сликом коју припадници једног народа развијају о себи кроз културу, језик и религију, други се односи на политички модел држављанства који се успоставља на основу самоопредељења грађана да живе у једној државној заједници независно од националне припадности или услед историјско-геополитичких прилика, ратова, прекомпоновања политичког простора, промена граница и др. У том смислу, национални идентитет је фиксиран и примаран док „политички идентитети нису нешто фиксирано и примарно” већ је „реч о нечем веома променљивом и друштвено конструисаном” те се они могу „изграђивати или разграђивати кроз политичке институције или политичке опције” [Linz and Stepan 1998: 55, 452]. Стога се југословенски идентитет може разумети као политички, исто као и идентитети већег броја нових држава створених у границама бивших југословенских република. То питање се у овом раду посматра у светлу савремених концепција „наднационалног држављанства” у мултинационалним, мултикултуралним и мултиконфесионалним државама и „плурализације идентитета” [Кин 2003: 134, према: Комшич 2016: 24]. Овим концептима заједничко је што воде ка „вишеструким и комплементарним идентитетима” [Linz i Stepan 1998: 55] тако да један идентитет не мора да искључује други.

Дакле, у теоријском смислу, свест о социјалном припадништву може да обухвата осећај припадности матичном народу као и матичној држави. Међутим, у јавним политикама идентитета вођеним у овим просторима током 20. века, свест о политичкој припадности држави је у правилу искључивала свест о припадности народу. Стога се она у овом раду разуме као основни узрок напетости који се одражава на унутрашња питања, као и на билатералне и мултилатералне односе суседних држава.

Разлика је у томе што српски начин мишљења о геостратешким питањима у 21. веку полази од културе памћења заборављене и потиснуте историје и културе, док суседне државе настављају да воде политику (само)заборава институционализовану идеологијом југословенства. Иако оне то раде на различите начине, заједничко им је то што очувани југословенски начин мишљења подразумева одсуство политике плурализације идентитета и окретање „силама” које унутрашње и међународне односе додатно антагонизују. Може се чинити да се оне налазе у спољашњим политичким утицајима из међународног окружења, али истраживања компаривиста показала су да су „унутрашње снаге биле најважније у одређивању курса и покушаја транзиције, док су међународни утицаји имали само секундарну улогу” [Linz i Stepan 1998: 96]. Будући да немају непосредног утицаја на унутрашње политике, они се ослањају на тзв. „седму силу” транснационалних медија који својим медијским садржа-

јима о идентитету креираним од стране уредника и новинара, у оквиру „породице посредника” [Molar 2000: 22], подстићу постојеће антагонизме на постјугословенском простору.

Како овај антагонизам постаје све видљивији и на унутрашњем и на међународном плану, предмет овог рада су модели политике идентитета и културе памћења који су посредовани транснационалним медијима. Култура памћења је повезана с идентитетом утолико што институционализованим каналима комуникације преноси „културни смисао”, кодиран и артикулисан у заједничком језику, знању и заједничком сећању неког друштва [Assmann 2011: 145]. И управо ту почињу проблеми будући да су језик, знања и сећања у великој мери заједнички због заједничке историје суживота на овом делу Балкана, али су идентитети различити јер је Југославија створила мноштво нових нација које настоје да се очувају и након распада заједничке државе. Будући да је суштина колективног идентитета у свести о припадности, она не би смела да буде препрека суживоту и добросуседским односима, све док та свест не подразумева негацију идентитетског система једне или више друштвених група које живе у простору једне државе. Ту се сада долази до политике идентитета као јавне политике коју води држава, односно до политике културног памћења као „друштвеног и културолошког оквира” политике идентитета [Assmann 2011: 16]. С друге стране постоји густо испреплетена мрежа медија који имају значајног утицаја на формирање јавног мњења, посебно оних који послују или се преносе на подручје више држава.

Зато емпиријско истраживање за потребе овог рада обухвата медијске текстове објављене у периоду 2007–2020. у транснационалним електронским и дигиталним медијима и порталима (DW¹, Radio „Slobodna Evropa”, „Peščanik”, „Pogledaj.to”, „Danasonline”, „Slobodnarec.rs”, „AntenaM”, „Aljazeera”), чији се садржај креира или преузима у постјугословенском простору. За разумевање смисла одабраних наратива коришћена је метода анализе садржаја помоћу које се долази до података о садржају порука, о одашиљачима, примаоцима и ефектима медијских текстова повезаних са питањима културног памћења и политикама идентитета.

МЕДИЈСКИ АКТИВИЗАМ И КОНТРАКУЛТУРНИ ТРАНСКУЛТУРАЛИЗАМ

Антагонизирана друштвена клима у региону погодује развоју контракултуре која се „супротставља начину мишљења велике већине становништва” [Saint-Jean 1999: 5], те се на културној сцени региона успоставља „модел отпора који се артикулише кроз стратегије контра-културе и противљења”, односно као нова „култура дисидентства” [Кисић и Суботић 2020: 208]. У овом раду се тај модел отпора препознаје као транскултурални медијски активизам окренут визији „утопијске друштвене заједнице” шездесетих година прошлог века коју описује Полен-Сен-Жан (Saint-Jean-

¹ Deutsche Welle

-Paulin, Christiane) [1999: 81]. Она је у духу транскултурализма, замишљена тако да буде ослобођена културних разлика које Балкан чине таквим какав јесте. У оба случаја настаје под утицајем процеса глобализације који је у Европи отворио питање европског идентитета и европских вредности и допринео успостављању заједничког европског културног тржишта.

Транскултурализам тражи и залаже се за доследно придржавање и поштовање највиших достигнутих европских вредности и стандарда унутар сваког културног међуодноса и унутар било којег вида културне сарадње [Dragojević 1999: 77–90]. Према Драгојевићу, сама идеја транскултурализма подразумева два могућа начина операционализације. Један делује као недопуњујући концепт доминантном начину мишљења, а други се том мишљењу супротставља. Први приступ се проучава у студији *Транскултурна Европа* [ed. Majnhof i Triandafilidu 2008] која истражује ограничења националног оквира у развоју културне политике европских метропола према имиграцији. Међутим, закључци овог истраживања не могу се применити на потпуно различит политички и културни контекст Србије и земаља у региону Балкана. Најпре због тога што се односи на градске културне политике, а не на националне политике идентитета и културног памћења. Друго, зато што се идеја транскултурализма овде проучава у контексту односа према имиграцији што није доминантни проблем јавних политика Србије и Балкана јер су мигранти у транзиту ка економски најразвијенијим земљама Средње Европе. Треће, зато што се контракултурни модел отпора успоставља као противљење и супротстављање институционализованим политикама идентитета, а не као њихов недопуњујући концепт.

Разлози супротстављања налазе се у једном другом ширем идејном концепту познатом као „Европа региона”. Он се као политички слоган појавио у време распада Југославије осамдесетих и деведесетих година 20. века у уверењу да ће националне институције слабити како расте моћ европске државе, те да ће градови и региони заузети место националних држава [Elias 2008]. Уместо остварења те утопијске идеје, створена је Европска унија као политичка заједница европских држава које су задржале свој препознатљиви национални идентитет и културни суверенитет, а слоган је повучен из употребе. Ово зато што постојање Европске уније не искључује суверено право држава чланица да воде културну политику јер би то нарушавало два универзална принципа: принципи културног суверенитета и супсидијарности [Ђукић 2012: 65; Ђукић 2018в: 12]. Зато је, према Уговору о функционисању Европске уније (глава VIII, чл. 167)², једина обавеза земаља чланица у области културе да међународна културна сарадња буде заснована на поштовању националне и регионалне различитости држава чланица, истовремено стављајући у први план заједничку културну баштину и међународну културну сарадњу која доприноси унапређењу знања и ширењу културе и историје европских народа.

Стога се контракултура као отпор према националним културама не може довести у везу са начелима и политиком придруживања ЕУ, по-

² [Consolidated version of The Treaty on the functioning of the European Union, 121–122].

себно јер је културна политика као јавна практична политика државних органа управе заснована на културном суверенитету државе. У том смислу на њу примарно утичу унутрашњи културолошки фактори, иако се недвосмислено могу идентификовати и спољашњи геополитички утицаји. Њихово дејство је, међутим, ограничено будући да „спољашње” политичке идеје морају бити потврђене конкретним одлукама државних органа да би могле имати утицаја на практичне политике у области културе. У супротном, идеолошки ставови представљају само имплицитни вредносно-идејни оквир деловања посебних друштвених група који нема директног утицаја на јавну културну политику [Ђукић 2018в:12].

Некако истовремено са оснивањем ЕУ, у простору бивше Југославије створене су нове националне државе које су на различите начине водиле политике идентитета. Заједничко им је то што су на имплицитан или експлицитан начин биле засноване на критици наводног српског национализма. Тај наратив коришћен 90-их година 20. века [Ђукић 2017] поново је оживљен почетком друге деценије 21. века када Србија почиње да обележава Дан примирја у Првом светском рату као државни празник што постјугословенска елита доживљава као „национализам” и претњу демократизацији транзиционог друштва. То се догодило након што је групација демократских странака 2012. године изгубила изборе и „сишла” с власти, због чега је своје опозиционо деловање из политичке арене преселила у сферу културе.

Овај период се у раду сматра прекретницом у политици идентитета који је подстакао постјугословенску елиту да започне борбу против „националистичких модела меморијализације” [Кисић и Суботић 2020: 208] и то, најпре у сфери позоришне критике усмерене против две позоришне представе којима су обележена два јубилеја. Први је 1700 година од проглашења *Миланској едиктиа* поводом којег је у копродукцији нишког Народног позоришта и Народног позоришта у Београду, премијерно изведена представа *Константин*. Друга је представа *Српска итрилођија* према роману Стевана Јаковљевића, којом је Народно позориште у Београду обележило сећање на почетак Великог рата. У критици ове друге представе изнет је експлицитни политички став о „распопућеном српском друштву које је у великој мери националистичко”. У овом медијском наративу објављеном у *Пешчанику* јавност се позива на „друштвени консензус око геноцида у Сребреници и рата у Босни и Херцеговини уопште” [Њићковић 2014], што се неколико година касније користи и као наратив у критици филма *Дара из Јасеновца* коју је пренело више електронских медија у региону [Грухоњић 2021а,б]. У оба случаја се имплицира кривица за догађаје током распада Југославије иако, у најмању руку, правна теорија и пракса познају само индивидуалну одговорност и увек полазе од претпоставке невиности. У овом случају, међународни суд правде у Хагу је то и потврдио пресудом да Србија и српски народ нису одговорни за тај злочин. Занимљиво је да је и поред такве пресуде на порталу немачке медијске компаније Дојче веле (Deutsche welle) објављена кратка вест под насловом „Није судјеловала али је одговорна што није спречила геноцид”

[Sabljaković 2007], чиме је у наслову истакнута одговорност иако се у тексту наводи да „Србија није одговорна за геноцид у Сребреници, али је одговорна за то што није спречила геноцид и казнила особе оптужене да су геноцид починиле”. Занемарујући судску пресуду, позоришни и филмски критичар су се, заједно са новинарком, придружили делу јавности која наводни „српски национализам” оптужује за све трагичне последице распада Југославије. Парадоксално, јер је Србија тиме изгубила све што је жртвовала за заједничку државу, почев од политичког суверенитета до националног културног идентитета. И поред тога, позоришна критика је кроз серију медијских наратива, стигматизовала књижевну баштину Стевана Јаковљевића, као и позоришну представу посвећену одлучујућој бици на Кајмакчалану којом је Србија утицала на коначу победу савезника у Великом рату [Ђукић 2018а; Ђукић 2018б].

Занимљиво је да је скоро истовремено, у региону бивше Југославије нарочито критикован амбициозни архитектонски пројекат „Скопје 2014” не због македонског „национализма” и покушаја да се споменицима грчким владарима Филипу и Александру Македонском, подигнутим у престоници тадашње Бивше југословенске републике Македоније, конструише идентитет нове националне државе настале након распада Југославије, већ због „неокласицистичког силовања града” [Pešo 2014]. Сличан наратив коришћен је и у агресивној медијској кампањи против подизања споменика Стефану Немањи у Србији која је трајала више година, да би добила на интензитету током 2020. године. У тексту који је потписала редакција листа *Данас online* преноси се отворено писмо панелиста дискусије „Споменик” одржане у склопу 11. Миксер фестивала, у којем се, поред осталог наводи „Ако буде постављен, споменик ће чврсто позиционирати Београд на мапи бизарних места у која се долази зарад изучавања феномена урбане дисфункционалности, политичке мегаломаније и идентитетских празнина” [Danas, 2020]. Реферишући на пројекат „Скопје 2014”, панелисти бришу битну разлику између пуноће културног идентитета који симболизује споменик Стефану Немањи у Београду и празнине идентитета коју симболизују споменици Филипу и Александру Македонском. А та разлика је са становишта политике идентитета суштинска јер је први оснивач међународно признате самосталне средњовековне српске државе и родоначелник династије која је владала два века, а други су грчки владари које је БЈРМ заједно са именом државе „присвојила”, због чега је Грчка деченијама спречавала међународно признање њеног имена. И да бисмо заокружили кратак преглед медијских текстова о догађајима у региону бивше Југославије повезаним са културним памћењем и политикама идентитета, завршићемо са литијама у Црној Гори које су под слоганом „Не дамо светиње” пружиле отпор дискриминишућим одредбама Закона о вероисповести упереног против Српске православне цркве. Снажну режимску пропаганду овог Закона је на Радио-телевизији Црна Гора, где чуда, опет оркестрирала она иста новинарка која је позоришну представу *Српска џирилоија* довела у везу са „друштвеним консензусом око геноцида у Сребреници”. У интервјуу објављеном на порталу Алџазера (Aljazeera)

истиче се да се ова „угледна југословенска новинарка” међу реткима „с толико храбрости и упорности, и тако дуго и истрајно, супротставља велкосрпској идеологији и политици њених реализатора”. У поднаслову интервјуа се упозорава да „Постоји реална опасност од боснизације Црне Горе, каже знаменита новинарка” а испод њене фотографије пише: „Велика Србија је фашистички пројекат, каже новинарка Тамара Никчевић” [Aljazeera 2020].

ДИСКУСИЈА: МЕДИЈСКО ПОЉЕ СТИГМАТИЗАЦИЈЕ И ГОВОРА МРЖЊЕ

Анализа узрока и последица наведених догађаја показује дуализам политика идентитета које се током друге деценије 21. века воде у простору бивше Југославије. Нас посебно занима ова друга, усмерена против „националистичких модела меморијализације” [Кисић и Суботић 2020: 208] јер се, како наведени примери показују, односи на културно памћења српског народа у Србији и земљама у региону. Њен идеолошки оквир представљају две утопијске идеје, транскултурализам и Европа региона, удружене са идејом контракултуре. Овом идеолошком конструкту треба придодати и теоријска становишта „етноцентричне културе сећања” према којој се „сваки сегмент пожељног емотивно правда самовиктимизацијом, тј. истицањем неупоредивости жртве властите групе” [Куљић 2006: 288]. То што свака постјугословенска држава истиче да је жртва југословенске, односно (велико)српске идеологије и тиме правда своју улогу у њеном распаду, посебно погодује моделу отпора новим политикама памћења и идентитета на Балкану. Он притом, изузетно промишљено и вешто користи регионалне медије као „посредну инстанцу трансформативним процесима разноликих поља културе [Вуксановић 2020: 222]. У тим процесима медији добијају улогу да обезбеде „потврду реалне стварности, односно потврду истинитости” коју „већина људи прихвата као такву јер је настала у медијском пољу – јединој сфери која је данас доступна свим припадницима одређене социјалне заједнице” [Miletić 2007: 31]. Међутим, већини промиче да та медијска култура доказивања истинитости није заснована на дијалогској аргументацији вредносних ставова, већ понајпре на стигматизацији и говору мржње.

Један број аутора и истраживача у области међународних културних односа носиоце тог вредносно-идејног обрасца препознају као *сйране ајенџе уџицаја*. Према Ђурковићу, основно значење долази из безбедносног дискурса у којем се као агент утицаја види особа која на неки начин стоји у директној или индиректној вези с агентуром неке спољне државе, док у исто време делује унутар јавног простора или администрације своје државе као агент за промоцију интереса поменуте стране силе. Сматра се да је деловање агента утицаја најтеже за доказивање и спречавање и далеко опасније од рада класичног шпијуна. Док шпијун по правилу прима новац или неку другу надокнаду за своје деловање и бави се прикупљањем докумената, тајни и информација, агент утицаја често делује без ма-

теријалних награда, понекад из чистог убеђења или наивности, и његов рад састоји се у јавном и отвореном деловању [Ђурковић 2017: 4]. У савременом друштвеном контексту, убеђење може да дође и из идеолошке сфере неолибералог глобализма [Симић 2016: 20–27] који кроз транскултурализам у тој мери брише осећај националне припадности и свест о културном идентитету да се може сматрати меком моћи тоталитаризма. Истраживања спроведена за потребе рада показују да ову идеолошку сферу на постјугословенском простору еманирају транснационални медији као гласноговорници идеје контракултурног транскултурализма, односно неолибералог глобализма.

У покушају да разумемо дуалност идентитета која се рефлектује на осећај националне припадности, вратићемо се на случај *Српска историја*. Позивамо се на Скерлићев есеј о Србији, њеној култури и књижевности непосредно пред почетак Великог рата. Он је важан зато што омогућава да разумемо друштвено-политички контекст у којем се одвијају радње Јаковљевићевог романа и спорне представе. Есеј сведочи о наглом развоју српске културе и књижевности и брзом „дизању из народа у грађанство”, а све то благодарећи политичкој независности Србије коју су Срби сами, својом сопственом снагом остварили. Та срчана и бунтовна раса – како каже Скерлић, „жива, слободољубива, поносита, жељна независности и способна за велики полет у часовима прегнућа, је у свој нови живот, и државни и културни, унела све своје добре стране” [Скерлић, према: Палавестра 1977: 504–505]. Овај Скерлићев став потврђује теорију вишеструких и комплементарних идентитета која разликује национални идентитет од политичког идентитета државе, што Србима омогућава да осећају припадност српском народу и буду грађани Републике Србије, као што су били и грађани Југославије. Обрнуто не важи, јер грађани који немају самосвест о припадности српском народу, осећају наднационални политички идентитет као примарни, иако он по дефиницији „није фиксиран и примаран већ веома променљив и друштвено конструисан” [Linz i Stepan 1998: 55]. Да би остао делотворан и након распада Југославије, а у контексту процеса придруживања Европској унији, део грађанске елите у Србији и данас активно настоји да сваку манифестацију националне свести, а у овом случају – научно, културно и историјско наслеђе, интерпретирано кроз савремено позоришно стваралаштво, представи јавности као претећу манифестацију српског национализма.

С друге стране, Скерлић каже да Србија има и своје „мане које проистичу из њених врлина” па набраја: извесну политичку разбијеност, претеран индивидуалистички дух, оскудицу осећања целине земље и државе – све што бисмо и данас могли да уочимо као разлоге „располућености” српског друштва. Он притом додаје и то да Србија „није у стању да истрајно издржи напор, и исто тако брзо малаксава као што се брзо одушевљава.” А за народ каже: „Сангвиничар, нервозан, раздражљив, више негативан но позитиван, више рушилац него стваралац, рђав слуга али и рђав господар (...) – данашњи Србијанац је све своје мане, као и своје врлине, пренео у

своју државу, у своје друштво, и у своју књижевност” [Скерлић, према: Палавестра 1977: 504–504].

Тако видимо да се, заправо, ради о следећем: врлине српског народа су, упркос свим манам, почетком 20. века створиле српску државу и српску културу, али су мане сангвиничног карактера, упркос врлинама, биле узрок сталног незадовољства њеним демократским развојем. Ако тај Скерлићев став ставимо у политички контекст, већ боље разумемо иронични обрт ситуације: врлине „полета и прегнућа” су за сто година створиле четири државе (Краљевина Србија, Краљевина Југославија, више варијанти федеративне Југославије, Савезна Република Југославија и Република Србија), а мане су, као „рђав господар” допринеле да се „одбацивањем реалних историјских путоказа” [Батаковић 2014: 806] све претходне државе увек трансформишу у нове.

Зато ове исте мане данас остају узрок незадовољству јер – све желећи више „европских вредности”, бржи развој демократије и боље „утопијско” друштво, представљају „рђавог господара” који рђаво суди о свом народу, својој држави, историји и култури, док за друге државе у окружењу има више емпатије и разумевања. То видимо по критици подизања споменика Стефану Немањи која је јавности представљена као отпор „мегаломанским пројектима подизања споменика од стране власти који постају стратешка алатка за стварање нових етно-националних идентитета и модела памћења, као и за подстицање међу-етничких подела и мржње” [Кисић и Суботић 2020: 208]. Иако претендује да буде универзална, овако формулисана критика представља *contradictio in adjecto* јер се може логично повезати само са догађајима у Мекедонији и Црној Гори, али не и у Србији. Ово зато што је Стефан Немања оснивач међународно признате самосталне средњовековне српске државе и родоначелник династије која је два века владала српским државама са *Светосављем* као снажним идентитетским обележјем. Србија стога подизањем споменика свом владару не подстиче „међу-етничке поделе и мржњу” за разлику од БЈР Македоније која није увидела да свој идентитет не може градити на идентитету античке Грчке, као што ни Црна Гора није увидела да свој црногорски идентитет не може градити на оспоравању права СПЦ као најстарије верске, просветне и културне институције српског народа.

Последица тога је политичка подвојеност два међусобно супротстављена начина мишљења, од којих сваки мисли да оличава оно „добро” којем треба тежити, услед чега – ако је према Скерлићу, врлине нису способне да прихвате мане, а мане да сагледају врлине. Слично је закључио и Димић истичући да су претпоставка за остварење југословенске идеје биле „модерно друштво и свесни и просвећени грађани, а баш тога на југословенском простору није било, или га је било сасвим мало” [Димић 1998: 114]. Овај став недвосмислено указује на дуализам апстрактне југословенске идеје о етничкој блискости народа које су у стварности делиле конкретне баријере. Најзначајнија међу њима је самозаборав суштинских разлика због којих се и моћно Римско царство раздвојило на „источно” и „западно” баш у културном и геополитичком простору на којем је ство-

рена Југославија [Ђукић 2016: 28]. Исти самозаборав прати и идеја контракултурног транскултурализма постјугословенске елите која у отпору према „етно-националним идентитетима” изједначава српски национални идентитет и вештачке политичке идентитете створене идеологијом југословенства. Да подсетимо, СФРЈ је створила и Југословене као „седми народ”, на попису становништва 1961. признат као посебна категорија становника која се не изјашњава по основу етничког порекла већ по основу припадности наднационалној држави. Након распада државе, један број је и даље наставио да се изјашњава као Југословен,³ док се један број опредељивао између политичког и националног идентитета држава створених након распада Југославије.

Да би се разумела разлика морамо се вратити узроцима и покушати да сагледамо последице. Према Димићу, југословенство је одликовала политика „компромисног етничког јединства” која је доприносила дезинтеграцији српског народа, да би коначно у другој половини века биле створене вештачке политичке нације: „македонска и црногорска 1945. а муслиманска 1971.” [Димић 1998: 64–65, 166]. Оне данас, заједно са делом српске јавности, културно памћење српског народа доживљавају као отпор транскултуралној визији Балкана који би по идеологији „компромисног етничког јединства” био сличан Југославији. У емисији „Мост” Радија Слободна Европа је чак изнет став да епске песме Косовског циклуса треба искључити из школског програма јер су досадне: „Крајње је време да се народу понуди нешто друго, нешто занимљивије, нешто модерније, нешто што ће, можда и млађима бити занимљиво. Мислим да је крајње време да се косовски мит стави тамо где припада, да се да у руке – звучаче иронично, али јесте иронично на крају крајева – поштеним историчарима, да се смести у музејске витрине и тамо остави док млађи људи не крену да читају епску поезију и у њој не виде нешто сасвим друго него старије генерације” [Slapšak 2009]. Иако овај став имплицира мноштво етичких проблема (нпр. ко су „поштени” историчари), задржаћемо се само на делу који каже да косовски мит треба ставити у музеје, што је у супротности са ИКОМ⁴-овим Кодексом професионалне етике. У Кодексу се наводи да се музеј „мора трудити да информације понуђене на поставкама и изложбама буду тачне и објективне и да не понављају митове и стереотипе” [Edson 2003: 308]. Дакле, не само што митовима и стереотипима није место у музеју, него Косовски циклус песама не говори о миту већ о завету који представља темељ православног идентитета српског народа. Стога би сваки покушај његове наводне „демитологизације” заправо водио ка десакрализацији духовног садржаја „косовског завета” и „видовданске етике” чиме би православна култура – сведена на музејски предмет или причу, изгубила способност да генерише нове вредности за друштво. Овде је важно истаћи да кључну разлику између културе и цивилизације

³ Тако је према попису становништва из 2011. у Србији живело 23.303 Југословена, док их је у Хрватској било 331, а у Словенији 527.

⁴ Међународни комитет музеја (International Comitee of Museums).

чини то што култура, као жива творевина духа – непрекидно генерише нове имплицитне вредности културе, а цивилизација те вредности памти у музејима као „световним катедралама” западне експлицитне културе. Освалд Шпенглер у свом капиталном делу *Пројаси зајага* објашњава да култура прелази у цивилизацију када испуни сврху свог постојања и као „гњило џиновско дрво у прашуми”, показује смисао свих пропадања.

ЗАКЉУЧАК: ЗАВАДИ ПА ВЛАДАЈ

У теоријском, па и практичном смислу, разлика између два модела политике идентитета огледа се у томе што први произлази из свести о држављанству као о вештачком политичком моделу, а други из свести о припадности народу као примарном моделу заснованом на заједничкој историји и култури. Први се ослања на цивилизацију која достигнуте вредности експлицитне културе чува у музејима као „световним катедралама” секуларног друштва, а други на културу као живу творевину духа која непрекидно генерише нове духовне вредности. Прва је метаријализована и може се бројати и сабирати, али има мало утицаја на савремени начин живота и колективни идентитет, док је друга нематеријална и невидљива, али активна у свакодневном животу и погледу на свет захваљујући чему је успела да се очува и упркос репресији југословенског комунизма – атеизма.

Изазов „југословенског начина мишљења” очуваног у новим националним државама насталим након распада Југославије је, стога, у томе да се све творевине духа створене на српском културном простору, како у прошлости, тако и данас, прогласе „великосрпским национализмом” и претворе у „гњило дрво” које ће у музејима сведочити да је српска култура изгубила своју сврху постојања. И то, не случајно, баш онда када је – током распада Југославије, изгледало да ће почети да се у идеолошком и културолошком смислу ослобађа југословенства, а још више и силовитије када је то стварно почела да чини током друге деценије 21. века. У обе временске тачке пресека, стигматизоване су имплицитне културне вредности српског народа јер чине кључну разлику између два модела идентитета. Овакав закључак је застрашујући не само по културу српског културног простора, већ по културу уопште. По вечном принципу „завади па владај” потребна је криза између два супротстављена модела политике идентитета, а ту кризу на постјугословенском простору стварају нови транснационални медији као гласноговорници идеје контракултурног транскултурализма. Она није ништа друго него нузпроизвод неолибералног глобализма који не познаје ни границе суверених држава ни границе културних идентитета.

Међутим, за превладавање постојећих антагонизама на унутрашњем и спољашњем плану, решење представља политика плурализације идентитета која омогућава уравнотежење политичког и националног идентитета јер води ка „вишеструким и комплементарним идентитетима” који се међусобно не искључују.

ЗАХВАЛНОСТ

Рад је настао као резултат финансирања научноистраживачке делатности ФДУ, према уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Asman, Jan. (2011). *Kultura pamćenja*. Beograd: Prosveta.
- Батаковић, Душан Т. (2014). Историјска свест и национална хистерија. *Српска хроника на свейтским вериџама*, књига 2, треће издање, Београд: *Satena mundi*, 805–808.
- Вуксановић, Дивна (2020). Медији и култура – дијалектика вредновања. *Култура*, 169: 221–233.
- Димић, Љубодраг (1998). *Срби и Југославија*. Београд: Стубови културе.
- Ђукић, Весна (2012). *Држава и култура, сјудује савремене културне полиџике*. Београд: Факултет драмских уметности.
- Ђукић, Весна (2017). Политички мит vs православна култура: форматирање дисонантних наратива о небеској Србији. *Зборник рагова Факулџеџа драмских уметности*, 31: 141–161.
- Ђукић, Весна (2018а). Мане наших врлина: Српска трилогија и демократска консолидација. *Баџџина*, 44: 265–276.
- Ђукић, Весна (2018б). Шта то беше етика: Српска трилогија у светлу стогодишњице Великог рата. *Зборник рагова Факулџеџа драмских уметности*, 34: 127–145.
- Ђукић, Весна (2018в). Православље и идентитет: студија манастира Св. Прохор Пчињски. *Зборник Маџице српске за друџивене науке*, 165: 1–16.
- Ђурковић, Миша (2017). Културни делатник као агент утицаја. *Зборник Маџице српске за друџивене науке*, 161: 1–12.
- Кисић, Вишња и Ирина Суботић (2020). Вредновање наслеђа маргине, култура сећања и студије наслеђа у радовима проф. Милене Драгићевић Шешић. *Култура*, 169: 201–220.
- Палавестра, Предраг (прир.) (1977). *Криџички рагови Јована Скерлића*. Нови Сад: Матица српска.
- Симић, Дејан Д. (2016). Неолиберални глобализам, суверенитет и национална одбрана. *Војно дело*, 68(6): 20–27.
- Dragojević, Sanjin (1999) Multikulturalizam, interkulturalizam, transkulturalizam, plurikulturalizam: suprotstavljeni ili nadopunjujući koncepti. *Kultura, etičnost, identitet*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 77–90.
- Edson, Gari (2003). *Muzeji i etika*. Beograd: Clio.
- Elias, Anwen (2008) Introduction: Whatever Happened to the Europe of the Regions? Revisiting the Regional Dimension of European Politics, *Regional & Federal Studies*, Routledge, 18(5): 5, 483–492.
- Kin, Džons (2003). *Civilno društvo. Stare slike, nove vizije*. Beograd: Filip Višnjić.
- Linz, Juan José i Alfred Stepan (1998). *Demokratska tranzicija i konsolidacija: Južna Evropa, Južna Amerika i postkomunistička Evropa*. Beograd: „Filip Vinjić”.
- Majnhof, Ulrike Hana i Ana Triandafilidu (прир.) (2008). *Transkulturalna Evropa*. Beograd: Clio (preveli sa engleskog Ljubica Brajer i Dorde Krivokapić).
- Miletić, Mirko (2007). Mitovi o medijima i savremene političke mitologije. *CM: Communication Management: časopis za upravljanje komuniciranjem*, II(5): 27–45.
- Molar, Klod (2000). *Kulturni inženjering*. Beograd: Clio.
- Polen Sen Žan, Kristijana (1999). *Kontrakultura*. Beograd: Clio.
- Špengler, Oswald (1989). *Propast Zapada*. Beograd: Književne novine.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Consolidated version of The Treaty on the functioning of the European Union (2012). *Official Journal of the European Union*, 121–122. (Уговор о функционисању Европске уније). Доступно на: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:12012E/TXT:en:PDF>. Приступљено: 13. 11. 2021.
- Danas (2020). *Otvoreno pismo panelista medijima: zauzmite konačan stav o spomeniku Stefanu Nemanji*. 14. 10. 2020. Доступно на: <https://www.danas.rs/drustvo/otvoreno-pismo-panelista-medijima-zauzmite-konacan-stav-o-spomenu-stefanu-nemanji/>. Приступљено: 13. 11. 2021.
- Gruhonjić, Dinko (2021). *Moralni idioti*. *Slobodnarec.rs*. 8. 3. 2021. Доступно на: <https://slobodnarec.rs/2021/03/08/dinko-gruhonjic-moralni-idioti/>. Приступљено: 13. 11. 2021.
- Gruhonjić, Dinko (2021b). *Moralni idioti*. *AntenaM*. 9. 3. 2021. Доступно на: <https://www.antenam.net/stav/191973-dinko-gruhonjic-moralni-idioti>. Приступљено: 13. 11. 2021.
- Nikčević, Tamara (2014). *Ivan Medenica – intervju*. *Peščanik*, 16. 1. 2014. Доступно на: <http://pescanik.net/ivan-medenica-intervju/>. Приступљено: 13. 11. 2021.
- Nikčević, Tamara (2020). *Abazović bio glasan advokat 'ugroženog srpstva' u Crnoj Gori*, *Aljazeera*, 20. 12. 2020. Доступно на: <https://balkans.aljazeera.net teme/2020/12/20/dritan-abazovic-bio-je-glasan-advokat-ugrozenog-srpstva-u-crnoj-gori>. Приступљено: 13. 11. 2021.
- Pešo, Silvija (2014). *Neoklasicističko silovanje grada*. *Pogledaj.to*, 14. kolovoza 2014. Доступно на: <http://pogledaj.to/arhitektura/neoklasicisticko-silovanje-grada/>. Приступљено: 13. 11. 2021.
- Sabljaković, Dževad (2007). *Nije sudjelovala, ali je odgovorna što nije sprečila genocid*, *DW*, 26.02.2007. Доступно на: <https://www.dw.com/bs/nije-sudjelovala-ali-je-odgovorna-%C5%A1to-nije-sprije%C4%8Dila-genocid/a-2484122>. Приступљено: 13. 11. 2021.
- Slapšak, Svetlana (2009). *Kosovski mit kamen o vratu Srbije*. *Radio Slobodna Evropa*, 2. maj 2009. Доступно на: https://www.slobodnaevropa.org/a/most_kosovo_mit/1620087.html. Приступљено: 13. 11. 2021.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

DIVIDE AND RULE: CULTURAL MEMORY IN
THE IDENTITY POLICIES OF POST-YUGOSLAV STATES

by

VESNA ĐUKIĆ

University of Arts in Belgrade
Faculty of Dramatic Arts
Bulevar umetnosti 20, Belgrade, Serbia
vesna.djukic@fdu.bg.ac.rs

SUMMARY: Since the identity policies of the post-Yugoslav states have been creating tensions domestically and internationally in the last two decades, the aim of this paper is to study and explain the causes that encourage antagonisms. We start from the assumption that these causes are related to models of identity policy and memory culture mediated by transnational media. This is because the essence of collective identity is in the consciousness of belonging, which should not be an obstacle to coexistence and good

neighborly relations, as long as that consciousness does not imply the negation of the identity system of social groups living in the state. Thus we come to the policy of pluralization of identity as a public policy pursued by the state policy of cultural memory as a “social and cultural framework” of identity policy. In the absence of pluralization, culture is located on the scene of a struggle between different models of identity policies fueled by a densely intertwined network of transnational media. Their influence on public opinion formation comes from the realm of countercultural transculturalism and neoliberal globalism.

KEYWORDS: Cultural memory; Identity policies; Post-Yugoslav states; Serbian cultural space; Counter-cultural transculturalism; Neoliberal globalism

ЈЕЗИЧКА ПОЛИТИКА И ИДЕНТИТЕТ: СЛУЧАЈ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

ТАТЈАНА ПОПАДЕВА

МГИМО Универзитет
Катедра за компаративну политикологију
Пр. Вернадског, 76, Москва, Русија
popadeva.t.i@my.mgimo.ru

БОГДАН ДРАЖЕТА

Универзитет у Београду, Филозофски факултет
Одељење за етнологију и антропологију
Институт за етнологију и антропологију
Чика Љубина 18–20, Београд, Србија
drazetab@gmail.com

САЖЕТАК: Језичка политика се посматра као средство подршке државном суверенитету: заједно са територијалним интегритетом, доносе се закони о заштити националних и мањинских језика, док професионалне заједнице кодификују језике и развијају књижевне норме. Међутим, упркос значајном раду лингвиста, културолога и социолога, језички проблеми често остају на периферији истраживања политичких наука, као и етнологије и антропологије. Сврха овог чланка је попунити постојећу дисциплинарну празнину, те размотрити проблем односа језика и идентитета на примеру „тројезичности” Босне и Херцеговине, где се језичка политика може сматрати маркером идентитета. Након одговарајућег теоријског осврта, биће изнета грађа прикупљена теренским радом, у оквиру које ће бити сагледано шта о сопственом језику и односу језика и идентитета мисле припадници три народа – Бошњака, Срба и Хрвата.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: језик, језичка политика, идентитет, Босна и Херцеговина

ТЕОРИЈА И МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА ИДЕНТИТЕТА

Идентитет је вишедимензионални друштвени појам. Упркос покушајима операционализације концепта идентитета у оквиру различитих друштвених дисциплина као што су социјална психологија, социологија, етнологија и антропологија, културологија, политикологија, овај феномен остаје извором бројних дилема.

Најближе питању како језик утиче на формирање идентитета у политичком дискурсу пришли су конструктивисти, који обраћају пажњу на улогу „језика”, „језичких конструкција” и „социјалних дискурса” у изградњи друштвене стварности и идентитета. У конструктивистичкој парадигми доминирају постпозитивистички и интерпретативни приступи, а заједно са дедуктивним, широко се користи индуктивна истраживачка стратегија [Гаман-Голутвина и Никитин 2019: 299]. Конструктивизам се заснива на интерсубјективној димензији људског деловања. Другим речима, с обзиром да су људи културна бића обдарена способношћу и вољом да размишљају о свом односу према свету и дају му смисао, код конструктивиста у фокусу бивају социјални фактори који нису опипљиви у материјалном свету, већ директно зависе од људске сагласности и условљени су постојањем социјалних институција. Један од најпознатијих конструктивиста, Александер Венд (Alexander Wendt), наводи да је „основни принцип конструктивистичке социјалне теорије да људи делују у односу на објекте, укључујући и друге актере, на основу значења која ти објекти имају за њих” [Wendt 1992: 394, према: Алексева 2014, 4–21].

Стога језик и политика његове кодификације јесу један од алата за идентификовање људи у друштву. Дакле, упркос примордијалистичком приступу проучавању историје формирања језичких карактеристика и норми, у садашњој фази постојања савремених језика прикладно је препознати језичку политику држава као маркер идентитета.

Истраживачи идентитета разликују два научна концепта која су одредила формирање савременог појма идентитета. Први је симболички интеракционизам, који одговара на питања о томе како се идентитети формирају и како функционишу (Џорџ Херберт Мид). Друга је теорија перцептивне контроле коју је развио Вилијам Пауерс (William Powers), која проучава природу контролног система и објашњава „ставове” и „намере” у основи свих живих бића. Ове идеје служе као основа за разумевање процеса функционисања идентитета [Burke and Stets 2009: 18–32].

Мид започиње своју књигу „Ум, сопство и друштво” из 1934. године тврдњом да је формирање ума и човековог Ја производ друштвене сфере живота. Према Миду, човеков ум и његово Ја уграђени су у друштво и развијају се кроз комуникацију и интеракцију са другима. Централно место у процесу перцепције појмова има идеја о заједничким значењима (*shared meanings*), за коју Мид уводи категорије *знака* и *симбола*. Важну улогу у обједињавању перцепције појединца и настанку општеприхваћених значења игра имитација. Појединац посматра реакцију другог на одређену

ситуацију/стимулус и та реакција постаје део његовог понашања. Када се ситуација понови, појединац имитира претходно уочену реакцију. Тако он постаје део заједнице, а опонашана реакција постаје општеприхваћена реакција. С тим у вези до изражаја долази језик комуникације, који је скуп значењских симбола чија значења заједнички прихватају и користе сви чланови заједнице. Симболички интеракционизам тежи томе да се првенствено или чак искључиво фокусира на симболе јер они чине основу мишљења, језика, комуникације и интеракције.

Поред идеја симболичког интеракционизма, теорија идентитета је укључивала и концепт система управљања заснован на идеји „негативне повратне спреге” Норберта Винера (Norbert Wiener) за контролу продуктивности система. Идеја је била да се контролише количина паре која улази у систем мотора на основу излазне брзине. На пример, ако излазни сигнал указује на превелико оптерећење мотора, систем негативне повратне спреге (НПС) смањује проток паре на улазној страни. Супротно томе, ако је излаз система био преспор, НПС омогућава да се аутоматски повећа проток. Дакле, систем управљања ове врсте прати сопствене резултате правилном употребом повратне спреге. На излазу систем показује стабилан резултат, док су улазни подаци нестабилни и непредвидиви [Weiner 1948].

Вилијам Пауерс је предложио коришћење НПС у анализи живих система (људи и њихових механизма понашања), указујући да за људе није важна контрола над излазом или реакцијом. Уместо тога, они се баве контролом над перцепцијом или улазом. Понашање људи „на излазу” прилично је променљиво, али управо је непредвидивост акција оно што сузбија нестабилност ситуације на улазу. Пауерс је предложио да се „кршењем закона” назову фактори који стварају променљивост ситуације на улазу, док сузбијање кршења резултата на излазу (резултата реакције) омогућава појединцу да сагледа друштвене процесе у њиховој једнообразности, постојаности и предвидљивости [Powers 1973].

Идеја НПС је врло слична Мидовом концепту координације перцепције и деловања, који омогућава људима да се прилагоде спољним и унутрашњим променама како би постигли своје циљеве. Научници се слажу да појединац не контролише своје понашање у одређеној ситуацији, већ перцепцију околне стварности, што му омогућава да мења своје поступке, доводећи своју перцепцију у складу са датом тачком (циљем). Уз помоћ контроле перцепције, људи се прилагођавају „поремећајима” нестабилног, променљивог система.

Због тога идентитет као друштвени конструкт чини политику држава предвидивом. С једне стране, он служи за одређивање културних, социјалних, метафизичких граница државе за спољне актере, с друге стране објашњава својим грађанима ко су „Други” [Малинова 2015: 154–169]. Поред тога, стварност конструисана идентитетом омогућава носиоцима одређене друштвене заједнице да изаберу општеприхваћене стратегије понашања за постизање циљева. Испоставља се да колективни идентитет бива одређен заједничким идејама, а не материјалним силама, док се

интереси носилаца заједничког идентитета конструишу управо на основу заједничких идеја [Гаман-Голутвина и Никитин 2019: 308–309].

УЛОГА ЈЕЗИКА У ФОРМИРАЊУ ИДЕНТИТЕТА

Хауард Гајлс и коаутори развили су етнолингвистичку теорију идентитета, која објашњава положај језика у мултиетничким друштвима, дефинишући одрживост језика одређене етничке заједнице као средство за унутаретничку и међуетничку комуникацију. Наведена теорија односи се и на краткорочне интеракције на индивидуалном нивоу, као и на дугорочне тенденције заједница да задрже или напусте језик. На основу истраживања ставова младих у Велсу који су се идентификовали као Велшани (а не као Енглези или Британци) и користили велшки језик у свакодневним разговорима и похађали двојезичне школе, Гајлс је открио да се етнички идентитет манифестује кроз језик у ситуацијама када се носиоци идентитета осећају угроженим од доминантне етнолингвистичке заједнице. Међутим, истовремено је утврђено да у ситуацијама када је потребно одржавати ефикасну комуникацију и када је етнички идентитет нестао у позадини професионалног или социјалног идентитета, испитаници користе језик доминантне заједнице без доживљавања кршења права њиховог језичко-етничког идентитета [Giles and Johnson 1987: 69–100]. Отуда се употреба језика одређене етничке заједнице као инструмента опозиције према доминантној заједници (унутрашњи „Други“) уклапа у оквир идеје „негативне повратне спреге“: употреба језика није од суштинске важности док се не изврши политизација етничке припадности. Када се испитаници нису осећали равноправно са доминантном заједницом, почели су да се фокусирају на своју етничку припадност пре свега кроз језик.

Користећи принципе етнолингвистичке теорије у анализи савремене језичке политике у Босни и Херцеговини, неопходно је одговорити на следећа питања:

1) У којој ситуацији током комуникације становници појединих вишетничких градова Босне и Херцеговине (Мостара, Сарајева и Источног Сарајева) сматрају да говоре исти језик?

2) У којој ситуацији током комуникације становници појединих вишетничких градова Босне и Херцеговине (Мостара, Сарајева и Источног Сарајева) препознају постојање три различита језика?

ЈЕЗИЧКА ПОЛИТИКА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ОД АУСТРОУГАРСКЕ МОНАРХИЈЕ ДО САВРЕМЕНОГ ДОБА

Док лингвисти дискутују да ли у простору бивше Југославије постоји један или четири језика (српски, хрватски, босански, црногорски), на политичком нивоу одлуке се чине једноставнијим: ако постоји држава која носи име доминантне етничке заједнице која га насељава, зашто ова етничка заједница не би говорила својим језиком?

Пре распада Југославије званично је постојао српскохрватски (хрватскосрпски) језик који се помиње у Уставу из 1963. [Ustav, 1963: 42], али не и Уставу из 1974. године [Ustav, 1974]. После политичких промена током раних деведесетих година прошлог века Срби су се вратили називу свог језика као српског, док су Хрвати „цементирали“ то још раније помоћу учињене језичке пиратерије; у Босни и Херцеговини је босански (или бошњачки) језик проглашен као политички језик, а исто је учинила и Црна Гора, где је црногорски језик наметнут као део ширих антисрпских активности.

Милош Ковачевић сматра да сви новонастали језици са чисто лингвистичке тачке гледишта могу бити само варијанте српског језика. Сходно томе, појам *српски* који се тренутно налази у (социо)лингвистици треба користити у два значења: као хипероним и хипоним у односу на термине *хрвајски*, *босански* и *црногорски*. Будући да је хипероним, само српски језик има статус језика на чисто лингвистичком нивоу, „док су сви остали политички језици (језици само у имену)“ [Ковачевић 2011: 54–65]. Милорад Екмечић сматра да у новом веку, почевши од 1492. године, „у изградњи српског националног идентитета религија постаје вододелница нације“ [Екмечић 2008: 10]. Процес раздвајања српског народа на верским основама био је дуготрајан и обликован његовим технолошким ненапредовањем и ратовима, тј. сталним променама политичких граница, што наравно није једини случај у Европи [Екмечић 2008: 11]. Религија је постала вододелница српске нације убрзано након Српске револуције у периоду од 1804. до 1815. године, када се интереси западноевропских великих сила и српског народа више нису поклапали. То је окончано током рата на подручју Босне и Херцеговине између 1992. и 1995. године, када је вера у потпуности довела до стварања религиозних држава (а тиме и нација) [Екмечић 2008: 47, 560], а што је даље и озваничило поделу једног (српског) језика.

Најпознатији пројекти покушаја уједињења језика већине Јужних Словена на Балканском полуострву на политичком нивоу могу се наћи како током постојања културног, историјског, државног и политичког нејединства балканских народа, тако и након уједињења већине припадника Јужних Словена у једну државу 1918. године.

Напори у том правцу били су, на пример, Бечки књижевни споразум из 1850. [Тошовић und Wonisch 2011: 41–43], у оквиру којег је језик добио име српскохрватски, а заснован је на источнохерцеговачкој верзији штокавског дијалекта, док су екавица и ијекавица препознате као једнаке [Каровић 2011: 128]; као и Новосадски споразум из 1954. године [Секулић 1966: 305–337] у којем се наводи да Срби, Хрвати и Црногорци говоре истим језиком. Књижевни језик има две изговорне норме – екавицу и ијекавицу, а ћирилица и латиница препознате су као једнаке у свом подручју употребе.

Овде је вредно поменути фонетски принцип правописа „пиши како говориш“, који је први осмислио Сава Мркаљ [Selimović 1987: 9], а успоставио га је Вук Караџић реформом језика почетком 19. века. Будући да

су српски језик у време његове кодификације користили народи који су живели на територији других држава и често нису имали прилику да савладају књижевну норму свог матерњег језика, Вукова реформа имала је за циљ да у што већој мери поједностави читање и писање српског језика¹. Међутим, у 21. веку, фонетски принцип писања омогућио је да се српскохрватски језички континуум трансформише у књижевне норме различитих језика.

Аустроугарска је стекла право да окупира и управља Босном и Херцеговином на Берлинском конгресу 1878. године под изговором увођења реформи и осигурања мира и стабилности у региону. Због националних и конфесионалних разлика језик је постао важан политички субјект у то време јер је аустроугарска администрација спроводила специфичну језичку политику у Босни и Херцеговини у оквиру своје „цивилизацијске мисије”. У том периоду у Босни и Херцеговини католичко становништво углавном је користило латинично писмо, док су православци и муслимани користили ћирилицу. Босански муслимани су такође користили арапска слова за писање књижевних дела на свом матерњем језику. Са процесом националног буђења име језика постало је осетљиво питање: православци су тај језик називали српским, католици хрватским, док су га босански муслимани обично називали босанским [Okuka 1991: 53], термином који је префериран као званични назив језика у вилајету у последњим деценијама османске владавине [Stančić 1991: 107–108].

Због чињенице да је немачки језик постао службени језик нове администрације у Босни и Херцеговини, језик којим је говорило становништво називао се босански, српскохрватски или земаљски језик (*Landessprache*), односно језик земље. Питање имена језика било је посебно осетљиво у образовању. Аустроугарска је започела отварање првих интерконфесионалних школа у Босни и Херцеговини. Покрајинска влада је на почетку језик назвала хрватским, што се сматра последицом прохрватске политике аустроугарског војног заповедника Јосипа Филиповића. Термин *Landessprache* се употребљавао све мање, а термин босански постао је званичан током режима заједничког министра финансија Бењамина Калаја (1882–1903) [Juzbašić 1999: 11].

Што се тиче писма, Аустроугарска је у почетку форсирала употребу латиничног писма. Влада је тврдила да ће савладавањем ових писама млади у Босни и Херцеговини моћи да науче службени немачки језик и напредовати у свим областима науке. Тек након што се српска заједница пожалила да званична власт жели да изузме „њихово” писмо из основног образовања, влада је прогласила оба писма, латиницу и ћирилицу, једнаким [Circularerlass 1880: 320–321].

Језик је поново постао предмет спора у покрајинској скупштини успостављеној након анексије 1908. године. Након дугих расправа, први закон

¹ Вук Караџић у рецензији о језику у *Новинама сербским* 1814. године наводи: „Сербљи будући да јошт никакве граматике свога језика немају, зато они који пишу морају пазити на говор прстога народа, и не одступајући от онога треба свој језик да углађавају и да поправљају“ [Караџић 1814, према: Selimović 1987: 20].

о језику у Босни и Херцеговини донесен је у децембру 1913. године. Закон је прогласио српскохрватски службеним језиком у администрацији и образовању, заједно са оба писма: латиницом и ћирилицом. Страни званичници добили су трогодишњи период да науче српскохрватски, док су немачки и мађарски језик морали да се користе у комуникацији са властима Двојне монархије [Juzbašić 1999: 227–230].

Занимљиво је да је уз назив језика уведен и концепт „босанске нације”, што је у основи био политички пројекат Аустроугарске ради одвајања окупираних територија од суседних држава у политичком, идеолошком и језичком погледу. Након распада Југославије, аустроугарски пројекат је узет као основа за стварање новог босанског идентитета. То се може пратити и путем језика јер су након 1993. године први уџбеници босанског језика засновани на Калајевим из 1883. године [Екмечић 2008: 319–320].

Кроз историју постојања књижевног стандарда српскохрватског језика, лингвисти су препознавали постојеће разлике између српске и хрватске варијанте, које су, након распада Југославије, и Србији и Хрватској омогућавале да воде индивидуалну језичку политику, а разлике између књижевне норме хрватског и српског су се прошириле и продубиле. Међутим, у Босни и Херцеговини, где су три етничке заједнице – Срби, Хрвати и Бошњаци – добиле политичку формализацију путем Дејтонског споразума, бошњачке културне и политичке елите су почеле инсистирати на одвајању босанског језика. Према Мату Каповићу [Каровић 2011: 130], стандардизација босанске верзије језика заснивала се на увођењу позајмљених речи из турског језика, као и на прилагођавању постојећих лексема турском стандарду. На пример, у Босни и Херцеговини Бошњаци користе реч „кахва”, Срби изговарају реч „кафа”, а Хрвати кажу „кава” [Greenberg 2009: 205]. Стварање речи на босанском језику често се претвара у оружје политичке борбе, које, међутим, према Каповићу, тај процес такође постаје и предмет јавног исмевања. У овом случају реч је о писаној употреби језика, јер, барем у говорном језику, становништво Босне и Херцеговине не може доследно да користи једну од три опције: Срби и Хрвати такође користе турцизме у говору, а Бошњаци често преферирају лексеме српског или хрватског стандарда од нових босанских речи.

Говорећи о томе да ли се новонастали језици на територији бивше Југославије могу сматрати варијантама једног језика, Ранко Матасовић нуди четири критеријума за разликовање језика и дијалеката: структурни критеријум, критеријум за међусобну разумљивост, генетски критеријум и критеријум идентификације [Matasović 2001: 15–18].

Предмет овог рада је последњи критеријум – *критеријум идентификације*. Међутим, вреди напоменути да се током проучавања структуре језика у Босни и Херцеговини² могу пронаћи разлике на нивоу речника и граматике, али оне нису довољне да би се тврдило да су структуре језика различите и, сходно томе, постоје три различита језика. Занимљиво

² Бранко Тошовић је подробно писао о граматичким и лексичким разликама три језика у Босни и Херцеговини [2012: 9–64].

средство за упоређивање језика предложио је амерички лингвиста Морис Сводеш (Swadesh, Morris), који је развио листу основних лексема најважнијег („нуклеарног“) речника од 100 речи; користе се и листе од 200 и 207 речи [Swadesh 1971: 283]. Према Сводешевој листи, босански, српски и хрватски језици су идентични.

Критеријум идентификације показује како сами говорници доживљавају језик којим говоре. По овом критеријуму, српски и хрватски језик данас би несумњиво били различити језици, будући да су њихови говорници одвојени етничком припадношћу и некадашњим АВНОЈ-ским, а садашњим државним границама. Међутим, они инсистирају на томе да њихов језик буде српски односно хрватски, у случају Босне Херцеговине, због чега језички сукоби трају већ три деценије. Када је босански језик у питању, међутим, субјективни утисци становника и говорника о свом језику у Босни и Херцеговини су контрадикторни и двосмислени, те стога не могу конструисати језичку стварност на нивоу на ком би се користио критеријум идентификације за кодификацију босанског језика.

Критеријум идентификације се непрекидно подстиче на територији Босне и Херцеговине. Крајем 2019. године објављена је серија *Школокречина*,³ заснована на докторској дисертацији Ненада Величковића *Идеолошка инструментализација књижевности на примјерима чиианки од 5. разреда основне до 4. разреда средње школе у Босни и Херцеговини*. Дисертација и серија анализирају уџбенике који се користе у уобичајеним учионицама у БиХ, где босански, хрватски и српски наставни планови и програми јасно показују многе примере политизације књижевних интерпретација и језичких норми, што доводи до пораста нетолеранције и у суштини чини систем образовања „ковачем мржње“. Занимљиво је да је серија изграђена на приказивању лекција бошњачке, хрватске и српске књижевности у истом разреду, док млади глумци сваки пут играју представнике различитих етничких заједница. Поред очигледне поруке да се ученици не разликују онако како то замишљају политичари и писци уџбеника, промена етничких маски може се објаснити тиме да је стигматизација „Другог“ мање страшна и болна.

ГРАЂА О ЈЕЗИКУ И ИДЕНТИТЕТУ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

У контексту изнетих теоријских података сматрамо да је важно рећи шта становници Босне и Херцеговине (Бошњаци, Срби и Хрвати) мисле о језику којим говоре. Истраживање етничке идентификације и граница спроведено на подручју Мостара, Сарајева и Источног Сарајева у периоду од 2017. до 2019. године нужно је укључивало и питање језика, обзиром да су о њему испитаници имали различита размишљања и ставове када су говорили о сопственом идентитету. Најчешће су одговори повезани са темом језика добијени на постављено питање везано за поређење међу-

³ Назив „Школокречина“ представља игру речи „школа“ и „жабокречина“ (мочвара, учмалост). [Seriја „Školokrečina“].

етничких односа у периоду пре и након рата, као и уочене сличности и разлике код припадника народа који живе у Босни и Херцеговини. Због тога ће таква различита виђења друштвене и политичке стварности бити представљена и интерпретирана као прилог о томе шта о феноменима „одозго” мисле људи „одоздо”. Дакле, како процесе из званичне институционалне и јавне сфере (макро-ниво културе) виде појединци, обични људи (микро-ниво културе), становници из редова бошњачке, српске и хрватске етничке заједнице на подручју Мостара, Сарајева и Источног Сарајева. Језик је одабран као један од етничких симбола, који уз религију, представе о заједничком пореклу и остале елементе чини обележје чланова једне етничке заједнице [Павловић 1990: 91]. Поред тога, преплитање два типа нације, грађанског („западног”) и етничког („источног”) доводи до збуњености припадника свих етничких заједница у оквиру Босне и Херцеговине и њихове перцепције сопственог идентитета. Први тип нације, темељи се на територији, заједничкој грађанској култури и идеологији у оквиру заједнице једнаких грађана, док се други тип везује уз свест једне заједнице о заједничком пореклу, народну мобилизацију, вернакуларне (народне) језике, обичаје и традицију [Smit 1998: 22–31, 111–112]. Треба имати у виду да се оба типа нације преплићу у пракси, тј. не могу се наћи у „чистом” облику као идеални тип [Nedeljković 2007: 19–20].

У Мостару су готово сви испитаници истакли да је језик којим говоре Мостарци свих етничких залеђа један те исти језик. Поред језика, истицали су да три народа имају исти „менталитет” и „обичаје” јер се та два културна аспекта везују уз историјско-географску област (Херцеговину), пре него неку другу ширу целину (државу или скупину држава). Ретки су истицали да се ради о другачијим језицима, али би се и тада говорило о томе да се људи споразумевају на „нашим језицима”. То суштински значи да нема сумње око тога да је то један језик или није, али има када је реч о његовом називу. У унутаретничкој комуникацији свако каже да прича на хрватском, босанском или пак српском, док у међуетничкој комуникацији изговара придев „наш”. Један део саговорника је изнео идеју да се тај језик назове поново српскохрватски, или да буде везан за територију на коме је присутно штокавско наречје (Хрватска, Босна и Херцеговина, Србија и Црна Гора) и буде именован као „југославенски”, изузев простора Словеније и Северне Македоније. Други су сматрали да би требао да постоји „босанско-херцеговачки” језик, у складу са називом државе у којој живе становници све три вероисповести, мада су ти напори изузетно отежани због највеће препреке – механизма (гео)политичке унитаризације земље под хегемонијом политичких елита из редова бошњачког народа. Детаљније о овој проблематици на примеру Мостарске гимназије писала је Азра Хромацић, проучавајући праксе супротне ономе што званичне етно-политичке идеологије пропагирају [Hromadžić 2017]. Саговорници сматрају да се због раздвојености у оквиру школских установа не могу остварити пријатељства и други облици повезаности међу омладином, а свему доприносе погоршани међуетнички односи у периоду након рата 1992–1995. године. Образовни систем конципиран тако да

свака етничка заједница има сопствени план и програм јесте у складу са Пауерсовом ставком да је контрола над перцепцијом важнија од контроле над реакцијом. Тога су свесни и сами испитаници, тачније друштвених процеса у сопственом окружењу, мада су мишљења да немају моћ да се школству на различитим језицима одупру.

Због тога многи схватају да су породичне средине још једна од препрека ка перцепцији истоветности језика. Многи ће, како наводе, због „страха” од „Другог” учити децу да је језик којим говоре изведен од етнонима, назива народа коме припадају, што не важи у случају Бошњака чија је перцепција да се у читавој Босни и Херцеговини говори босански језик. Многи за овакву ситуацију данас криве ратне сукобе и политичке елите (макро-ниво културе) чији је задатак искључиво раздвајање народа. Паралелно с тим процесом, породице као микро-ниво једне културе појединцима стварају реакцију као модел који они имитирају, у овом случају језик, те тиме научена реакција постаје општеприхваћени начин реаговања на одређену ситуацију/стимулус. Поред језика, испитаници су навели да је етничким заједницама на подручју Мостара иста борба за живот, стога је пуно њих навело да су људи у овом граду „гладни на сва три језика”. Како наводи један саговорник, „језик којим причамо има пуно имена, важно је да се разумијемо”. Појединци су навели како је стварање језика производ рада „болесних ега” – особа чији је циљ да сопственим јавним ангажманом скрену пажњу на себе и тиме даље заваде припаднике свих етничких заједница. Мидови концепти човековог ума и Ја, настали кроз међусобну комуникацију и интеракцију чланова друштва, могу се у потпуности разумети на примеру увођења језичких норми чији је циљ раздвајање а не спајање људи, чему у прилог иду примери послератног преименовања улица и политичко-идеолошког уређења симболичког јавног простора [Дражета 2021: 70–72, 117–247].

Када је реч о испитаницима у Сарајеву, они су такође мишљења да становници овог града из редова свих етничких заједница говоре један језик са „три имена” и да је претежено код нових језикословаца из Хрватске проблем што „измишљају нове ријечи”. Како наводи један испитаник, „треба сто година да једна ријеч уђе у језик, а они би да цијели језик мијењају преко ноћи.” Њихов говор у нешто мањој мери везују за регију у којој живе, тј. Босну у ужем смислу, за разлику од Херцеговаца Мостара који тај идентитетски аспект више наглашавају. Ипак, свесни су да је језик у Сарајеву скоро истоветан код свих говорника, без обзира којем народу припадају, као што су „менталитет”, „однос према раду” и чињеница да су сви егзистенцијално угрожени, како каже један саговорник, „немају марке у цепу”. Ретки су наводили како су у питању другачији језици, али би и у том случају рекли нешто попут једног саговорника који каже да „ми имамо три језика која су у потпуности иста, а у Њемачкој се људи са сјевера и југа не разумију иако говоре исти језик”.⁴ Испитаници

⁴ Занимљиво је да се наводи пример немачког, а не италијанског језика који је географски такође близак и има сличну хетерогеност између говорника са севера и југа, што показује очигледан друштвено-политички утицај Аустроугарске у Босни и Херцеговини.

сматрају да је то један језик помоћу кога се споразумевају припадници више нација, мада се најчешће размимоилазе око његовог имена. Неки говоре да је потребно да се тај језик назове „босанско-херцеговачки”, док други употребљавају израз „босанско-српско-хрватски”, желећи да на тај начин користе, како наводе, „званични израз за наш језик на нивоу државе.” За један део испитаника бивша Југославија била је одличан пример државе са уједначеном језичком нормом на примеру телевизијских и радијских емисија, као и у домену драмске уметности. На тај начин би ти испитаници конципирали језичку политику у савремено доба, додајући да би то исто требале да учине бивше југословенске републике. Ту се долази до прве веће препреке коју је већина саговорника истакла, а то је школство, засновано на наставним плановима и програмима на различитим језицима. Када је један од саговорника требао да заокружи на ком језику ће његово дете слушати наставу – босанском, хрватском или српском – одабрао је све три могућности. Исто су учинили и остали родитељи, изражавајући отпор према устројству похађања наставе. Пауерсова теорија и у овом случају може да се примени, с тим што је посреди „кршење закона”, тачније утицај фактора чији је циљ да промене постојећи оквир и тиме изазову промену околности у њиховом изворишту, чега су актери процеса (родитељи) итекако свесни.

Друга препрека, породица, описује се као средина чији је утицај пресудан за назив језика. Дете из бошњачке породице ће увек причати босански, из српске породице српски, а из хрватске хрватски језик, сматрају испитаници. Један од њих, међутим, наводи да је његов матерњи језик српски, пошто му је мајка Српкиња, док је по националности Хрват, јер му је отац Хрват, те да у томе свему лежи лично богатство. Ратни сукоби су у периоду од 1992. до 1995. године произвели и нове сукобе на пољу језика. Стога један од испитаника на свом стручном боравку у Малезији није могао да објасни таксисти због чега су људи на подручју БиХ ратовали више од три године. На питање возача да ли зарађени народи причају друге језике, одговор саговорника је „говоримо, али исти је то језик”, после чега је настао мук и општа збуњеност, будући да је таксиста добио такође одричан одговор на питање да ли се „физички” разликују припадници три нације. Њих повезује иста територија, сматрају интервјуисане Сарајлије, поготово ако се догоди земљотрес од кога ће последице осетити сви без обзира на верску и етничку припадност. Поред тога, сви становници су подједнако немарни према културном и природном наслеђу, као и вредностима у смислу понашања у животу и кућног одгоја, што доводи касније и до „стапања обичаја”. На крају крајева, неки су наглашавали да је у питању „исти народ” који због сопствених политичких и културних елита не може „продисати слободно”, већ мора да се повинује систему образовања чији је циљ непрекидна измена речника. И поред свих дневнополитичких потешкоћа, како каже један саговорник, „гањамо сви исти циљ, само на другом језику”, а то и остали у суштини наводе – да ће „обични људи” увек међусобно сарађивати.

Саговорници у Источном Сарајеву су сличних ставова и размишљања у вези са језиком, као и становници Мостара и Сарајева. Сматрају да су хрватске политичке и културне елите највише „криве” због тога што се код Бошњака мења говор који је некада био мање више уједначен са осталим народима, највише Србима. По њиховом мишљењу, Срби и Бошњаци су најсличније говорили на подручју Сарајева и околине до ратних дешавања између 1992. и 1995. године. Тај језик се називао српскохрватски, али су његови говорници били „распоређени у више народа” на ширем подручју бивше Југославије. Распадом те државе сваки од три народа желела су да имају сопствени језик. То се, међутим, према њиховим речима, најгоре одразило на Босну и Херцеговину, а посебно Сарајево и простор данашњег Источног Сарајева које је настало у току и након рата [Дражета 2021: 110–115]. Свој етнички идентитет (српски) испитаници повезују са језичким (српским) идентитетом, сматрајући да је код Бошњака етнички идентитет повезан са регионалним (босанским у ширем смислу државе Босне и Херцеговине), док је код Хрвата процес измене речи и граматике отишао „предалеко” у смислу даљег разликовања од српског језичког стандарда. Поједини испитаници сматрају да би назив „босански” за језик требао да подразумева постојање „херцеговачког” језика, пошто људи у Босни (у ужем смислу) причају потпуно истоветно. За босански, српски и хрватски језик рекли су да представљају један те исти, да око тога нема никакве двојбе. Ипак, сматрају да би онда босански језик требало назвати „бошњачки” јер њиме прича етничка група босанско-херцеговачких муслимана који се етнички идентификују као Бошњаци. Без обзира на све наведене ставке, саговорници су мишљења да је Југославија као идеја могла да обједини све тренутне разлике, али да тадашње државне елите то нису увиделе, већ само лични, тј. материјални интерес. Школство нико изричито није поменуо као препреку при учењу језика, али јесте то да језик није једини исти културни елемент код припадника свих етничких заједница већ „менталитет” и перцепција религије. Један испитаник наводи у том смислу да су припадници сва три народа у Босни и Херцеговини „још увијек пагани који још покушавају да буду монотеисти”, алудирајући на неспремност сличних народа, који су за тог саговорника заправо један народ, да даље граде бољу будућност.

Испитаници нису наводили породицу као препреку ка томе да језик који се говори буде један те исти, мада су неки то исказали имплицитно. Њихова брига била је више усмерена ка томе што се у Републици Српској, као српском делу Босне и Херцеговине, „форсира један званични језик”, а тиме не поштује народни говор, разнолик од регије до регије. Доминантан је више, како наводе, ијекавски говор Бања Луке и тог дела Босанске Крајине, као и дела Поткозарја, а не Романије, Семберије, Подриња и Херцеговине. С тим у вези су политичке, институционалне, регионалне и друге поделе између Срба [Дражета 2019: 141–167]. Дакле, чак ни на нивоу читаве Босне и Херцеговине нису уједначене језичке норме три званично различита а суштински иста језика, истичу интервјуисани становници Источног Сарајева. Говор руралних крајева Јахорине који тери-

торијално припадају наведеном граду јесте мање више уједначен код Срба и Бошњака, док је у Сарајевском пољу, посебном старом делу Сарајева (Башчаршија, Вратник, Бистрик, Алифаковац), изражен посебан урбани говор карактеристичан за све народе у прошлости, а данас у медијском и јавном дискурсу претежно везан за Бошњаке, будући да они представљају већинско становништво Града Сарајева у оквиру ентитета Федерације Босне и Херцеговине.

Наведене реформе на пољу језичке политике и идентитета које је спроводила Аустроугарска током своје владавине у Босни и Херцеговини утицале су на ситуацију присутну током савременог доба, а то је почетак растакања једне трорелигијске (српске) заједнице и једног језика (српског), путем којих се припадници тих заједница могу споразумевати без икаквих потешкоћа. Босански идентитет наметан током Калајевог режима (1882–1903) постао је бошњачки 1993. године, чиме су заправо босанско-херцеговачки муслимани, који су током социјализма користили етноним Муслимани, постали Бошњаци. Свој језик назвали су босански и тиме утрли пут дугорочној и опасној забрани осталих националних имена [Екмечић 2008: 319–320; Vougairel 2009: 123–133].

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Анализа теорије језичке политизације сугерише да се подршка за три језика у Босни и Херцеговини заснива на негативно обликованом идентитету, тачније у бошњачком и хрватском случају, али не и у српском. То значи да се припадници бошњачке и хрватске етничке заједнице идентификују тако што негирају постојање сличности са другим етничким заједницама, а не истичући неку од сопствених одлика, као што то чине припадници српске етничке заједнице. Овај закључак потврђује и истраживање које је први аутор (ауторка) овог чланка спровела 2019. године у оквиру студије трендова идентификације у омладинском окружењу у Босни и Херцеговини [Пономарева и Попадьева 2019: 98–119], као и истраживање етничке идентификације и граница, спроведено од стране другог аутора на истом подручју (Мостар, Сарајево и Источно Сарајево) од 2017. до 2019. године [Дражета 2021].

Доминација негативног тренда групне идентификације младих изражава се супротстављањем њихове етничке заједнице према унутрашњим „Другима”, а систем негативне повратне спреге функционише у ситуацији када су говорници три језика принуђени да се усредсреде на језичке разлике како би нагласили сопствени етнички идентитет у оквиру формално-правно мултиетнички, тј. троетнички засноване државе. Видно је да су људи свесни тога да је језик којим говоре један те исти језик, али да исто тако сопствени етнички идентитет који граде мора бити утемељен на том језику именованом према етнониму, а не ширем подручју као што је држава, или пак група културно сродних држава и заједница, у овом случају јужнословенских. Фонетски принцип правописа „пиши као што говориш”, осмишљен пре више од два столећа као

средство српске интеграције, постао је алат раздвајања, учинивши да се обични људи осећају угроженим једни од других, али и даље дубоко свесни да је језик нешто што их повезује.

Религија као вододелница српске нације почела је убрзано да утире пут образовању нација које су са стварањем националних држава током 19. и 20. века одвојене од српске (православне), а то су хрватска (католичка) и бошњачка (муслиманска) нација. С тим у вези, стварана је и језичка посебност код новонасталих групација, чије је усмерење било такво да са сопственим исходиштем немају ништа заједничко [Екмечић 2008: 10–11]. Због тога је питање језика у Босни и Херцеговини не само религијско, већ политичко и национално питање, које су окупационе власти, посебно аустроугарске, само продубљивале, а данас га продубљују неоколонијалистичка, протекторска управа, као и становници овог подручја.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Алексеева, Татьяна Александровна (2014). Мыслить конструктивистски: открывая многоголосый мир. *Сравнительная политика*, V 1(14): 4–21. [DOI: 10.18611/2221-3279-2014-5-1(14)-4-21]
- Гаман-Голутвина, Оксана Викторовна; Александр Иванович Никитин (ред.) (2019). *Современная политическая наука. Методология*. Москва: Издательство «Аспект Пресс».
- Дражета, Богдан (2019). Унутаргрупне поделе међу Србима на подручју Града Источног Сарајева након грађанског рата у Босни и Херцеговини 1992–1995. године. *Antropologija*, 19(1): 141–167.
- Дражета, Богдан (2021). *Етничка идентификација и границе: примери Мосћара и Сарајева*. Београд: Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду и Досије студио.
- Екмечић, Милорад (2008). *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*. Београд: Завод за уџбенике.
- Ковачевић, Милош (2011). Незатворена питања српског језика. *Окџоих: Часопис Одељења за српски језик и књижевности Мајнице српске – Друштво чланова у Црној Гори*, 1(1–2): 45–54.
- Малинова, Ольга Юрьевна (2015). Концепт «Другого» в исследованиях идентичности: анализ современных дискуссий. *Политическая наука*, 4: 154–169.
- Павловић, Мирјана (1990). *Срби у Чикаџу: прилози проучавању етничкој идентичности*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Пономарева, Елена Георгиевна и Татьяна Игоревна Попадьева (2019). Тренды идентификации в молодежной среде Боснии и Герцеговины и Северной Македонии. *Научный журнал «Дискурс-Пи»*, 3(36): 98–119. [DOI: 10.24411/1817-9568-2019-10307]
- Секулић, Исидора (1966). *Говор и језик*. Књ. 11. Сабрана дела. Београд: Матица српска.
- Тошовић, Бранко (2012). Особенности боснийского/бошняцкого языка по отношению к сербскому и хорватскому. In: R. D. Greenberg, M. Nomachi (eds.), *Slavia Islamica: Language, Religion and Identity*. Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 9–64.
- Bougarel, Xavier (2009). Od “Muslimana” do “Bošnjaka”: pitanje nacionalnog imena bosanskih Muslimana: 117–133. U: Kamberović, Husnija (ur.). *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 117–133.

- Burke, Peter J. and Jan E. Stets (2009). The roots of Identity. In: P. J. Burke, J. E. Stets (eds.), *Identity Theory*. Oxford: Oxford University Press, 18–32.
- Circularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 9. Februar 1880, Nr. 2649, betreffend den Unterricht in der Landessprache mit lateinischen Lettern. *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen, 1878–1880*. Wien: I Band, 320–321.
- Giles, Howard and Patricia Johnson (1987). Ethnolinguistic identity theory: a social psychological approach to language maintenance. *International Journal of the Sociology of Language*, 68: 69–100. [DOI: 10.1515/ijsl.1987.68.69]
- Greenberg, Robert D. (2009). Dialects, Migrations, and Ethnic Rivalries: The Case of Bosnia-Herzegovina. *Journal of Slavic Linguistics*, 17(1–2): 193–216.
- Hromadžić, Azra (2017). *Samo Bosne nema: mladi i stvaranje države u posleratnoj Bosni i Hercegovini*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Juzbašić, Dževad (1999). *Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910–1914)*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Kapović, Mate (2011). *Čiji je jezik?* Zagreb: Algoritam.
- Matasović, Ranko (2001). *Uvod u poredbenu lingvistiku*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Nedeljković, Saša (2007). *Čast, krv i suze*. Beograd: Zlatni zmaj i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Okuka, Miloš (1991). Književnojezička situacija u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske vladavine. In: Lj. Stančić, M. Okuka (eds.), *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*. Munich: Slavica Verlag Dr. Anton Kovač, 52–59.
- Powers, William T. (1973). *Behavior: The Control of Perception*. Chicago: Aldine.
- Selimović, Meša (1987). *Za i protiv Vuka*. Beograd: BIGZ.
- Smit, Antoni (1998). *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Stančić, Ljiljana (1991). Jezička politika i nominacija jezika u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave. In: Lj. Stančić, M. Okuka (eds.), *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*. Munich: Slavica Verlag Dr. Anton Kovač, 99–119.
- Swadesh, Morris (1971). *The Origin and Diversification of Language*. Chicago: Aldine.
- Tošović, Branko; Arno Wonisch /eds./ (2011). *Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika / Die serbische Sichtweise des Verhältnisses zwischen dem Serbischen, Kroatischen und Bosniakischen*, 1/3. Graz, Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens – Universität Graz – Beogradska knjiga.
- Weiner, Norbert (1948). *Cybernetics: Or the control and communication in the animal and the machine*. Cambridge: MIT Press.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Seriya „Školokrečina”. Доступно на: https://www.youtube.com/channel/UCJ82_prnXVaLYSJ-WYdOFcWA. Приступљено: 25. 5. 2021.
- Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, *Službeni list SFRJ*, Beograd, 1963. Доступно на: <http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Ustav-SFRJ-iz-1963.pdf>. Приступљено: 18. 11. 2021.
- Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, *Službeni list SFRJ*, Beograd, 1974. Доступно на: <http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Ustav-SFRJ-iz-1974.pdf>. Приступљено: 25. 11. 2021.

LANGUAGE POLICY AND IDENTITY:
THE CASE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

by

TATIANA POPADEVA
MGIMO University
Department of Comparative Politics
Prospect Vernadskogo 76, Moscow, Russia
popadeva.t.i@my.mgimo.ru

BOGDAN DRAŽETA
University of Belgrade, Faculty of Philosophy
Department of Ethnology and Anthropology
Institute of Ethnology and Anthropology
Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia
drazetab@gmail.com

SUMMARY: Language policy is seen as a tool which supports state sovereignty: together with the rule of power and territorial integrity, laws are passed to protect national and minority languages, while professional communities codify languages and develop literary norms. However, despite the significant work of linguists, culturologists and sociologists, language problems often remain on the periphery of political science research, as well as ethnology and anthropology. The purpose of this article is to fill the existing disciplinary gap, and to consider the problem of the relationship between language and identity on the example of “trilingualism” of Bosnia and Herzegovina, where language policy can be considered as a marker of identity. After the appropriate theoretical data, material collected through fieldwork will be presented, demonstrating which members of three nations – Bosniaks, Serbs and Croats – think about their own language and the relationship between language and identity. The phonetic principle of spelling “write as you speak”, created more than two centuries ago as a means of integration, has become a tool of separation, making ordinary people feel threatened by each other, but still deeply aware that language is something that connects them.

KEYWORDS: language, language policy, identity, Bosnia and Herzegovina

ЈЕЗИК И ИДЕНТИТЕТ БУГАРА У СКОРЕНОВЦУ

ЕВА ВУКОВ РАФАИ

eva.vraffai@magister.uns.ac.rs

ЈУДИТ РАФАИ

judit.raffai@magister.uns.ac.rs

Универзитет у Новом Саду
Учитељски факултет на мађарском наставном језику
Штросмајерова 11, Суботица, Србија

САЖЕТАК: На основу података прикупљених током четворогодишњег лингвистичког и етнографског теренског истраживања, ова студија осветљава идентитет банатских Бугара у Скореновцу утемељеног на употреби матерњег језика, двојезичности, религији и обичајима. Истовремено, сагледава и кључне друштвене и историјске чиниоце који су утицали на етничку самоидентификацију Палћана у Скореновцу. Палћани, као припадници банатских Бугара (католика), припадају групи *скривених мањина*, чији је осећај заједништва утемељен на језику, религији и обичајима. С тог аспекта, као и на основу металингвистичких наратива појединих представника бугарске језичке заједнице, у раду су се настојали испитати елементи идентитета банатских Бугара. Као резултат свеобухватног истраживања расветљени су историјски и друштвени процеси који су допринели, такође, потпуном нестанку матерњег језика банатских Бугара.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: банатски Бугари, Скореновац, идентитет, двојезичност, обичаји, замена језика

УВОД

Почевши од 2017. године, па све до септембра 2020. у више наврата вршена су етнолошко-лингвистичка теренска истраживања у селу Скореновац које се налази у Општини Ковин у Јужнобанатском округу. У овом

временском периоду објављени су интервјуи са 17 испитаника бугарског порекла, а са већином њих вођени су разговори у више наврата. Бугари у Скореновцу (Палћани) мађарски језик говоре на нивоу матерњег језика, стога су интервјуи вршени на мађарском језику. Цитирани искази испитаника у овом раду су преводи са мађарског језика. Саговорници су били мештани старије доби, међу којима су најмлађи били старији од 60 година, док је већи број испитаника прешао девету деценију живота. Особе које су испитиване шира заједница доживљавала је као Бугаре, што су током интервјуа и сами потврдили. Током истраживања спроводили су се интервјуи и са припадницима мађарске етничке заједнице, будући да би се без овог истраживања тешко могла сагледати друштвена раслојеност у селу. Појединачни наративи прикупљени од малобројних испитаника оправдали су примену квалитативне анализе.

Прикупљени подаци, који су се углавном односили на етнички идентитет, обухваћени су применом полуструктурираних интервјуа, током којих се првенствено обратила пажња на биографске податке у вези са употребом језика. Кључна питања дотицала су се елемената етничког идентитета, суштинских одредница бугарске народне културе, улоге језика у родитељској кући, сусретања са другим језицима, промена у начину употребе бугарског језика, ситуација у којима је долазило до промене кодова, као и околности које су допринеле даљем наслеђивању бугарског као матерњег језика. Према Јиржиу Неквапилу (Jiří Nekvapil) [2003: 68–69], с подацима о језику који су добијени на основу наратива везане за употребу језика мора се приступити с дозом резерве, упркос чињеници да се на основу њих долази до врло корисних информација. Могу послужити да се сазна како су се одиграли одређени догађаји о којима говори саговорник у истраживању. Иако се са сигурношћу не може знати да ли су се ти догађаји заиста тако одиграли, у прилици смо да стекнемо веродостојне информације о томе како је саговорник на основу личног искуства доживео поменуте догађаје или појаве, а веродостојни подаци стичу се на основу начина на који је све приповедано. Наративи су, с једне стране, информације и подаци о друштвеним и језичким аспектима одређене етничке заједнице, а с друге стране представљају тврдње и ставове који обликују и утичу на дискурс који заједница има у вези с употребом језика.

У случају ове малобројне етничке заједнице, квалитативна анализа наратива прикупљених током теренског рада понајвише нам приближава ставове и праксе заједнице која стоји иза тих наратива, те разоткрива сву ону језичко-друштвену покретачку снагу која је допринела потпуном сужавању простора за коришћење палћанског језика. К. Промицер (Christian Promitzer) истиче: „веома су важни саговорници припадници старије генерације *скривених мањина*. Они су током асимилација сачували неки скривени идентитет, док су се припадници младе генерације већ прилагодили новој ситуацији. Разумети и интервјуисати те старије особе значајно је из више разлога. Пре свега тако се могу боље разумети узроци било отпора, било асимилације. С друге стране, заправо искази таквих саговорника могу пружити одређена објашњења о функционисању прин-

ципа етницитета уопште (...). На тај начин истраживач може боље разумети социјалну улогу коју игра такозвана 'традиција' код функционисања феномена етницитета код етничких група уопште" [Promisec 2004: 14]. У српском језику као термини у вези банатских Бугара употребљавају се: лингвоним *џалћански језик* и етноним *Палћани* [Nikolin 2008]. Изрази *Бујари* и *Палћани* (*palyánok*) наизменично се појављују у наративима наших испитаника, а у стручној литератури најфреквентнији израз са истим значењем је *Банатски Бујари*. Међутим у литератури о сеоби банатских Бугара истиче се да не припадају Палћанима све групе католичких Бугара које су се пресељавале у Румунију [Vasić 2016: 20–22].

СЕОБЕ БУГАРА У БАНАТ

Историјске чињенице говоре да су се Бугари католици у два наврата селили према северу. Први пут почетком 18. века, када се бугарска етничка група састављена претежно од занатлија и трговаца из околине места Ћипровци доселила у Деву и Винцу де Жос (Vințu de Jos), којој се затим 1726. и 1730. године прикључила и група Палћана пореклом из насеља дуж доњег тока Дунава, састављена претежно од земљорадника [Karabencheva 2009: 58]. У новом таласу сеоба током друге половине 18. века, Бугари-Палћани из околине Никопоља и Свиштова доселили су се у Ловрин (данас Румунија), а потом у Модош (Јаша Томић) 1779. и Ечку 1784. године (данас Србија) [Czirbusz 1882: 22–23; Nomachi 400].

О броју бугарских досељеника податке наводи Номаћи (Nomachi): према К. Телбизову (Karol Telbizov) и М. Векова-Телбизовој (Marija Vekova-Telbizova), број банатских Бугара приликом насељавања износио је 4.600. Године 1770. тај број је достигао 8.683, а 1841. године на поменутом простору забележено је око 12.000 банатских Бугара [Nomachi 2016: 400]¹. Њихов културни центар представљало је место Винга (Округ Арад), које је потпуно опустело након турских освајања. Међутим, 1741. године поново га насељавају банатски Бугари, већином угледнији и школованији католици из Ћипроваца, који нису припадали Палћанима [Vasić 2016: 20–22]. Бугари Палћани који су се бавили земљорадњом већином су били расути по разним местима Баната.

У потрази за бољим животом, бугарско становништво се селило на нова подручја, претежно у јужни и западни Банат. Места у која су се тада населили нису у потпуности била опустела, као што је то био случај са претходним насебинама (Винга, Старо Бешеново). Стварали су суживот са другим етничким заједницама и тиме нису више представљали етничку већину као раније. Крајем 19. века у овим насељима доминирао је мађарски језик, а припадност истој конфесији допринела је постепеној језичкој асимилацији. Према мишљењу Б. Њагулова [2009], етнички опстанак банатских Бугара у Хазбуршкој монархији омогућио је, између осталог, и

¹ "According to Telbizov and Vekova-Telbizova (1963: 4–5), Banat Bulgarians numbered approximately 4,600 when they settled in their new homeland. By 1770, their number reached 8,683 and by 1841 it grew to 12,000."

висок културни и привредни развој тадашњег Баната, док је истовремено свему томе допринела и толеранција која је владала међу припадницима различитих етничких група. Осим тога, исти аутор указује и на чињеницу да су се Палћани у новој постојбини формирали у самосталну етничку заједницу захваљујући ранијем одвајању од матичне државе, католичкој вери, као и аутохтоној култури. У тим условима настао је и засебан писани језик банатских Бугара, а њихову посебност наглашава и чињеница да себе називају *Палћанима*, или *Палћанским Буџарима*. Захваљујући католичкој вероисповести, њихов опстанак је током векова подржавала и Римокатоличка црква.

Даље настањивање банатских Бугара с подручја доњег слива Дунава у Старо Бешеново и Банатско Душаново отпочело је 1869. године, када се на водоплавном подручју реке јужно од Брестовца основало Ђурђево са бугарским, мађарским и немачким досељеницима, којима је у тим областима додељена обрадива земља уз услов да ће за неколико година да изграде речни насип и засаде шуму [Czirbusz 1882: 26]. Свега деценију касније Дунав се излио из корита, уништио речни насип који је до тада изграђен, због чега су становници били присиљени да напусте насеље и преселе се 1884. године у, за њих, посебно формирано насеље – Скореновац. Из Буковине су 1883. године у подручје слива Дунава, у Ђурђево и Скореновац, као и у Војловицу и Иваново пресељени Секељи [Galambos 2001].

Бугарско становништво у Банату, или боље речено Бугари католици у Србији, припадају групи *скривених мањина*. К. Промисер наглашава: „те групе дакле желе да сачувају свој језик, своју религију и своје обичаје, који су различити од оних који карактеришу већину, али не желе при томе да наступају као политички субјекти. Жељи за одржавањем сопствених унутрашњих комуникационих структура на локалном плану одговара спољашња лојалност према држави у којој те групе живе” [Promiser 2004: 14]. Б. Сикимић такође указује да основ заједништва код *скривених мањина* представља заједнички језик, религија и обичаји, из чега можемо да закључимо да су своју посебност сачували захваљујући неговању локалних традиција [Sikimić 2008: 22]. К. Фос (Voss) указује да у случају *скривених мањина* њихова језичка и етничка национална идентификација зависи како од спољашњих фактора, тако и од начина на који их други сагледавају. Банатски Бугари истичу се знањем језика околине, односно вишејезичношћу, што је један од фактора њиховог идентитета [Voss 2004].

Номаћи (Nomachi) истиче да се све до данас културним средиштем банатских Бугара сматра њихова заједница у Румунији. Кодификација палћанског језика разликује се од кодификације бугарског књижевног језика у Бугарској, који је усмерен на другу језичку варијанту, будући да основу за тај процес представља дијалект из насеља Винга [Nomachi 2016]. Део банатских Бугара се у 19. веку одселио у Бугарску и том приликом су у њиховој језичкој варијанти запажени архаични елементи и језичке финесе које су до тада већ ишчезле из бугарског говорног језика, док су истовремено део свакодневног језика постали поједини немачки, мађарски, српски и румунски елементи [Valcheva 2019: 1671]. Широку распро-

страњеност и одрживост писмености, а самим тим и опстанак језика код бугарске католичке мањине која говори палћански језик, спречавали су и унутрашњи и спољашњи чиниоци. Унутрашњи фактор био је тај, што није прихваћено постојање палћанског мањинског језика и Палћана као етничке групе. Када се указала прилика за изградњу и одрживост културних веза и подршке бугарској мањини у Југославији, тада је у први план стављен стандардни бугарски језик, што је допринело дистанцирању Палћана [Vukov Raffai 2021]. Због могућег инсистирања на стандардном бугарском језику та заједница бугарског порекла доспела је у двоструко неповољан положај [Gal 2018: 64]. Србија већ деценијама препознаје и признаје бугарску мањину.

ЈЕЗИЧКИ ИДЕНТИТЕТ СКОРЕНОВАЧКИХ БУГАРА

Палћани у Скореновцу су од самих почетака формирања насеља живели заједно са Секељима из Буковине, Мађарима придошлим из Сегедина и с Немцима. Вишенационални суживот није нова појава на овом подручју: током деценија представљао је константу свакодневног живота. На то указују и демографске промене током 20. века, од којих ћемо као илустрацију издвојити само неке. У Скореновцу је 1936 године објављен календар који потврђује да је у то време у месту живело 4.366 становника, од којих су 3.571 чинили Мађари, Бугари 448, Немци 316, а Срби 29 [Szabadka 1936: 10], док је 1991. године Скореновац бројао 3.213 становника, од којих су 2.582 били Мађари, 302 Срби и свега 90 Бугара [Galambos 2001: 26]. Најизраженија промена структуре становништва одиграла се након Другог светског рата насилним исељавањем Немаца као сарадника окупатора, на чије место су насељени српски колонисти из Лике, Босне и Далмације. Поред тога, у другој половини 20. века запажа се континуирано смањење броја становништва, као и асимилација бугарског становништва [Vasić 2016: 47]. Смањење броја становника био је, делом, резултат унутрашње миграције: многи су се одселили у северну Бачку у места са мађарским становништвом, а делом је био утицај одласка на привремени рад у иностранство [Beszédes 2005: 178]. Овај потоњи процес траје од средине 20. века па све до данас.

Према последњем попису из 2011. године у Скореновцу је живело 2.354 становника. О садашњем броју Бугара не располажемо званичним подацима – у месној заједници насеља нису имали званични податак ни о броју, ни о националном саставу становника. Подаци у погледу националног састава из пописа 2011. године доступни су за шири регион. Скореновац припада Општини Ковин, у којој се према последњем попису 32 особе изјасниле да им је матерњи језик бугарски [RZS2 2013], док се 121 особа декларисала да је бугарске националности које већином припада старосној доби између 65 и 84 године. Од овог броја, 89 живи у местима у околини Ковина [RZS1 2012]. Из детаљних табела пописа може се закључити да у Србији 91 становник бугарске националности својим матерњим језиком сматра мађарски језик [RZS1 2012], те се у овом случају ради

искључиво о банатским Бугарима, будући да је у питању вишевековни суживот банатских Бугара и Мађара. Тај податак указује на висок степен двојезичности, штавише, на замену језика.

Скореновац представља двојезичну заједницу у којој становници до-бро говоре и мађарски и српски језик [Bala 2017:77–78]. Међутим, знање бугарског језика међу бугарским становништвом и његова употреба на-међу нам нова питања, будући да се не може рећи да у свакодневном жи-воту сваки Бугарин чији је матерњи језик бугарски, као и сваки појединац који разуме бугарски редовно користи бугарски језик. Међу становници-ма чији је матерњи језик бугарски већина га више не употребљава. Бугар-ски језик користио се само у оквиру породице. Промене у начину живота нису више омогућавале да се језик који је коришћен у претежно скученим језичким заједницама и у неформалним језичким просторима сачува међу свим генерацијама и у свим породицама и млађем нараштају. Т. Скут-наб-Кангас (Tove Skutnabb-Kangas) одредила је четири критеријума за де-финисање матерњег језика [Skutnabb-Kangas 1996], од којих су свега два испуњена у случају Бугара из Скореновца: палћански језик је први језик који су научили, а потом, они себе, као и остале одређују као Палћане. Друга два услова која се односе на језичку компетенцију и на учесталост употребе језика код Палћана нису испуњена, док су истовремено код мађарске мањине која живи с њима у заједници испуњени сви услови. У Скореновцу је од две тамошње мањине једна у великој мери асимиловала другу. Доминација мађарског језика у том месту није настала само због већег броја житеља код којих је у употреби, већ се понајвише може обја-снити асиметричним познавањем језика те две мањине. Знање мађарског језика је већ при формирању насеља, при досељавању две етничке групе традиционално карактерисало бугарску заједницу, те је била општа појава на целом подручју да банатски Бугари исто као и Немци, Словаци и остале мањине говоре мађарски. Ово опште знање мађарског језика узроковало је, како наводе Крел и Мандић из аспекта немачко-мађарске двојезично-сти, то што је мађарски „ушао у немачке породице након што је створена Двојна монархија, када постаје империјални језик и службени језик Угар-ске. (...) О односу према мађарском и степену познавања тог језика можда најбоље сведоче искази о томе како су немачки родитељи готово аутомат-ски уписивали децу у мађарске школе у поратном периоду” [Krel i Mandić 2020: 1201]. Слична ситуација упоставила се и у Скореновцу код Бугара, коју је следећим речима коментарисала мештанка (1925)²:

(1) – *Буџари су Словени. Више су у сродствџу са Србима него са Мађарима. Ми са Мађарима нисмо у сродствџу, само сви знају мађарски.*

Рефлексија на матерњи језик Банатских Бугара, континуирано је повезана са критиком: *Нема ѿу ни десет људи који ѿговоре буџарски!* [Крел и Мандић 2016: 45]. Једна саговорница (1941) овако коментарише своје тренутно познавање матерњег, односно палћанског језика:

² У загради је наведена година рођења саговорника.

(2) – *Не знам ја бујарски, да, разумем, разумем све, али немам са ким да разјоварам.*

У поређењу са другим мањинским језицима и двојезичним заједницама у Србији, ситуација везана за језик банатских Бугара у знатној мери се разликује од осталих, будући да су медијски садржаји на мађарском, хрватском, румунском и осталим језицима доступни мањинама у Војводини и значајно доприносе одржавању виталности језика, док је то за банатске Бугаре недоступно. Према њиховом признању, савремени бугарски језик је за њих неразумљив или им је разумљив само у веома малој мери.

Саговорница (1957) говори о томе како је комуницирала са Бугарима у Бугарској:

(3) – *Сјаро знање бујарској језика знали сје да користишије?*

– Не, тај језик више личи на српски, ти бугарски изрази вуку на српски језик, на македонски. Лакше се разумемо на српском ...

У Скореновцу, како Бугари, тако и Мађари верују, да је са знањем бугарског језика много лакше савладати српски језик. Свим становницима је од великог значаја познавање државног језика на високом нивоу. Ову чињеницу потврђује следећи исказ саговорнице (1933), иако пракса о којој говори није била типична у Скореновцу:

(4) – *Код куће, ѿговорили смо бујарски, иако ми је муж био Мађар, он је рекао да ѿричамо бујарски, да би научио срјски...*

Насупрот стабилним двојезичним заједницама, нестабилне двојезичне заједнице прелазе са коришћења сопственог матерњег језика на употребу другог језика. Те заједнице проживљавају процес замене језика. Ако све то сведемо на положај Бугара у Скореновцу, могли бисмо да констатујемо да је данашње двојезично стање (мађарско–српско) заменило ранију дво- или вишејезичност (бугарско–мађарско–српску). Према ЕГИДС-скали од 13 нивоа, коју су израдили Луис и Симонс (Lewis and Simons) [2010: 117], за сагледавање процеса промене језика палћански или језик Бугара у Скореновцу сврстава се у групу скоро изумрлих језика, а опис који је послужио као основ његовом сврставању је следећи: преостали који га говоре, припадају генерацији дедова и прадедова, те имају мало могућности да користе тај језик. То стање губитка језика осликавају и следећи делови наратива мештана (1935):

(5) – *Но, сада већ имам речи о којима би ѿребало мало да ѿразмислим, јер када човек не ујоѿребљава језик свакодневно, ѿада се неке речи забораве.*

Један други испитаник (1955) о томе је имао следеће мишљење:

(6) – *За мене је леј осећај, када се срећнем са неким, који жели [да прича на палћанском], а оно што је нај..., и што се тада догађа? Или ја зајнем, или он, ја онда прелазимо на мађарски. Али не зајнемо на тај начин, да смо нешто заборавили... већ, да нам је лакше на мађарском, ја се ради о томе, ни о чему другом.*

Палћански језик је као језик етничке заједнице у Банату, присутан већ близу 250 година, стога се природно и мењао у окружењу актуелних већинских језика. Основни комуникацијски простор је у почетку била породица, потом су то биле школа и црква. У функционисању променљивих, нових и сложенијих простора језичке комуникације (запослење, школовање, путовања) палћански језик се већ није примењивао. Чиниоци који стоје у позадини виталности једне језичке заједнице су: статус, демографски подаци и значај институционалне помоћи. Први чинилац, или статус, у себи садржи привредни, друштвени и евентуално политички положај који се заузима у широј заједници, код Палћана великим делом није испуњен, а сходно томе не можемо да говоримо ни о њиховом институционалном представљању, као што је на пример присутност у медијима или диверзитет образовања, па ни било какво политичко деловање. Са становишта етнолингвистичке виталности снажнима се сматрају оне етничке групе и заједнице које се у мањој мери поистовећују са друштвеним групама ван свог окружења, док је код оних који се у већој мери поистовећују са различитим друштвеним групама изван свог окружења, поистовећивање са својом етничком заједницом много слабије [Giles and Johnson 1987: 72].

Испитујући прекључивање кодова приликом употребе мађарског језика од стране Бугара из Скореновца можемо да закључимо да се прекључивање мађарско-палћанских кодова запажа само на нивоу ван реченица, пре свега код цитирања, када нам саговорник дословно цитира дијалог на другом, тј. палћанском језику и тиме заобилази процес преводјења, тачније, тиме обезбеђује веродостојност преноса. Прекључивање се ту врши најсвесније, најнамерније, или пак најпланираније. Тај тип прекључивања кодова најмање захтева праксу свакодневне употребе језика у погледу мање доминантног језика, те ту не долази до кршења правила структуре или њеног преобликовања [Bartha 1999: 120]. У случају српске језичке интерференције, палета прекључивања кодова је већ шаролика: осим цитирања налазимо и прекључивање кодова унутар реченица и то на нивоу лексема.

Прекључивање кодова у породици дешавало се и у случају када су нови чланови породице говорили други језик. Испитаник (1935) се овако сећа тих прилика:

(7) – *Родитељи су већином користи́ли бу́гарски језик. Али, када су се прикључили неки од Срба или Мађара, тада се већ обавезно, сја́лно разговарало или на мађарском или на српском језику. Када се моја најстарија сестра удала, пошла је за Србина. И када смо се окупили на слављу због тој једној смо сви форсирали тај језик.*

У цитираном наративу, испитаник нам наводи пример ситуативног прекључивања кодова који се јавља у породици, а који нас упућује на егзогамне бракове под чијим утицајем се код „ми” замењује кодом „они” [Gumpertz 1982], и постепено већи део породице и код куће прелази на српски или мађарски језик. Дакле, однос „нас” и „њих” више се не може изразити бугарско–српско/мађарском супротношћу.

Следећи цитат односи се на процес учења бугарског језика, тачније, на проблеме наслеђивања језика. Са аспекта деце бугарски је матерњи језик бар једног од родитеља којим се и сâм родитељ служи само у ретким приликама, након што су му се током шездестих година 20. века родила деца. Децу саговорника рођених око 1940. године и касније, карактерише пасивно знање бугарског језика. О истој ситуацији у Белом Блату извештава Елена Узенева: деца разумеју родитеље, али не проговоре на бугарском језику. [2007: 182]. Саговорник (1934) се овако сећа:

(8) – *Причали смо йуно и на буїарском. Тако да деца разумеју, само не одговарају. (...) Почели смо и са унуцима, да мало бар чују, ейю.*

И у случају Бугара у Скореновцу учење матерњег језика одвија се у породици. Наиме, Бугари Палћани, почев од свог досељавања живе у затвореним заједницама, чији су опстанак помогли ендогамни бракови, а значајан утицај на одрживост језика имала је околност да је био заједнички језик супружника. Након тога, напуштањем земљорадње и паралелно са могућношћу запослења у граду, бугарски језик који се још говорио у породици, потиснут је из употребе код млађе генерације. До краја Другог светског рата одступање од те праксе могло је да се запази само код Бугара који су се преселили у градове, док је касније ту заједницу све више карактерисала егзогамија. Раније су младићи стасали за женидбу супруге проналазили у разним насељима са бугарским становништвом: Иваново, Бело Блато, Јаша Томић, Конак и Банатски Двор и из тих места доводили супруге у Скореновац. Према мишљењу наших саговорника, пракса етничке ендогамије ишчезла је педесетих година 20. века. Сличног је мишљења и Елек Барта: „Број мешовитих бракова скоковито се повећао у деценијама након Другог светског рата” [Bartha 1988: 52].

ЈЕЗИК И ВЕРСКИ ИДЕНТИТЕТ

Основни елемент идентитета банатских Бугара је католичка вера, односно латинично писмо које је тесно повезано са њом, а које је захваљујући хрватским фрањевцима распрострањено и у Бугарској. Током сеоба, живећи у окружењу православних народа, важан елемент посебности заједнице, као и услов очувања националног идентитета, представљало је латинично писмо и приврженост Католичкој цркви. У Бугарској је након преласка на католичанство током 17. века писменост заједнице католичких Бугара настајала по узору на хрватски језик и заснивала се на латиничној абеди. Једно од важних места за ширење писмености представљала је

католичка школа којом су управљали католички фратри и који су предавања држали на хрватском језику [Vasić 2016: 20; Nomachi 2016: 399]. Након насељавања у Банат, писменост банатских Бугара првенствено је подразумевала издавање, дистрибуцију и коришћење верских текстова. Римокатоличка црква, која је службу држала на мађарском језику, исказивала је намеру да се приближи Бугарима, а несумњив доказ тога представља рад Имреа Береца објављен 1851. године на палћанском језику под насловом *Manachija katekismus za katholicsanske paulichane* (Кратки катихизис за католичке Палћане), који се сматра основом писаног палћанског језика.

Почевши од настанка насеља Скореновца па све до данашњих дана, становништво села има хетерогено етничко порекло, али припада истој конфесији. Упркос заједничкој римокатоличкој вери, историја ове римокатоличке жупе основане 1899. године потврђује да су због разнородног етничког састава становништва, у више наврата настајали конфликти [Bartha 2006: 200–201]. Несугласице су се најчешће односиле на одабир језика на којем ће да се обављају верски обреди. Наши саговорници присећају се те ситуације на следећи начин: недељом је у осам сати почела миса на бугарском језику. Парох ју је држао на хрватском, али је језик молитви и песама био палћански. Потом је у десет часова следила миса на мађарском језику, а поподне на немачком. Након Другог светског рата и променом етничких односа, дошло је и до промене језика у верској пракси: укинуте су мисе на немачком језику, а паралелно са тим дошло је до напуштања палћанског говора, те се миса одржавала искључиво на мађарском језику. Сличан процес одиграо се и у вези с осталим верским обредима. Исповедање је од почетка 20. века могло да буде на матерњем језику, као што се и обред сахрањивања прилагођавао етничкој припадности преминулог. Међутим, та ситуација се након Другог светског рата променила у корист мађарског језика [Bartha 2006: 201]. И студија о језичком пејзажу гробља у местима која су настањена и Бугарима сведочи о потпуном недостатку бугарских натписа у Скореновцу [Сикимић и Номаћи 2016].

У религиозној пракси, употреба матерњег језика најдуже се одржала у случају индивидуалних молитви. Старији Бугари се и данас моле и на мађарском и на палћанском језику. Наша саговорница (1925), рођена у Иванову, која је од 1945. године становница Скореновца, мења језик током појединих молитви:

(9) – *Молим се и на буџарском и на мађарском језику. Понекад молићу зайочнем на буџарском, са Верују, а њојом Оче наш изговарам на мађарском...*

Током нашег теренског истраживања сусретали смо се са молитвом изговараном искључиво на бугарском језику само у случајевима када је она била у функцији народне медицине. Старија Бугарка, позната и ван свог села по „лечењу” ливењем олова и молитвама, приликом обављања ових радњи молила се на палћанском језику.

Престанак употребе матерњег језика у верским обредима, његово постепено потискивање у други план, ни изблиза није подразумевало и слабљење религиозности Бугара у Скореновцу. За њих је католичка вера и надаље од кључног значаја. Ту чињеницу потврђују и биографски наративи. Католичанство има одређујући значај за њихов идентитет, будући да се тиме разликују како од своје шире заједнице тј. од православне заједнице, тако и од других, православних Бугара, стога ту чињеницу и сами често наглашавају. Верска припадност Бугара у Скореновцу представља важан елемент њиховог идентитета, јер као што нам на то указује Ана Борбел (Borbély Anna) [2014: 45], изостанак верске различитости између мађинског и већинског становништва поспешило је промену језика код многих мађина у Мађарској. Стога можемо да закључимо да је припадност истој вероисповести један од важних чинилаца у замени језика Бугара у Скореновцу. Ако поставимо питање да ли је конфесионални фактор играо улогу у утицају егзогамних бракова у погледу замене језика, можемо одговорити са да, уколико узмемо у обзир да конфесионални фактори играју улогу у зближавању ове две етничке заједнице, па и у склапању бракова, што је довело до замене језика.

Редослед католичких верских празника обично прате календарски обичаји банатских Бугара. У том смислу се, захваљујући заједничкој вероисповести, бугарски обичаји у Скореновцу ни данас не разликују значајно од обичаја других етничких заједница. Међу бугарским обичајима истиче се „грејање Баба Марте”. Наши саговорници, како бугарске тако и мађарске националности, тај обичај сврставају у категорију етничког самоодређивања Бугара. Лик Баба Марте присутан је у усменој традицији више народа, између осталог и међу Румунима и Србима [Golant 2016: 14], али је најизразитије представљен у бугарској народној култури. Први март, тачније дан пре тога, значајан је у годишњем календару Бугара. Маџаров истиче да се према народном веровању током 19. и 20. века тај празник везивао за почетак привредне године и пролећа, док се раније (пре 19. века) везивао за почетак лета. Тога дана изводе се међусобно врло различите радње које могу да се сврстају у две тематске групе. У прву групу убрајају се оне радње и забране чији је главни циљ да осигурају повољне временске услове за узгајање биљака, да сачувају оранице од мраза и града, а житарице од разних болести, да одрже плодност житних поља и воћњака, те да одстране разне ситне штеточине из куће и насеља. Другој групи припадају обреди чији је првенствени циљ да обезбеде здравље људи и домаћих животиња [Madzсарov 2015: 76]. У друштвеној заједници банатских Бугара, па тако и у Скореновцу, наилазимо на обе тематске групе обичаја. Последњег дана фебруара или првог дана марта, Бугари на више места у селу, а углавном по улицама пале ватре „да загреју Баба Марту”. На тај начин греју март уверени да ће захваљујући тим поступцима пролеће стићи раније, те да ће обезбедити повољне временске услове за привређивање. Ватру прескачу и младићи и девојке како би остали здрави.

Ложење и паљење ватре по улицама по правилу је задатак одређене особе или породице бугарског порекла, док сви остали становници улице,

без обзира на етничку припадност, присуствују догађају као посматрачи.³ Према речима наших саговорника, да би се овај обичај сачувао обавеза би требала да се повери млађим генерацијама у породици, што данас и доказују поједини примери. Будући да очување тог обичаја не изискује знање бугарског језика, могу да га упражњавају и особе бугарског порекла, које више не говоре палћански језик.

Међу календарским празницима истичу се они са изразито бугарским одликама које су везане за обичаје са садржајем текстова на палћанском језику. Такав обичај представља божићно „коринђање” које је сачувано у оквиру породица, као и некадашње новогодишње шибане, које је остало само као сећање. Наши саговорници код ових календарских обичаја, честитке које изговарају на бугарском још увек добро знају, али их ретко тако говоре или их уопште не користе. Континуитет поменутих обичаја потврђују и оне паралеле које налазимо у књизи Гезе Цирбуса о етнографији банатских Бугара, издате 1882. године [Czirbusz 1882: 128].

ЗАКЉУЧАК

У наративима Бугара у Скореновцу, успомене вербалне комуникације на бугарском потичу из средине 20. века или из још ранијег периода. Последњи период живе употребе бугарског језика испитаници везују за време свог детињства, а старије генерације за прве године одгајања деце. У том периоду су језички и верски идентитет Бугара оснаживали верски обреди и календарски обичаји који су у себи садржавали и језичке елементе. Католичка религија је важан елемент у потврђивању идентитета Бугара у Скореновцу, а чињеница да су обреди одржани на мађарском језику још више је допринела промени језика. Самим тим, та промена језика Бугара у Скореновцу представља несвакидашњу појаву, будући да је до тога дошло у окружењу мањинске мађарске језичке средине – која на том подручју живи у расејаним насељима – једино у Скореновцу чини већину становника, мада и у Иванову мађарска мањина чини значајни део популације. Паралелни пример овог процеса представља асимилација Бугара у Мађарској од стране тамошњих Срба [Илић 2009: 340]. Осим тога, постаје све јасније да верски обреди који нису на матерњем језику, као и обичаји који не захтевају знање бугарског језика, данас, упркос застојанству палћанског језика и даље могу да представљају основу бугарског етничког идентитета.

³ Некада су се скоро у свакој улици палиле ватре да би се загрејала Баба Марта. Међутим, до данас је већ дошло до промена, те су 2020. године ватру палили на три места, а 2021. године је због пандемије ватра горела само на једном месту.

ЗАХВАЛНОСТ

У проналажењу саговорника кључну улогу имала је наша информаторка бугарског етничког порекла, Петронела Мартон, која годинама ради на документовању и очувању културе Палћана.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Илић, Марија (2009). Динамика језичке и социјалне промене: о мањинским језицима у Мађарској с посебним освртом на српски језик. *Јужнословенски филолоџ*, LXV: 331–357.
- Крел, Александар и Марија Мандић (2016). Дискурс о језичким праксама банатских Немаца : савремена теренска истраживања. *Анџрололоџија*, 16(1): 33–52.
- РЗС1 – Републички завод за статистику (2012). Национална припадност. Подаци по општинама и градовима. Етхнициту Дата бу Муниципалитиес анд Цитиес. Београд. Белграде. Републички завод за статистику. Statistical office of the Republic of Serbia. Доступно на: <https://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Nacionalna%-20pripadnost-Ethnicity.pdf>. Приступљено: 11. 2. 2021.
- РЗС2 – Републички завод за статистику (2013). Вероисповест, матерњи језик и национална припадност. Подаци по општинама и градовима. Религион, мотхер тонгуе анд етхнициту. Дата бу муниципалитиес анд цитиес. Београд. Белграде. Републички завод за статистику. Statistical office of the Republic of Serbia. Доступно на: https://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Knjiga4_Veroisповest.pdf Приступљено: 11. 02. 2021.
- Сикимић, Биљана Љ. и Мотоки Номаћи (2016). Језички пејзаж меморијалног простора вишејезичних заједница: Банатски Бугари / Палћани у Србији. *Јужнословенски филолоџ*, LXXII(1–2): 7–31.
- Узенева, Елена (2007). Современное состояние говора и народной культуры в Бело Блато, Банат. *Българските острови на Балканите*, София: Фигура, 180–187.
- Bartha, Csilla (1999). *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bartha, Elek (1988). Adatok a dél-bánsági székely telepek interetnikus kapcsolatához. in: Tátrai Zsuzsanna (szerk.), *Folklór és tradíció VI*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport, 48–59.
- Bartha, Elek (2006). *Vallási terek szellemi öröksége*. Debrecen: Bölcsész Konzorcium.
- Beszédes Valéria (2005). *Székelyek szárnyán. Szőcs Boldizsár meséi*. Szabadka: Életjel Kiadó.
- Borbély Anna (2014). *Kétnyelvűség*. Budapest: L'Harmattan.
- Czirbusz Géza (1882). *A délmagyarországi bolgárok ethnologiai magánrajza*. Temesvár: Délmagyarországi Természettudományi Társulat.
- Gal, Susan (2018). *A nyelv politikája. Nyelvi antropológiai tanulmányok*. Nyitra: Nyitrai Konstatntin Filzófус Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara.
- Galambos Tibor (2001). *Székelykeve (Skorenovac). A falu története*. Kovin: LO Press.
- Giles, Howard and Patricia Johnson (1987). Ethnolinguistic identity theory: a social psychological approach to language maintenance. *International Journal of the Sociology of Language*, 68: 69–99.
- Golant, Natalia (2016). Morfologia și geografia unei practici est-europene și balcanice. in: Mihaela Bucin, Natalia Golant, Otilia Hedeșan, Diana Mihuț, Nicoleta Mușat, Liuba Petrenco, Corina Popa, Eliana Popeti (eds.). *Mărțișorul: ediție limitată*. Timișoara: Editura Universității de Vest, 13–35.
- Gumperz, John J. (1982). *Discourse Strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Karabenecheva, Katerina (2009). A bolgár kisebbség története. in: Albert Zsolt Jakab, Lehel Peti (szerk.), *Folyamatok és léthelyzetek – kisebbségek Romániában*. Kolozsvár: Kriterion – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 53–100.
- Krel, Aleksandar i Marija Mandić (2020). Društvene promene i upotreba jezika u porodici Banatskih Švaba između dva svetska rata. *Етноантрополошки проблеми*, 15(4): 1187–1209.
- Lewis, Melvyn Paul and Gary F. Simons (2010). Assessing Endangerment: Expanding Fishman's GIDS. *Revue Roumaine de Linguistique*, 55: 103–120.
- Madzsarov, Dzseni (2015). Mágia eszközéből ünnepi dekoráció: a „martenica” 19–21. századi változásai a bolgár kultúrában. *Ethnographia*, 126: 76–86.
- Nekvapil, Jiří (2003). Language biographies and the analysis of language situations: on the life of German community in the Czech Republic. *International Journal of the Sociology of Language*, 162: 63–83.
- Nikolin, Svetlana (ur.) (2008). *Palčeni u Banatu. XXI vek. Forum za proevropsku komunikaciju*. 3. Pančevo: Evroregionalni centar za razvoj društva u multietničkim sredinama „In media res”.
- Nomachi, Motoki (2016). The Rise, Fall and Revival of Banat Bulgarian Literary Language: Sociolinguistic History from the Perspective of Trans-Border Interactions. In: T. Kamuszella, M. Nomachi, C. Gibson (eds.), *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*. London: Palgrave Macmillan, 394–428.
- Njagulov, Blagovest (2009). A bolgár kisebbség múltja és jelene. U: Jakab, Albert Zsolt, Peti, Lehel (szerk.), *Folyamatok és léthelyzetek – kisebbségek Romániában*. Kriterion – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, 41–52.
- Promicer, Kristijan (2004). (Ne-) vidljivost skrivenih manjina na Balkanu. Neka teorijska zapažanja. U: Б. Сикимић (ур.), *Скривене мањине на Балкану*. Београд: САНУ и Балканолошки институт, 11–24.
- Szabadka Gyula (1936). *Skorenovac története*. R. Oberläuter, Kovin.
- Sikimić, Biljana (2008). Bugari Palčani: Nova lingvistička istraživanja. U: S. Nikolin (ur.), *Palčeni u Banatu. XXI vek. Forum za proevropsku komunikaciju*. Pančevo: Evroregionalni centar za razvoj društva u multietničkim sredinama „In media res”, 3: 22–30.
- Skutnabb-Kangas (1996). Language and demands for Self-Determination. In: Clark Donald and Robert Williamson (eds.), *Self-Determination: International Perspectives*. St. Martin's Press, 124–140.
- Valcheva, Penka (2019). Learning the Palken Language as an official Dialect of the Banatian Bulgarians. *Knowledge International Journal*, 34(6): 1671–1675.
- Voss, Christian (2004). Language use and language attitudes of a phantom minority. in: Биљана Сикимић (ур.), *Скривене мањине на Балкану*, Београд: САНУ и Балканолошки институт, 51–65.
- Vukov Raffai, Eva (2021). „Tudom, hogy bolgár vagyok, de magyarnak érzem magam.” A székelylevelei bolgárok kétnyelvűsége és nyelvcseréje. *Magyar Nyelv*, 117(4) (у штампии).

EЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Bala, Monika M. (2017). *Autobiografski narativi bukovinskih Mađara u Banatu*. Doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet u Beogradu Filološki fakultet. Доступно на: <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/9073>. Приступљено: 15. 4. 2021.
- Vasić, Slobodan (2016). *Rodni identiteti u intersekciji sa etničkim i religijskim: na primeru istraživanja Banatskih Bugarki u Srbiji, Rumuniji i Bugarskoj*. ACIMSI. Doktorska disertacija. Доступно на: <http://www.zenskestudije.org.rs/pdf/doktorske/Doktorska%20disertacija%20Slobodan%20Vasic.pdf>. Приступљено: 20. 9. 2021.

LANGUAGE AND IDENTITY OF THE BULGARIANS IN SKORENOVAC

by

EVA VUKOV RAFFAI
University of Novi Sad
Hungarian Language Teacher Training Faculty
Štrosmajerova 11, Subotica, Serbia
eva.vraffai@magister.uns.ac.rs

JUDIT RAFFAI
University of Novi Sad
Hungarian Language Teacher Training Faculty
Štrosmajerova 11, Subotica, Serbia
judit.raffai@magister.uns.ac.rs

SUMMARY: The study presents the identity of Bulgarians in Skorenovac concerning their mother tongue use, bilingualism, religion and customs, based on linguistic and ethnographic fieldwork done in the past four years. It analyzes those main social and historical factors which were a drift for the identity of “Paltyans” (Catholic Bulgarians living in Southern Banat). Paltyans living in Skorenovac, as part of the Catholic Bulgarian community in Banat, represent a hidden minority, and social cohesion within the community is guaranteed by their language, religion and customs. According to these, in our study we will examine elements of identity of Bulgarians living in Banat, based on metalingual narratives of several representatives of the Bulgarian language community. As a result of our research, some historic and social events and practices become visible, which induced almost complete termination of the mother tongue of Banat Bulgarians. Bulgarians in Skorenovac experienced a language shift due to their surroundings, speaking mainly Hungarian starting from the end of the 19th century. Further elements of their identity: tradition, religion, belonging to an ethnic community, all these are closely related to Banat Bulgarian identity. However, elements of the Bulgarian language occur very rarely.

KEYWORDS: Banat Bulgarian; Skorenovac; Identity; Bilingualism; Folk customs; Language shift

ОСВРТ НА ЈЕДАН КУРС ФИЛОЗОФСKE МЕТОДОЛОГИЈЕ

Ко прати филозофски живот код нас неће имати целовиту слику о његовом стварном стању ако пажњу не обрати и на нове медије. У електронским медијима, на разноликим друштвеним мрежама, све више је филозофских садржаја. Појавом пандемије и смањењем традиционалне комуникације у образовању и укупном културном животу може се очекивати да ће таквих садржаја бити још и више. Њихово објављивање неизбежно прати и разноврсност форми у којима се јављају, али и нивоа и озбиљности у разматрању и излагању филозофских тема. Природно је да доминирају популарнији приступи, али се већ јављају и покушаји излагања комплекснијих тема и целих циклуса најамбициознијих академских предавања. На стручној критици је задатак да обрати пажњу на ову продукцију и да упозори на оне прилоге о филозофији који су у рангу открића „да је земља равна плоча”, који компромитују филозофску делатност, али и да заинтересованима припомогне да не превиде највредније прилоге који, развојем технологије и медија, постају све доступнији најширој публици. Међу филозофским садржајима које сусрећемо, један део је преузет са различитих трибина и део је њихових више-мање стручно вођених програма, али не мали број је оних које на мреже постављају тек приучени љубитељи филозофије. Такви садржаји не служе филозофији и филозофском образовању, већ самозадовољству и медијској промоцији и „афирмацији” њихових аутора.

„МЕТОДОЛОГИЈА” КОЈА ТО НИЈЕ

Редак покушај целовитијег излагања неке филозофске дисциплине, у циклусу од чак 15

предавања, сусрећемо на веб-сајту *YouTube*. Реч је о серији академских предавања Новице Милића на Факултету за медије и комуникације, установи од које се и могло очекивати да пре других предавачку активност не остави само у учионици факултета. Нажалост, та корисна пракса још нема следбеника.

Поменути циклус предавања део је академске наставе из предмета *Методологија научноистраживачког рада*. Према речима предавача, његова излагања би требало да омогуће слушаоцима да упознају методологију која ће им помоћи да ваљано ураде своју мастер дисертацију. Ако се тај циљ има у виду, онда је одмах јасно да садржина предавања с њим нема никакве везе. Како ће излагање о миту, причи, „путу до Бога”, Хераклитовом схватању логоса, предсократовцима, Платоновом миту о пећини и сл. помоћи студенту у конципирању дисертације, то, ваљда, зна само предавач. Реч је ту о добу у којем још нема науке у савременом значењу тог појма, а студенти би требали да овладавају методама савремене науке. А када је реч о модерном добу, ни ту се нема у виду наука, него се излагања опет односе на филозофију. Међутим, предавач нема у виду ни строго филозофску методу, него говори о некој нејасној „методологији мишљења”! Његова „методологија” једва да и дотиче проблематику методе, а о оном што стварно спада у „методологију научноистраживачког рада” нема ни речи. Назив предмета и циклуса предавања и ауторова излагања у потпуном су раскораку. Ако је наставним планом предвиђено да студенти упознају методе истраживања у области за коју се школују, онда је очигледно да су њихова очекивања са оваквим курсом потпуно изневерена. Помисли ли се да је предавач уместо излагања о методи научног

истраживања разматрао природу, врсте и проблеме филозофске методе, и у том случају се показује да излагање не следи ни такву замисао. Каже се да се од старих филозофа једино Аристотел бавио методологијом, а онда се не може чути ни реч о његовом, за ту материју кључном спису – *Орјанону*. У курсу о методологији једва да се и допире до питања о методи, а у средишту излагања увек су метафизичка, гносеолошка и друга питања. Чак и када се говори о Декарту (*Descartes*), за којег каже да се први бавио методологијом, уопште се не разматра његов спис о методи, него је реч о ставу *Cogito ergo sum*, о метафизичким питањима. Исти случај је са излагањем о Спинози и о његовој геометријској методи. Предавач покушава да покаже разлику између старе и модерне методологије, али не види списе који то најбоље илуструју. Не пада му на памет да бар помене Бејкнов (*Bacon*) *Нови Орјанон* и да његове идеје пореди са становиштем Аристотеловог *Орјанона* и покаже разлику између старих и нововековних схватања. Аутор уопште не види суштину спора око методе у нововековној филозофији и кључне контроверзе.

Када је већ избегао свој задатак да говори о методи научног истраживања и када је прешао на излагање о методама филозофије, онда није могао да превиди Хегелов радикални став да филозофија у својој дуготрјачној историји и није успела да изгради властиту методу, већ је посуђује од науке, од геометрије. Његова критика геометријске методе, Спинозине и нововековне филозофије, тим је важнија што овај филозоф нуди потпуно ново поимање филозофске методе. Он радикално одбацује схватање методе као оруђа и истиче јединство методе и система у ставу да је метода „душа садржаја”, о чему се код Милића ништа не може чути. Ово кључно место историје филозофског мишљења не може остати непоменуто ни у каквом курсу о филозофској методи, курсу који се највише испоставља као, ма колико једностран и спорна, сажета историја филозофије. Нису познате ауторове квалификације у тој области, а предавања о којима је реч сасвим их доводе у питање.

„ХЕГЕЛИСАЊЕ” БЕЗ ХЕГЕЛА

Предавач, свакако, није занемарио Хегелову филозофску позицију и посвећује јој девето предавање, што заслужује посебну

пажњу и коментар. С правом истиче да је у Хегеловом схватању дијалектичке методе у средишту идеја посредовања и појам превазилажења (*Aufhebung*). Разјашњења о томе даје анализом једног од најпознатијих места Хегелове филозофије, коментаром односа господара и роба (слуге), који је изложен у *Феноменологији духа*. Својим студентима сугерише да покушају да читају *Феноменологију* (за коју не може ни да наведе тачну годину објављивања), али излагањем односа господарења и робовања не показује да је то и сâм учинио или да је бар прочитао неки бољи коментар овог дела. Просто је невероватно како и до које мере он искривљује Хегелову мисао. Однос којим хоће да илуструје посредовање, он излаже као непосредност! Однос господара и слуге (роба) види само као непосредан! Не види никаквог посредника између њих и тако остаје слеп за Хегелову идеју о јединству непосредности и посредовања и за дијалектику коју би овај однос требало да илуструје. Да је погледао Хегелов текст видео би да се ту помиње и некаква „ствар”, која и омогућује посредовање. Ту су још неке „кључне речи”: уживање, страх, образовање, рад, признање, самосталност и сл. Помињање „борбе на живот и смрт” остаје потпуно нејасно ако се не покаже око чега се води борба. Милић наводи да ту борбу покреће мржња роба према господару! То је све што он налази код Хегела! Не види да код Хегела није реч ни о каквој „мржњи”, да се тај појам и не помиње, него је реч о ствари коју роб мора да обрађује, а која је дата господару на уживање. Хегелова идеја о дијалектици самосталности и несамосталности потпуно измиче ако се не покаже природа двоструког односа према ствари и двоструког свих ових односа. Господар стоји у вези са ствари посредством роба, а са робом посредством ствари. Роб није самосталан, али се обрадом предмета потврђује и према њему задобија своју самосталност. Господар ужива предмете које обрађује роб (слуга), „прождире” их, негира и показује своју несамосталност. Милићево тумачење уопште не може да разјасни Хегелов закључак да „истина самосталне свести јесте робовска свест”, нити како се дешава то да господарење постаје супротност онога што жели да буде, као ни то да се робовање „преобрће у праву независност”, увид који је битан за Хегелово разумевање историје, о којој ће Милић изрећи чудне и неodrживе тврдње.

Дијалектика господарења и робовања не може се сводити на непосредан однос, како то чини Милић. Он поједностављено наводи да господар своје господарење показује тако да „понекада подвикне” слуги и да је он господар зато што је „паметнији”! Да Милић уопште не разуме однос слуге и господара, за који и сâм каже да је кључ за разумевање Хегелове дијалектике и филозофије уопште, види се и по томе што наводи да исту идеју износи и Дидро у роману *Фаталистџа Жак и његов џосџогар!* Међутим, код Дидроа (Diderot) нема ни речи о било каквом посредовању и дијалектици поменутог односа, а Милић управо у томе налази сличност Дидроовог и Хегеловог схватања! Његово неразумевање односа господара и роба бива још видљивије када га упоређује са односом професора и студента! Пошто је тај однос објаснио као однос мржње („класне мржње”) слуге према господару, прибегао је малој корекцији тврдњом да студент баш и не жели да убије свог професора, али није одустао од тог неумесног поређења. У „класној мржњи” роба Милић налази извор Марксовог (Marx) учења о класној борби. Маркса наводи као „најглупљег Хегеловог ученика”! Наведеним тумачењем Хегела, када би оно било одрживо, Милић би показао да су сва супротна „глупа”. Али, прво би требало да покаже да његово „хегелисање” (како сâм назива своје тумачење овог филозофа) није баш такво! Тешко је наћи текст који показује толико неразумевања онога о чему говори, а истовремено и толико умишљености, произвољних тврдњи и заједљивих опаски о стварима које немају везе са темом. Говорећи о Хегеловом схватању превазилажења, Милић налази да се оно, после Хегела, у прошлом веку, испољило у виду тајних служби, „чеке”, „удбе” и других зала прошлог столећа. У свом заслепљеном погледу на Хегеловог „најглупљег ученика” предавач истиче да је Маркс човека схватио као „радну животињу” и тиме показује да овога, као ни Хегела није ни читао. У вези с тим је и ауторов закључак да се у двадесетом веку „методологија дијалектике остварује као гулаг, Голи оток, благо и крв...” и, што је важније за његов курс, да се методологија знања јавља као методологија владања, технологија владања. Закључком да је методологија од академске дисциплине постала методологија политике, овај курс методологије научно-истраживачког рада потпуно је исклизнуо из

свог колосека па аутор може да се вија куда и како му је драго и да заврши предавање о Хегелу скицом за политички памфлет и да изрецитује свој политички „верују”.

ЈЕДНА МУЧНА „КАНТ-АТА”

Милићева предавања садрже и једну „Кант-ату”, осмо предавање посвећено филозофу из Кенигсберга. Ту нема жаока које су упућиване Хегелу и хегеловцима, показује се више симпатије за овог мислиоца, али и неразумевања његове мисли. У средишту излагања нашла се „критика ума”, без довољног и јасног објашњења појма трансценденталног идеализма, како се назива Кантово становиште. Овде, као и у целом курсу, предавач користи чудна и нејасна одређења трансцендентног и трансценденталног. Трансцендентално код њега значи освешћено, а трансцендентно оно што је мутно, прљаво, крваво! С таквим (не)разумевањем Канта излагање је морало да се заглиби и изгуби везу са становиштем овог филозофа. Аутор каже да „Кант засеца на битно место, тачку где се схематизују услови могућности простора, времена и интелекта...” (36:56). После ове реченице Милића нико више не може узети за озбиљно. Тврдњом да се Кант бави условима могућности простора и времена, уместо да је реч о простору и времену као условима могућности сазнања, предавач се бламира и искључује из озбиљног разговора. Он простор и време не види као априорне форме чулности, већ их назива схемама. Сваки студент филозофије зна да су схеме нешто што припада разуму. Да је погледао само садржај *Кријтике чистџој ума* видео би да се о схематизму говори у одељку о разуму. Да није реч о случајној омашки види се и по томе што Милић тврди да се Кант пита како је могуће да имамо нешто што се зове простор и време и експлицитно тврди да су то схеме! (24:36).

На свим битним местима тумачења Кантове филозофије сусрећемо се са скандалозним тврдњама. Када помиње један од најважнијих појмова овог филозофа, појам трансценденталне аперцепције, Милић је изједначава са Декартовим *Cogito*. У праву је када каже да то „Ја” прати све представе, али онда одмах додаје невероватну тврдњу да оно „перципира, гледа, слуша...” (24:40). Овако грубу грешку у тумачењу Канта не прави ни студент почетник. У истој реченици се бркају два

потпуно супротна становишта. „Ја мислим” је, за Канта, само представа уопште, која прати све друге представе. То Ја није интелектуални опажај, како га замишљају Фихте (Fichte) и Шелинг (Schelling), оно не опажа. Својом тврђом предавач Канту приписује Фихте-ово и Шелингово гледиште и показује да уопште не разуме главни спор унутар немачке идеалистичке филозофије у њеном кретању од Канта до Шелинга. Помињање даљих погрешних интерпретација Кантове филозофије потпуно је непотребно. Уз то, у предавању се сусрећу непромишљене, крајње необичне и неодрживе тврдње, као што је она да је „Кант законодавац мишљења”! Па, није то филозоф Кант лично, већ разум! Незнање које овде сусрећемо удружено је са алкавошћу излагања и надмености предавача. Та надменост води дотле да предавача не задовољавају Кантови примери, који су наведени у трансценденталној естетици, већ он, као наводно боље, наводи своје, који не завређују ни да буду коментарисани. Милићева „Кант-ата” тако звучи да напосто није за слушање! Као кварна роба не би смела да се продаје, нити продаје (јер студенти плаћају то што слушају, а још је горе што ће то морати и да понављају, ако хоће да полагају и положе испит!).

Када смо већ поменули излагања о Хегелу и о Канту, ваља приметити где то Милић ситуира њихове филозофије. „С Кантом и Хегелом доспели смо у пуно раздобље просветитељства, односно романтизма...” (1:28). Како схватити ово „односно”? Да ли је први просветитељ, а други романтичар, или су оба и просветитељи и романтичари истовремено и како то да могу бити једно „односно” друго! На основу чега се закључује да они или један од њих, припада романтизму? Милићеве чудновате и неодрживе тврдње прати необична самоувереност у њиховом изрицању, самозадовољство које је напосто дирљиво.

„ОНТОЛОШКА СЕЉАЧИНА” ИЗ ЦРНЕ ШУМЕ

Курс методологије о коме је овде реч потпуно заборавља своју тему и никако се не може рећи да спада у ову дисциплину. У тринаестом предавању реч је о Хајдегеру (Heidegger), о његовој онтологији, а не методологији! Да ствар буде још чуднија, предавач почиње излагања са Хајдегеровом критиком науке, са његовим ставом да „наука не мисли”.

Пошто је свој курс најавио као „методологију мишљења”, поставља се питање о чему ту може бити речи, ако у науци нема мишљења. Предавач не успева да се озбиљније суочи са Хајдегеровим ставом, већ, уместо тога, прибегава приповедању о овом филозофу и забављању својих студената. Забавни, већи део предавања говори о Хајдегеру као „изворној, старовременој сељачини”, „онтолошкој сељачини” који бежи из града на село, а чак и на селу бежи подаље, у шуму! Тај филозоф је, каже се, „веровао у шумске стазе”, а и у „самог Фирера”! Не изостаје ни прича о Хајдегеровој колиби (иако је то била права сеоска кућа), о томе да је, где чуда, секао дрва и грејао се уз ватру, да није имао струју, већ само лампу, да је носио „оне сељачке хозне са трегерима” и сл. У овој причи, и Фрајбург, где је Хајдегер предавао, постаје мала паланка, спрам које је Милићев Пожаревац, како он каже, „ипак град”! Тако предавач налази некакву предност над оном „сељачином”, „филозофом из Црне шуме”, иако је тај мали Фрајбург увек био три пута већи од Милићевог родног места! Предавач хоће да створи што приснију атмосферу па себе помиње где год може и где му се учини да је то угодно. Све то мање би сметало да није ишло науштрб разматрања главне теме курса, која се у неким предавањима потпуно изгубила.

БЕЧКИ КРУГ КАО ПОЛИТИЧКИ КОМЕСАРИЈАТ

Ако је предавач хтео да обухвати и савремену филозофску мисао и њено бављење научном методом и научним истраживањем, поставља се питање зашто је заобишао баш оне филозофе који су дали најзначајнији допринос тим питањима и остварили најдубље утицаје у савременој филозофији и науци. Милић не говори о Карлу Поперу и његовом делу *Лојшка научної ошкрића*, које је и код нас преведено и имало велики утицај. Прећутати постојање тог дела и његових идеја на курсу методологије научног истраживања потпуно дисквалификује предавача. Разумљиво је да су оквири једног курса ограничени и да многи мислиоци и њихове идеје не могу бити ни поменути. Предавач на крају курса помиње опширну листу оних који нису добили места у његовим предавањима. Ту наводи и Бемеа (Böhme), средњовековне мистике и многе мање познате филозофе, али

нема ни помена о мислиоцима попут Попера. То само показује да о њиховом искључењу из предавања није одлучивао недостатак времена, већ непознавање њиховог рада и ставова. Не могу предавачеви лични афинитети да из разматрања искључе мислиоце који су, по свим важећим мерилима, незаобилазни за тематику којом се бави. Видљиво је да тзв. логички позитивизам не добија никакву пажњу у поменутом циклусу предавања. Занимљиво је да су представници те школе мишљења, припадници тзв. Бечког круга, поменути само једном и то на крајње необичан начин. У дванаестом предавању (13:24) се припадници овог круга карактеришу као „комесарски ликови“! Тиме би и њима близак Попер био некакав „политички комесар“! А зашто су тако окарактерисани? Њихово настојање да из филозофије искључе све привидне проблеме, као у Карнаповом (Carnap) спису *Scheinprobleme in der Philosophie*, Милић види као „комесарско политичко“ ограничавање подручја филозофије и насиље над мишљењем! Он је склон пребрзим политичким дисквалификацијама свих који му нису по вољи и тиме доводи у питање своју објективност у процењивању филозофских идеја и становишта. Предавач не види да се сам понаша на начин који именује као комесарски! Оштре примедбе тзв. комесарско-политичком држању у филозофији не упућује само Бечком кругу, већ и филозофским катедрама Београдског универзитета. Он не може а да не искаже мржњу према факултету који му својевремено није прихватио предлог за докторску дисертацију, и који је одмах уочио несолидност његовог приступа филозофским темама. Увлачити студенте у те спорове и оговарања, знак је неакадемског, неколегијалног и неприхватљивог држања. Уз то, он, где год стигне, с подсмехом говори о филозофији и филозофима (који су „помало шуби-дуби“!).

МИЛИЋЕВ ХУСЕРЛ

Милић користи сваку прилику да изнесе своје политичке погледе и покушава да их доведе у везу са великим филозофским идејама утицајних мислилаца. Тако у предавању о Хусерлу (Husserl), говорећи о његовом појму *Lebenswelt* (12 предавање, 21:00 и 22:30), каже да је криза, о којој пише велики филозоф, настала када су у тај „свет живота“ почели да продиру „свињарије етничке државе“,

„подлости етничких и политичких вођа“, „коллективизам чопора, у левом (комунистичком) и десном (фашистичком) виду“. Предавач, додуше, каже да су поменуте формулације његове, али их нуди као боље од оних које је употребио сам Хусерл, не видећи да је чувени филозоф строго избегавао сваку дневно-политичку анализу и терминологију. Хусерл разматра кризу науке, а не политичку кризу, како то чини Милић, који потпуно промашује замисао филозофа о којем говори и идеју једног од најутицајнијих дела прошлог столећа.

У предавању о Хусерлу, Милић подсећа да је његово дело *Криза европских наука и трансцендентална феноменологија* превео Зоран Ђинђић. Уз тај превод иде и опсежна Ђинђићева студија. Упореди ли се оно што се у њој може прочитати о Хусерлу са Милићевим предавањем показаће се колико је слабо и непоуздано Милићево познавање Хусерлове мисли и да он није кадар да коментарише Ђинђићев филозофски рад. Међутим, и поред тога он се појављује као меродавни коментатор његове филозофије и приређивач његових дела. Оно што је већ наведено јасно упућује да Милић не би могао бити тумач Ђинђићевих дела, а нарочито оних о филозофији немачког идеализма, јер је показао елементарно непознавање те филозофије.

* * *

Коментарисање свих Милићевих предавања није ни потребно. Већ речено говори доста о тематској конфузији која у њима влада, поузданости и филозофском нивоу онога што је у њима изложено. Стиче се утисак да је и аутор постао тога свестан, јер је одустао од најављеног објављивања својих предавања о методологији и у облику књиге. Питање је да ли он види и то да поменута предавања доводе у питање не само његову репутацију у академској заједници, већ и углед његовог факултета. Он може да се у приватном појављивању понаша како жели, али као истакнути члан једне академске институције има обавезу да је представи на достојан начин. Да и не помињемо дуг према студентима који имају права да очекују највише стандарде у настави и да она, да би имала смисла и оправдања, следи важеће наставне програме. Најзад, мора се приметити да је циклус предавања из методологије доступан већ пет година, а да нико од бројних предавача ове дисциплине

није указао на крајњу необичност и неадекватност Милићевог програма. Нико од Милићевих филозофски образованих колега са факултета није му скренуо пажњу да су његова излагања о филозофији проблематична и неодржива. Каква су, таква су, изашла су у јавни простор и доста говоре о нашој филозофској сцени данас.

Аутор овог текста из ранијих сличних ситуација зна да ће одмах пасти сумња на његове мотиве и да може очекивати само нападе

и увреде. То је оно с чим се, нажалост, мора рачунати у нашој средини. Унапред ћу признати коментаре да сам малициозан, незналица, политички сумњив, и шта год му драго, али онај ко тако нешто напише мораће прво да докаже да оно што је у овом критичком осврту речено није тачно. Милић је недавно добио значајно признање и угледну награду за своје дело. Правда и јесте у томе да се вредно дело похвали, а лоше покуди – да сваком делу припадне оно што заслужује.

Здравко Кучинар
професор Филозофског факултета у пензији
Београд
zkucinar@mts.rs

ГРОКТАЛИЦЕ – ДЕО БУЊЕВАЧКОГ ЕТНИЧКОГ ИДЕНТИТЕТА

(Suzana Kujundžić-Ostojić, *Groktalice bačkih Bunjevaca*, Muzej Vojvodine i Centar za kulturu Bunjevaca, Novi Sad – Subotica 2020; 298 str.)

У Музеју Војводине 8. јуна 2021. одржана је промоција књиге др Сузане Кујунџић Остојић *Грокталице бачких Буњеваца*. На промоцији су говорили мр Лидија Мустеданагић, музејски саветник, др Драго Његован, музејски саветник, проф. др Саша Марковић и ауторка. Присутним гостима обратила се и директорка Музеја Војводине мр Татјана Станковић Пештерац.

Књига Сузане Кујунџић Остојић *Грокталице бачких Буњеваца*, коју је објавио Музеј Војводине у Новом Саду и Центар за културу Буњеваца из Суботице 2020. године, настала је на основу докторске дисертације *Антрополошка функција и значење грокта-*

лица код бачких Буњеваца коју је ауторка одбранила 2016. године на Катедри за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Ментор докторске дисертације био је проф. др Бранко Ћупурдија, а у комисији за одбрану дисертације били су проф. др Славица Гароња Радованац и проф. др Саша Недељковић. Рецензенти ове публикације су др Драго Његован, проф. др Јасмина Јокић и проф. др Саша Марковић. Књига је писана на српском језику, а штампана је латиничним писмом, а било би драгоцено да се књига објави и буњевачком икавицом и латиничним писмом.

Ауторка је књигу посветила својој мајци Кати и ћеркама Ивани и Тијани, успостављајући континуитет између прошлости и будућ-

ности не само своје породице, већ и своје мале, односно малобројне, националне заједнице Буњеваца, посебно бачких Буњеваца, који су вековима опстјали као посебан етницитет – селили се, борили се, однорађивали се (помађаривали и похрваћивали), да би једино у *северној Бачкој* (у Србији и Мађарској) још и данас опстали као „мали народ”, како се једном о Буњевцима изразио академик Чедомир Попов, некадашњи председник Матице српске.

У уводу ове књиге ауторка је на преглантан начин упутила читаоца на њену суштину и њену садржину. Суштина је у приказу и тумачењу епско-лирских песама грокталица које су Буњевци вековима певали, пре досељавања у Бачку током 17. века, наставили да их певају током 18. и 19. века, додајући им само понеку нову песму, да би их почели заповстављати од краја 19. до краја 20. века, када их поново обнављају и сагледавају њихов значај за сопствену националност, за буњевачку посебност (у односу на Србе и Хрвате, којима су етнички најсличнији), која је у 20. веку имала неколико катарзичних момената.

Садржина књиге је веома комплексна, јер је морала да обухвати и истражене и неистражене странице буњевачке историје, културе, усменог народног стваралаштва, до појаве препорodne књижевности средином друге половине 19. века (делатност бискупа Ивана Антуновића и следбеника), новије буњевачке књижевне продукције кроз новине, часописе, календаре и посебна издања од 1870. до данашњих дана.

Ауторка се најпре бавила разним *теоријама* о пореклу Буњеваца, њиховој етногенези, *теоријама* о имену Буњеваца и њиховој првобитној и потоњој домовини, односно местима распрострањања. Нема никакве сумње да су *Буњевци вековима насељавали Динариде* (западна Херцеговина, дубровачко залеђе, Далматинска загора, сењско приморје, Лика и Босанска Крајина), да су се временом *селили* услед економских и ратних прилика, да се један њихов део одселио у северну Бачку 20-их и 80-их година 17. века, да су имали своје име Буњевци, које су носили са собом и по којем су их и други етницитети, словенски и несловенски, тако називали. Много је историјских докумената и пре почетка 18. века који помињу Буњевце, паралелно са помињањем Срба и Хрвата, као и Словенаца, односно иначица њиховим имена, које су

обично употребљавали странци (Млечани, Аустријанци и Мађари). У два извештаја о насељавању Лике, после протеривања Турака, 1700. и 1702. године бискуп Мартин Брајковић помиње и Буњевце уз друге националности, од којих су једни православни (Срби), а други католици (Хрвати и Крањци-Словенци), уз преостале муслимане, који су такође Словени.

Дакле, Буњевци су вековима постајали и били су бројни. У последња два века, 19. и 20. Буњевци су се у својим старим постојбинама проредили. Под утицајем Илирског покрета и каснијег југословенства које је долазило из Ђакова и Загеба, ослабили су сопствене идентитетске карактеристике, што је омогућило њихово постепено утапање у хрватску нацију на бази католичанства као заједничке вере и прихватања *шћокавској наречја* као основе језичке заједнице са Србима, како православним, тако и онима који су били католици или мухамеданци, којима су Буњевци као непатворени *шћокавски икавци* већ припадали. Зарад националне интеграције у католичком кључу, Хрвати су се одрекли своје чакавштине и кајкавштине, прихватили штокавштину и проширили свој национални корпус на све католике штокавце, како на Србе, тако и на Буњевце.

Буњевци у својим старим крајевима нису имали интелигенцију која би водила њихов национални препород (а што су Срби и Хрвати имали), такође нису имали град и грађане, просветитеље и романтичаре који би изграђивали буњевачку националну мисао. Нису имали компактно насеље, крај или област, који њима представља национални центар, са градом у коме се у новом добу формирају савремене нације. Оно што нису имали у старом крају, Буњевци су имали у новом крају, у северној Бачкој, али само делимично.

Историја Буњеваца добрим делом је још од 16. века везана за историју аустријске Војне границе (*Militärgrenze*), која се временом простирала од Сења до Трансилваније у данашњој Румунији. Тиме се објашњава и пресељавање Буњеваца у Бачку током 17. века, у којој су они пола века, заједно са Србима, чинили одбрамбени штит Хабзбуршке империје према Османском султанату, уживајући предвиђене повластице: слободну обраду земље, изузимање од великих државних давања, слободан живот унутар сопствене породичне задруге – установе која је донета из прапостојбине.

Шта су Буњевци имали од културе у свом старом крају? Имали су исто оно што и њихови суседи – горштачки (претежно сточарски) начин привређивања, породичну задругу са прецизно подељеним улогама, културу становања прилагођену географским условима и увек могућим сеобама (било у гору – било у други крај), културу одевања која је једино била могућа – а то је она кућне израде, културу усмене књижевности, која се преносила с генерације на генерацију и трансформисала услед измењених простора и услова живота, културу годишњих обичаја, животног циклуса и практиковања вере у католичком кључу, с примесом предхришћанских, паганских обичаја.

Део усмене књижевности Буњеваца из области Динарида пренет је и у простор северне Бачке у којој су Буњевци, као борбен и веран народ, постали део аустријске против османске Војне границе, заједно са домицилним и новодосељеним Србима, чинећи са њима специфичну јужнословенску симбиозу. Овде је та усмена књижевност практикована, записана и постала нам је доступна у данашње време, без обзира што је – услед разних фактора: модернизације, мађаризације итд. – већ крајем 19. и почетком 20. века, међу самим Буњевцима постала анахрона, потцењена, неважна, и у већини буњевачког народа заборављена.

У комунистичком југословенском периоду она није била пожељна, па ни дозвољена, као што ни буњевачко име више није било дозвољено, нити толерисано, већ изричито забрањено у корист хрватства.

Буњевци у Бачкој су временом створили своју писану књижевност, из које су и главни подаци о буњевачкој усменој књижевности, тако да се од препородне буњевачке књижевности 70-их година 19. века може говорити о континуитету буњевачке књижевне културе. На то се надовезује новија буњевачка књижевност у периоду између Првог и Другог светског рата, који је пун контроверзи, због тога што су Буњевци у актуелним српско-хрватским конфронтацијама, који су били и верски и културни и политички, због свог искреног југословенства, извлачили „најкраћу шибицу”, а због свог непатвореног католичанства, подлегали агресивној хрватизацији.

Без обзира на етничку блискост са Србима, буњевачко католичанство (које су неговали

босански фрањевци и њихови наследници) апсолутно је онемогућавало интеграцију Буњеваца као „малог народа” у оквиру српске нације, без обзира што је у њиховој традицији и усменој баштини главни национални јунак, поред Ивана Сенковића, био несумњиви Србин Марко Краљевић, што је однело превагу над етничким посебностима.

Ипак, један део Буњеваца је остао веран својој буњевштини, несводивој ни у српске ни у хрватске етничке и националне колосеке, негујући своје обичаје, свој говор, свој етос, а своје католичанство увек покушавао да издвоји као посебно у односу на хрватско-католичку акцију интеграције свих словенских католика у хрватску нацију од почетка 20. века до данас.

У овој књизи се показује и доказује које су то разлике између Буњеваца јужно од Саве и бачких Буњеваца, северно од Саве и Дунава. Чини се да су Буњевци у новом крају, у простору северне Бачке, у троуглу између Суботице, Сомбора и Баје, окружени православним Србима, Мађарима и Немцима, од којих су Немци и Мађари били припадници владајућих нација у Хабзбуршкој монархији, стекли свест о својој посебности, коју су више изражавали свакодневном праксом живота заједнице него теоријским експликацијама непостојеће интелигенције (осим царско-католичке), тако да се њихова препородна књижевност, као претпоставка националног уобличења, појавила много касније у односу на Србе и Хрвате.

Шта рећи о „монајбољим” Буњевцима, официрима, племићима и другим угледницима, који су се – зарад сопственог напредовања – веома једноставно одрицали свог порекла, својих буњевачких корена, да би у актуелној ситуацији постали део владајућег миљеа Хабзбуршке империје? Буњевци нису били једини у овом процесу. Има таквих и Срба, Румуна, Словака, Чеха, Русина, Хрвата и других.

Важан део приче о Буњевцима је патријархално уређење буњевачке породице у простору северне Бачке, која је следила обрасце тог уређења у старом крају, у области Динарида, а што је везано и за структурну и културну матрицу Војне границе Хабзбуршке монархије, која је прихватила раније обрасце породичне задруге словенских народа са Балкана као најекономичније формуле за своју сврху: одбрану од Османске империје. Јер, на под-

ручју Војне границе, они ће бити неплаћени војници за царство по принципу: даћемо им земљу за обраду која пре тога није била наша, ослободићемо их разних феудалних и црквених кулука и давања, католике ћемо потчинити нашим католичким дијецезама а православнима ћемо дати Карловачку митрополију, коју ћемо контролисати, итд.

Међутим, историја је учинила да је део Војне границе на коју су насељени Буњевци врло брзо постао небитан у стратешком смислу за Хабзбурге, јер је граница померена на Саву и Тису, са малим изузетком у Срему, која се дотиче Дунава.

Буњевци су остали ту где су, али без већег утицаја на шира збивања. Реч је о средини 18. века, када се догађа велика сеоба Срба из Потисја и Поморишја у царску Русију, на чијим ће јужним ободима они створити две краткотрајне државолике области: Нову Србију и Славјаносербију.

Ауторка је извршила евиденцију и опис грокталица, посебно буњевачких, јер постоје и српске, па и хрватске грокталице.

Најважнији део овог рада је ауторкино објашњење улоге грокталица, кроз време и простор, у друштву у коме су оне извођене, биле поштоване, памћене, а потом потискиване, заборављане, и коначно обнављане, као огромни ресурс националног идентитета Буњеваца.

Ауторка је стручно и научно описала дефиницију, функцију (...) грокталица, навела њихове записиваче и извођаче (...), али то је ствар којом ће се бавити други стручњаци.

У вези савременог положаја Буњеваца важно је закључити следеће:

1. Буњевачко питање је и даље отворено;
2. Решавање буњевачког питања зависи само од преосталих Буњеваца и добре воље државних власти у Србији, Мађарској и Хрватској.

Др Драго Њеђован
научни саветник, Нови Сад

КО ЈЕ ДЕСНО? ПОКУШАЈ ТИПОЛОГИЈЕ

(Karlheinz Weissmann, *Wer ist rechts? Versuch einer Typologie*, Junge Freiheit Verlag, Berlin 2020, 55 стр.)

Читалац би се можда чудио зашто би неко писао приказ књиге која једва да прелази 50 страница. Међутим, иако је овде пре реч о есеју него о књизи, његова вредност не лежи у обиму. Као што стоји у поднаслову, ово је само покушај типологије, али јединствен и вредан покушај да се ближе осветли плурализам на десници. У чему је значај таквог подухвата јасно је свакоме ко се до сада бавио политичком мишљу деснице. Наиме, као што је Вајсман приметио у једној ранијој књизи, бављење конзервативизмом је ретко кад објективно, односно оно је по правилу полемичке природе. Ако се конзервативизму

приступа полемички и ако је тај појам постао страшило (Шренк-Ноцинг) ствар је још тежа и компликованија са појмом деснице. На Западу, па и код нас, већина оних који важе за „експерте“ када је у питању политичка мисао деснице су не само отворени противници деснице, већ би се лако могли сврстати међу леве екстремисте. Књиге о десници могу да напуне читаве библиотеке, али њихови аутори ретко желе да разумеју предмет о коме пишу, већ им је више стало до тога да оптужују и сузбијају. Сваки разговор о десници праћен је забринутостју због њеног наводног раста, или се чак и само њено постојање схвата као скандал. Из овог вредносно оптерећеног става према десници логично следи и хронична неосетљивост за разлике у оквиру десног спектра, јер ко би се још бавио идејним нијансирањима у оквиру табора који је у целини гледано нелегитиман и опасан? Ако се десница схвата као претња, онда се захтева супротстављање и неутрализација те претње. Успех у том послу могућ је само уколико се апстрахују разлике, а у обзир узима само оно што је свим облицима деснице наводно заједничко, односно оно што их све чини опасним.

У најбољем случају говори се о разликовању између умерене и радикалне, односно екстремне деснице. Међутим, реч је о подели која никако није од помоћи, јер се и ту полази од претпоставке да у основи стоји један исти феномен, а да су разлике између „умерених“ и „неумерених“ десничара само квантитативне, дакле у степену. То би значило да на десници, суштински, не постоји никакав стварни плурализам, а разлике између

„умерених” и „радикала” се можда више тичу карактера њихових представника него што је реч о разликама у смислу погледа и идеја. У сваком случају, оба појма су тако повезана да су „радикали” они десничари који нису „умерени”, а „умерени” су они који су у свом приступу „блажи”, дакле који нису „екстремни”. Такав поглед на десницу на крају доводи до питања фашизма, односно до онога што се може назвати *reductio ad Hitlerum* (Лео Штраус). То што поједини „конзервативци” и сами говоре о себи као о „десном центру”, а о другима као о „крајњој десници” или „радикалним десничарима” не може се сматрати аргументом у прилог оваквој подели. Напротив, то више говори о „конзервативцима” који имају потребу да се унапред извињавају због сопствених ставова и који уз помоћ фразе: „десно, али не сувише” покушавају да се умиле онима против којих се наводно буне. Они или избегавају или једноставно нису у стању да јасно одреде сопствену позицију, већ прихватају туђе одређење покушавајући да негативну слику ублаже – наравно у границама у којима је то могуће – позивајући се на своју умереност, центраizam или модерност. Такав покушај, наравно, пропада, јер ако се десница већ унапред схвата као претња, онда и „умерени десничар” мора изазивати подозрење будући да увек остаје отворена могућност да ће се у неком тренутку „радикализовати”.

Вајсманов есеј је вредан баш зато што покушава да разбије старе стереотипе (делегитимизација, демонизација, двоструки стандарди) и читаоцима отвори један нови свет на десници без потребе за било каквим извињавањима, дистанцирањима и етикетањима. Јер, на десници постоји велики број различитих струја и традиција: од контрареволуционарне деснице, преко регионалистичке, националистичке, либералне и либертаријанске, затим хришћанско-демократске, неонаристократске, до националреволуционарне или фашистичке. То је одувек било тако. Десница је представљала разноликост, док је левица била „блок” који своје порекло има у неколико једноставних парола: „човек је добар”, „људи су једнаки”, „свет се може схватити”, „историја значи прогрес”. Већ ту постаје јасно да десница никако није могла бити монолитна, јер неслагање са кредом левнице не подразумева нужно заступање идентичног програма. Како аутор примећује, левица је у својим основним начелима остала иста

(Ернст Нолте би рекао да је у питању „вечна левица” док је десница од времена Француске револуције до данас претрпела бројне мутације. Вајсман у уводу укратко понавља оно што је у ранијим радовима већ писао о разлици између класичне и посткласичне деснице, надовезујући се на оно што је о томе мислио и Армин Молер. Садашња десница (барем у Немачкој) се према Вајсману дели у четири групе а то су: „популарни” „веристи”, „архисти” и „реакси” Критеријум за разликовање ових група није квантитативан, те се оне не могу схватити као израз повећања или опадања нечега у оквиру континуума. Оне се разликују према томе како успостављају хијерархију између конзервативних вредности ауторитета, слободе, заједнице и целине. Дакле, сви десничари прихватају ове вредности, али не додељују свакој исто место, тако да док ће популарни истицати заједницу и целину, верисити би се одлучили пре свега за ауторитет и слободу, архисти за ауторитет и целину, а реакси за слободу и целину. Наравно, Вајсману је јасно да се побројани типови не јављају у једном облику, да постоје и мешовите форме, те да је овде по среди само покушај да се начини једна употребљива типологија и положај учини прегледнијим. Пада у очи да је Вајсман сам створио ове ознаке.

Популар је, према Вајсману, онај ко у време „глобалне кризе идентитета” (Хантингтон) поставља питање ко сам „ја”, односно ко смо „ми”. За популарне или како би се још могло рећи популисте (наравно, без негативне конотације) је идентитет и жеља да се он очува централно питање око кога се групишу у отпору према „људима из Давоса”. Вајсману је јасно да левичари по правилу не разумеју о чему је ту реч, нарочито када сопствени „антифашизам” покушавају да супротставе новом „фашизму”, односно када бране „либералну” демократију од „либералне”. Према Вајсману, по среди је заправо конфликт између оних који су обескорењени и оних који су укоренењени или између патриота (Годхартови *somewheres*) и антипатриота (Гудхартови *anywheres*). Отпор укоренењених природно нагиње ка десници и десни популизам реагује на оно што заиста тишти људе. Тиме се објашњава зашто се упркос свим мањкавостима вођства и тактичким грешкама популистички покрети стално обнављају. Популисти су покрет који долази одоздо, што има своје добре и лоше стране. У прилог им иде

што у својим захтевима могу рачунати на спонтани пристанак. Са друге стране, сваки покрет одоздо мора рачунати са „русоистичким” тенденцијама које отежавају слободу деловања. У том смислу, Вајсман наглашава да популарни имају будућност само уколико успеју да се политички артикулишу и институционализују.

Други тип о коме Вајсман пише је вериста. Они који познају његово дело знају да није први пут да он употребљава овај појам преузет из историје уметности када говори о десници. Иако то не каже експлицитно, реч је о струји са којом се аутор идентификује. Ако је популарна струја окупљена око питања идентитета, за веристе су тврде чињенице оно што је најважније – чак и када су непријатне – односно онај „такт у расуђивању” о коме је говорио Клаузевиц, а који се не може заменити никаквим исповедањем вере нити поноситом милитантношћу како је говорио филозоф Панајотис Кондилис, кога Вајсман види као једног од представника веризма. Веризам се у свом реализму може позвати на дугу традицију која сеже од Тукидида, преко Макијавелија, Хјума, Клаузевица, Ренана, Сорела, Парета, Вебера, Шпенглера, Хермана Хелера, Карла Шмита до Арнолда Гелена и Јулијуса Фројнда. Нема сумње да је реч о писцима међу којима постоје крупне разлике и није уобичајено Хелера сврставати у десничаре, поготово не раме уз раме са Шпенглером са којим се није слагао. Међутим, оно што све њих, упркос, разликама уједињује јесте „страхопоштовање пред чињеницама” (Шпенглер), а чињеница која се не сме испуштати из вида је фактор моћи. Другим речима, игнорисање моћи и „страх од стварности” (Шпенглер) је за веристе сигуран пут у пропаст и декаденцију. Посебан нагласак вериста ставља на значај снажне државе, што не треба бркати са државом која се у све меша, јер само снажна држава може да гарантује слободу појединца. Вајсману је јасно да су данашњи веристи у чудној позицији јер су институције којима нагињу „под непријатељском контролом” тако да им не преостаје ништа друго до да граде „противинституције”, односно да се надају да ће се „инстинкт” пробудити једном када „идоли прогресивизма” падну (стр. 20).

Архиста је трећи тип десничара о коме аутор пише. На први поглед, реч је више о људском типу него о политичком опредељењу,

јер је архиста онај ко прихвата да учини нужно у „озбиљном случају” (Шмит), односно онај који прихвата да донесе одлуку и делује онда када се остали склањају. И заиста, међу Вајсманове архисте могли би спадати социјалдемократа Густав Носке који је окуплио добровољце и послао их да угуше комунистичку побуну или Фридрих Еберт коме је Немачка била важнија од устава. Он није патио од оног легализма који је спречио Хинденбурга да изврши државни удар. Укратко, архиста је онај ко зна да је владавина примена моћи да се у озбиљном случају моћ и сила морају применити како би се обновио стари или успоставио нови поредак.

Реак је последњи тип десничара који би се обично називао реакционарем, односно оним ко се залаже за рестаурацију. Ипак, залагање за рестаурацију старог режима у дословном смислу једва да може имати неког смисла, па је реч „реакционар” врло брзо постала неприкладна да би описала политичку тенденцију, а појам је постао негативна ознака. На крају крајева, и неки десничари попут Артур Мелер ван ден Брука су се више него јасно ограђивали од реакционара. Упркос томе, многи десничари су се сами изјашњавали као реакционари или се барем нису бунили када су их други називали тим именом. И ту се поново срећу звучна имена деснице од Јулијуса Еволе, преко Анри де Монтерлана, Емила Сиорана, Т. С. Елиота до Јингера. Реакционари су они који се сматрају надмоћним у односу на дух времена и сви они који су често оптуживани за „естетизам” Листа би се могла проширити да обухвати Ничеа, Бареса, Д’Анница, Малапартеа, Мишиму, Давилу, Уелбека, Бото Штрауса, Мартина Мозебаха или Жана Распаја. Иако је овде несумњиво реч о десном духовном држању – јер има ли шта часније од одбране изгубљене ствари – исто тако је ван сваке сумње да је ова струја најмање политичка или барем најмање практична. Реакција и аристократско држање никада не могу бити ствар масе, па тако ни реакција не може бити партија у друштву масовне демократије. На крају крајева, за правог реакционара је незамисливо да пропагира ројализам или оданост цркви, традицији, отаџбини, јер је то нешто што се за сваког реакционара просто подразумева и када постане предмет убеђивања јасно је да је ствар изгубљена. Реакционари су појединци – често књижевници – и осим једног

нерасположења спрам онога што се може затећи овде и сада мало тога их повезује. Такође, Вајсман показује да реак и нема много избора пред собом. У најгорем случају то је снобизам, а у најбољем оштроумна критика постојећих односа.

За разлику од предавања које је држао у Библиотеци конзервативизма у Берлину када је говорио о социјално-патриотској, конзервативној и бонапартистичкој струји унутар деснице, у овом есеју се Вајсман одлучио за неутралне и неоптерећене термине, иако се паралеле могу лако повући. Коришћени термини показују да Вајсман не одустаје од поделе на левицу и десницу (која се некима чини застарела), да не верује у могућност образовања неког „попречног фронта” и савеза делова деснице са деловима левице, да инсистира на јасном одређењу позиције, али и да сматра да се појам „конзервативно” више не

може спасити, односно да је изгубио свако политичко значење (стр. 47–48).

Колико год Вајсманов покушај типологије био користан, ипак је јасно да се ова тема не може исцрпети у оквиру једног есеја. Тако, на пример, позиција архисте остаје некако замагљена, а посебно је нејасна разлика између њега и веристе. Са друге стране, колико год да је питање идентитета важно за популара, оно је далеко од безначајног за тип реакционара. Наиме, може се претпоставити да је реакционар још дубље укорењен од његовог популистичког савременика и да одатле и долази његова реакционарност. У сваком случају, упркос малом обиму, овај есеј ће, све док га аутор не преточи у ширу студију, бити неопходна литература за све оне који имају намеру да се озбиљно баве десном мишљу и струјама на данашњој десној сцени.

Др Душан Достјанић

Институт за политичке студије, Београд
dusan_dostanic@yahoo.co.uk

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

ЛИДИЈА БУКВИЋ БРАНКОВИЋ (Београд, 1991). Извршни директор Центра за позитиван развој деце и омладине у Београду (ЦЕПОРА).

Дипломирала 2013. на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду (смер: Превенција и третман поремећаја понашања), где је и мастерирала 2016. (*Повезаност орјанизовања њородичној животи и њроблема њонашања у раној аголесценцији*). Тренутно је на докторским студијама на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију (студијски програм: Дефектологија).

ЕВА ВУКОВ РАФАИ (Суботица, 1965). Ванредни професор Учитељског факултета на мађарском наставном језику у Суботици.

Дипломирала 1990. на Катедри за мађарски језик и књижевност на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду. На Учитељском факултету на мађарском наставном језику у Суботици магистрала 2007. (*A nyelvi tervezés metodológiája és szerepe a vajdasági magyar nyelv oktatásában* [Методологија и улога језичког планирања у настави мађарског као матерњег језика у Војводини]) и докторирала 2011. (*A 7–14 évesek szóbeli kommunikációjának társadalmi és nyelvi tényezői* [Друштвени и језички фактори вербалне комуникације у двојезичној средини узраста од 7–14 година]). Област научног истраживања и интересовања: социолингвистика, методика наставе матерњег језика и истраживање језичке биографије.

Важније књиге: *Az örökíró, a hémijszka és ami körülöttük van. A magyar nyelvhasználat vajdasági terei: nyelvi tervezés és oktatás* [Употреба мађарског језика у Војводини: Језичко планирање и образовање], Szabadka 2012; *A 7–14 évesek szóbeli kommunikációjának társadalmi és nyelvi tényezői* [Друштвени и језички фактори вербалне комуникације у двојезичној средини узраста од 7–14 година], Szabadka 2013; *Nyelvi lokáldinamika. A magyar nyelv vajdasági kontextusai* [Локална динамика у језику. Контексти мађарског језика у Војводини], Szabadka 2019. (уредник и коаутор).

БОГДАН ДРАЖЕТА (Њујорк, 1992). Доцент на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду и научни сарадник на Институту за етнологију и антропологију при Филозофском факултету у Београду.

Дипломирао 2011. (*Анѡројолошко ѡроучавање орјанизационе кулѡуре Ernst Young-a у Србији*), мастерирао 2016. (*Огнос националне и орјанизационе кулѡуре у Ernst Young-у: исѡраживање кроз свакодневну ѡраксу у канцеларији мулѡинационалне комѡаније у Србији*) и докторирао 2019. године (*Проблеми иденѡификације у (не)формално ѡдељеним ѡрадовима у Босни и Херцеѡовини: комѡаративна анализа иденѡификацијских ѡроцеса у Мосѡару и Сарајеву*) на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Области научног истраживања и интересовања: етнологија Балкана,

етнологија Босне и Херцеговине, конструкција идентитета (антропологија етничитета и антропологија граница), међуетнички односи и процеси, урбана антропологија, као и организациона (корпоративна) антропологија.

Важније књиге: *Етничка идентификација и границе у Босни и Херцеговини: примери Мосћара и Сарајева*, Београд 2021.

ВЕСНА ЂУКИЋ (Сента, 1959). Редовни професор Факултета драмских уметности Универзитета уметности у Београду (Катедра за менаџмент и продукцију у позоришту, радију и култури).

Магистрирала 1989. и докторирала 1995. (*Утицај организација културних делатности на обликовање културног идентитета села*) на Факултету драмских уметности у Београду. Звање редовног професора стакла 2008. Области истраживања: културна политика, менаџмент у култури, културно памћење, политике идентитета.

Важније књиге: *Сеоски туризам Србије: туристичко-културна анимација*, Београд 1992; *Право на разлике, село траг*, Београд, 1997; *Транзиционе културне појаве, конфузије и дилеме*, Београд, 2003; *Културни туризам: менаџмент и развојне стратегије*, Београд 2005; *Држава и култура, студије савремене културне појаве*, Београд, 2010; *(Ка)ко смо, студије културе памћења и појаве идентитета у Србији*, Београд, 2017.

САЊА ЈЕЛИСАВАЦ ТРОШИЋ (Београд, 1973). Виши научни сарадник Института за међународну политику и привреду у Београду и начелница Центра за међународне организације и међународно право на Институту.

Дипломирала 1996. и магистрирала 2004. г. на Економском факултету Универзитета у Београду, а докторирала 2013. (*Анализа модалитета рунди преговора у систему ГАТТ/СТО*) на Факултету за међународну економију Мегатренд универзитета. Области истраживања и интересовања: међународни економски односи, међународна трговина, регионална економска сарадња (Западни Балкан), интелектуална својина, Светска трговинска организација и приступање Србије Европској унији.

Важније књиге: *Интелектуална својина: међународна трговина правима интелектуалне својине*, Београд 2006; *Савремена међународна трговина*, Београд 2010. (коаутор); *Преговори у оквиру ГАТТ и СТО*, Београд 2015; *Светска трговинска организација, животна средина и систем здравствене заштите*, Београд 2018. (коаутор); *Криза светске економије на почетку XXI века*, Београд 2021. (коаутор).

БОРИША Н. ЛЕЧИЋ (Љубиње, Република Српска, БиХ, 1964). Професор на Факултету за правне и пословне студије „Др Лазар Вркатаћ” у Новом Саду (Универзитет УНИОН).

Основне студије завршио на Правном факултету Универзитета у Београду. На Правном факултету Универзитета у Новом Саду магистрирао (*Кривично-правни и криминолошки аспекти покривања*) и докторирао (*Европски модели организације и надлежности служби безбедности у сузбијању тероризма*). До 2019. предавао на Академији за националну безбедност у Београду. Од 2017. предаје на Факултету за правне и пословне студије „Др Лазар Вркатаћ” у Новом Саду: студијски програм Безбедност и криминалистика. Област научноистраживачког рада: право и безбедност (кривично право, тероризам, национална безбедност, обавештајно безбедносни системи). Аутор је уџбеника: *Кривично процесно право* (Novi Sad 2021). Указом председника Републике Србије, поводом Дана државности, 2012. године одликован Златном медаљом за ревносну службу и

Повељом за изузетне заслуге и резултате показане у обављању дужности и задатака у области безбедности.

Важније књиге: *Čuvari Alahove volje: islamistički terorizam: versko-ideološki identiteti*, Beograd 2021. (коаутор).

ГОРДАНА ПЕШИЋ (Врање, 1969). Виши саветник у Министарству финансија Републике Србије (Сектор за другостепени порески и царински поступак – Одељењу за другостепени порески поступак – Ниш).

Дипломирала 2008. на Факултету за менаџмент – Мегатренд Универзитета. На Економском факултету Универзитета у Нишу одбранила мастер рад 2010. Докторирала је 2019. на Факултету за пословне студије, Мегатренд универзитета у Београду. Објавила је више радова у домаћим и међународним часописима, тематским зборницима и зборницима са конференција.

ТАТЈАНА ПОПАДЕВА (Пенза, Русија, 1993). Докторанткиња на Катедри за компаративну политикологију на Московском државном универзитету за међународне односе (МГИМО), члан Савета младих политиколога руског удружења политичких наука.

Дипломирала 2016. на Факултету за међународно новинарство на МГИМО Универзитету (*Облик Русије у џијамјанним и електронским медијима Србије 2014–2016*) и мастерирала 2018. на Факултету за управљање и политику на МГИМО Универзитету (*Формирање државности у условима етнополијичкој сукоба на примеру Босне и Херцеговине*). Тренутно је у фази израде докторске дисертације (*Формирање грађанској идентитетима као фактор превазилажења етнополијичких сукоба: случај Босне и Херцеговине и Северне Македоније*). Области научног интересовања и истраживања: међународна сарадња, спољна политика Русије на Балкану, етнополитички конфликти, конструкција идентитета, феномен „Другог” у мултиетничким друштвима.

БРАНИСЛАВА ПОПОВИЋ ЋИТИЋ (Београд, 1976). Редовни професор на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду.

Магистрирала 2005. (*Пресијунитиво деце и облици превенције*) и докторирала 2008. (*Превенција насилној њонашања ученика у школској средини*) на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду. Наставник на предметима из уже научне области Теоријски и методски приступи у превенцији и третману поремећаја понашања. Област научног истраживања и интересовања: позитиван развој младих, превенција проблема понашања, школски програми превенције.

Важније књиге: *Prevenција prestupništva dece i omladine*, Beograd 2005. (коаутор); *Безбедна школа*, Beograd 2007. (коаутор); *Програми превенције њоремећаја њонашања у школи*, Beograd 2010; *Pozitivna školska klima: elementi, principi i modeli dobre prakse*, Beograd 2018. (коаутор); *Kako do prevencije rizičnih ponašanja učenika*, Beograd 2021. (коаутор).

ДРАГАН ПРОЛЕ (Нови Сад, 1972). Редовни професор на Одсеку за филозофију на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду.

Дипломирао 1997. (*Учење о науци од ајсолујиној Ја до ајсолујиној знања*), магистрирао 2001. (*Хусерлова феноменолошка онјологија као ѡрансценденјална филозофија*) и докторирао 2006. (*Појам ѡвесити у Хајдегеровој и Хегеловој филозофији*) на Филозофском факултету у Новом Саду. Професионално искуство и напредовање у каријери: асистент-приправник на Катедри за филозофију

Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду (1998–2002), асистент (2002–2006), доцент (2006–2011), ванредни професор (2011) и редовни професор на Одсеку за филозофију Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду (2016–). Области интересовања и истраживања: онтологија, филозофија повести и историја филозофије, феноменологија, ксенологија, превођење, естетика, теорија медија.

Важније књиге: *Um i povest: Hajdeger i Hegel*, Novi Sad 2007; *Stranost bića: prilozi fenomenološkoj ontologiji*, Sr. Karlovci – Novi Sad 2010; *Хуманоси сџираној човека*, Ср. Карловци – Нови Сад 2011; *Унуџрашње иносџрансџиво: филозофска рефлексија романџизма*, Ср. Карловци – Нови Сад 2013; *Традиџија настџаве филозофије*, Београд 2014; *Pojave odsutnog: prilozi savremenoj estetici*, Sr. Karlovci – Novi Sad 2016; *Jednakost nejednakog: fenomenologija i rane avangarde*, Ср. Карловци – Нови Сад 2018; *Ничеови џтрубадури*, Ср. Карловци – Нови Сад 2021.

ВЛАДИМИР РАДИВОЈЕВИЋ (Ниш, 1984). Доцент на Економском факултету Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Докторирао 2014. године на Економском факултету Универзитета у Нишу (*Мерење конценџрације и џржџине моћи џривредних субјекџа џа у функцији унаџређења џолиџишке заџџиџије конкуренције*). Области научног истраживања и интересовања: функционисање и конкурентност националне привреде, привредни развој и заштита конкуренције.

Важније књиге: *Улоџа џолиџишке заџџиџије конкуренције у уџрављању геџтерминанџама конкуренџске џредносџи џрегузеџа*, Ниш 2018.

ЈУДИТ РАФАИ (Суботица, 1966). Ванредни професор Учитељског факултета на мађарском наставном језику у Суботици.

Дипломирала 1991. године на Одсеку за хунгарологију Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду. Мастерирала 1998. на Катедри за етнологију Универзитета „Етвеш Лоранд” у Будимпешти (*A mesélő ember. Egy bácskai parasztember meséi* [Народни приповедач. Приче једног приповедача из Бачке]) где је и докторирала 2008. на Катедри за фолклористику (*A vajdasági magyar néptese-katalógus* [Индекс војвођанске мађарске народне приче]). Радила као музеолог у Градском музеју Суботица (2003–2013). Области научног истраживања и интересовања: фолклористика, народна традиција и идентитет у Војводини, фолклор Војводине.

Важније књиге: *A mesélő ember. Egy bácskai parasztember meséi* [Народни приповедач. Приче једног приповедача из Бачке], Budapest 2001; *Subotički fotografiji u svetlu svadbenih fotografija* (1862–1940), Subotica 2005; *Vajdasági történetek Mátyás királyról* [Војвођанске народне приче о краљу Матџији], Újvidék–Szabadka 2008; *Anđeli i jaganjci – kakve su bile subotičke božićne jelke u godinama između 1859. i 1975?*, Subotica 2012; *Komponovane fotografije. Subotički fotografi od 1860 do 1941 godine*, Subotica 2014; *Mesemondók és mesetípusok* [Приповедачи и индекс народне приче], Szabadka 2016; *A magyar mesemondás hagyománya. Útmutató mesemondók, pedagógusok és minden népmesekedvelő számára* [Мађарска традиција приповедања. Водич за приповедаче, наставнике и све џубитеље народних прича], Budapest 2004; „*Posmatrati Tisu*”. *Природне и културне вредности Тисе*, Subotica 2019. (коаутор).

МАРИНА З. САВКОВИЋ (Београд, 1982). Доцент на Пословном факултету Универзитета Сингидунум.

Дипломирала 2006. године на Економском факултету Универзитета у Београду, магистрирала 2009, а докторирала 2016. године (*Зайошљавање у наџио-*

налним стипендијама одрживој развоја), на Универзитету Сингидунум. Области академског и стручног интересовања: политике тржишта рада, запошљавање младих, одрживи развој и високо образовање.

ОЛЕГ СОЛДАТ (Нови Град, Република Српска, БиХ, 1978). Виши асистент на Филозофском факултету у Бањој Луци.

Дипломирао 2003. на Одсеку за филозофију Филозофског факултета Универзитета у Београду (*Религиозна филозофија Серена Кјеркејора*). Магистрирао на Филозофском факултету Универзитета у Бањој Луци 2011. (*Авјустининова филозофија историје*). Од 2007. запослен као асистент на Филозофском факултету Универзитета у Бањој Луци (Студијски програм: филозофија). Завршио једногодишње мастер-студије из медијевистике на Универзитету Централне Европе (Будимпешта) са мастер-радом одбрањеним 2011. године. Похађа докторантске студије на Филозофском факултету у Бањој Луци. Области интересовања и истраживања: филозофија, религија, антропологија.

ТАЊА С. СТАНИШИЋ (Лесковац, 1983). Ванредни професор на Факултету за хотелијерство и туризам у Врњачкој Бањи Универзитета у Крагујевцу и виши научни сарадник.

Докторирала 2014. године на Економском факултету Универзитета у Нишу (*Систем контролисања државне помоћи у функцији заштитне конкуренције у процесу унијерације Србије у Европску унију*). Област научног истраживања и интересовања: конкурентност, туризам, заштита конкуренције и контрола државне помоћи.

Важније књиге: *Савремене тенденције у туризму*, Врњачка Бања 2019.

МАРИЈА СТОЈАНОВИЋ (Лесковац, 1994). Стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије ангажована на Институту за педагошка истраживања у Београду.

Дипломирала 2017. на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију (смер: Превенција и третман поремећаја понашања) Универзитету у Београду. На истом факултету мастерирала 2018. (*Слика о себи деце и адолесцената на смењивању у условима социјалне заштитне*) на којем од 2018. похађа докторске студије.

АЛЕКСАНДРА ТОШОВИЋ СТЕВАНОВИЋ (Београд, 1979). Ванредни професор на Високој школи за пословну економију и предузетништво и Факултету друштвених наука Универзитета Привредна академија у Новом Саду. Научни сарадник.

Дипломирала, магистрирала и докторирала на Факултету за пословне студије Мегатренд универзитета у Београду. Области научног истраживања и интересовања: савремени међународни економски односи, међународно пословање, међународна трговина, регионална економска сарадња, конкурентске предности и иновације. Коауторка уџбеника *Међународно пословање* (Београд 2017).

Важније књиге: *Konkurentske prednosti i inovacije*, Београд 2009; *Kriza svetske ekonomije na početku XXI veka*, Београд 2021. (коаутор).

ЗОРАН ЧВОРОВИЋ (Пећ, 1969). Ванредни професор на Правном факултету Универзитета у Крагујевцу (Катедра за Еволуцију права).

Основне студије права завршио на Правном факултету Универзитета у Београду. Магистрирао 2006. (*Хришћанске норме у Еклоји*), докторирао 2013.

(*Кривично право у Уложенију цара Алексеја Михаиловича*) на Правном факултету Универзитета у Крагујевцу (ужа научна област: Историја државе и права). Област научног истраживања и интересовања: историја руског права, српско средњовековно право, утицај хришћанства на развитак византијског и словенских права и јавно право Кнежевине и Краљевине Србије.

Важније књиге: *Српска Црква и Викиликс / Завет или издаја?*, Бањалука 2013. (коаутор); *Име и слобода: од косовској завести до издаје Косова*, Чачак 2013. (коаутор); *Право и православље*, Београд 2014. *Листая страници сербской истории*, Москва 2014. (коаутор); *Дуцанов законик у руском ојлегалу*, Београд 2018; *Смишљене смутње: нови Устав Српске цркве и разградња свейосавља*, Горњи Милановац 2018. (коаутор); *У «порохового погребѣ Европы»*, Москва 2018. (коаутор).

*Био-библиографске белешке приредио
Владимир М. Николић*

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких
наука с непрекидним излагањем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00 €**)
за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем _____ примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун
Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком
„за Зборник МСДН”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати
омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs односно zmsdn@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

МАТИЦА СРПСКА

HQ: 1 Maticе Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за друшћивене науке
издаје Матица српска

Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021 / 6615–798; 021 / 420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs; zmsdn@maticasrpska.org.rs

---

Редакција *Зборника Матице српске за друшћивене науке*
закључила је 180. (4/2021) свеску 17. децембра 2021.

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске
Сћиручни сарадник Одељења и секретар Уреднишћива: Владимир М. Николић

Лекћор: Ивана Ђелић

Корекћор: Владимир М. Николић

Лекћор резимеа на енћлеском језику: Љиљана Тубић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање је завршено 2021. године

Комћијућерски слоћ: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Шћиамћа: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 300

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
и одговорни уредник Миломир Степић ; 1984, св. 76–. –
Нови Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–. – 24 cm
Четири пута годишње. – Резиме на енґ. језику. – Наставак
публикације: Зборник за друштвене науке
ISSN 0352-5732
COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије